

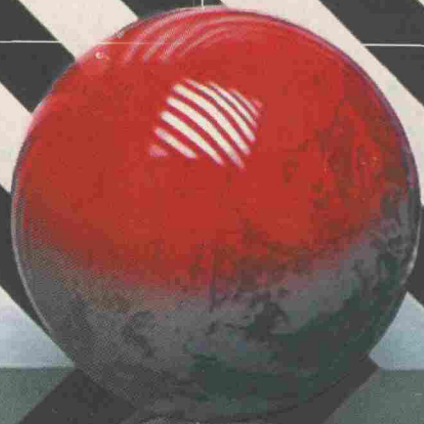
ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ,
РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

ТАФАККУР

1/2002

*Неларни кўрмагай инсоннинг боши,
Неча бор қоврилиб, тирилган жаҳон.
Барига етаркан сабру бардоши,
Демак, иродадан яралган инсон.*

INSON U'ZING...

Бултурги “саҳифа”ларимиздан бирида “Мана, янги асрга қадам қўйдик — одам, одамзоднинг табиати ҳам ўзгарармикан?” деган мазмунда мулоҳаза юритган эдик. Янги асрдан кўп нарса кутганимиз, ниҳоят, инсон асл инсоний моҳияти сари юз бурар деб умид қилганларимиз рост.

Хўш, умидлар оқландими, янги юз йиллик хайрли бошландими? Ёвузлик, бедодлик иллатлари сарқитга айланиб, ўтмишда қолиб кетдими? Хайҳот! Айниқса, дунёни ларзага келтирган Америка фожиасидан кейин бу саволларга ижобий жавоб бериш мушкулдир.

Нега бундай? Олам-ку азал-азалдан икки қутбга — яхшилар ва ёмонларга бўлингани маълум. Хайр, биз я х ш и-ю, улар ё м о нми? Йўқ, уларнинг назарида биз ё м о н миз, жамики ҳамоқат учун биз айбдоримиз. Ким ҳақ? Азалий савдо.

Лекин муқаддас дини исломни жаҳонаро обрўсизлантириш билан баробар бу разолатни ҳеч замонда, бирон бир йўсинда оқлаб бўлармикан?!

Рўй берган машъумиятни дунё аҳли турлича шарҳлади: диний эътиқодлар муҳорабаси, ислом экстремизми, Исроил сабабияти, Американинг зўравон сиёсатига қарши исён, демократияга, замонавий тараққиётга ёввойиларча ҳужум ва ҳоказо. Бу қарашларда ҳам жон бўлса — эҳтимол. Аммо, бизнингча, барининг замирида хом сут эмган банданинг ожизлиги, манфаат балоси, ҳокимият васвасаси ётибди. Қолгани — бир ниқоб, анчайин баҳона, холос. Ҳар ҳолда, авлиё Нострадамуснинг Шарқнинг Фарбга — мусулмон дунёсининг насронийлар устига юриши тўғрисидаги даққи башоратини амалда исботламоқ учунгина бундай қиёмат қойим содир этилмагани аниқ.

Бироқ телбаликка яна шундай бегуноҳ қон тўкиш йўли билан қарши курашмоқдан бошқа чора йўқмикан? Бугун я х ш и инсониятни ташвишга солаётган савол шу. Жаҳон тартиботини оқилона ўзанга буришга доир тадбирлар қўлламоқ — не-не ақлларни банд этиб турган муаммо ҳам шу.

Аммо ҳамма гап келиб-келиб тагин ўша азалий жумбоқ — инсон, инсон маънавияти, инсоннинг ҳануз норасо табиати масаласига тақалмоқдаки, бу яқин беш-ўн йилларда ҳал этиладиган савдо эмас. Бу биргина мамлакат, у ҳар қанча улкан, адолатпеша бўлмасин, уддалайдиган вазифа ҳам эмас.

Мана неча йилдирки, Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримов жаҳон аҳлини биргалашиб шу балонинг олдини олишга чорлаб келади. Афсуски, танаси бошқа — дард билмас. Бошингизга тушгандагина кўзингиз очилади. Шундай бўлди — бугун жумлаи жаҳон бир муштга дўниб, разолатга қарши курашга отланди.

Лекин минг-минг чақирим наридан туриб ақл ўргатиш қанчалик ўнғай бўлса, ўша ўт-олов чатнаб ётган ўлкага қўшни яшаб, унга нисбатан одилона сиёсат тутиш шунчалик қийин. Ҳазорон шукрки, ёвузлик ўчоғини барбод этишга бел боғлаган дунё жамоатчилигини қувватлагани ҳолда Ўзбекистон қўшни афғон юртига муносабатда бирдан-бир тўғри йўлни танлади. Бесаранжом ҳамсоядан ҳовлингизни сотиб қутулишингиз мумкин, аммо Ватан — пешонадаги мангу битик!..

Инсоният бошига хавф солиб турган бу бало бугун-эрта даф этилар, дунё енгил тин олиб, осойишталик измига қайтар, лекин кўнгилни барибир ўша “лаънати саволлар” тинч қўймаслиги муқаррар: қачон одамзоднинг кўзи очилар экан, қачон бу бебақо дунёда одамдек яшаб ўтиш саодатини тугал англаб етар экан у?..

Ўзингга инсоф берсин, эй банда!

Ўқинг

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ-БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Дилором АЛИМОВА
Абдулла АЪЗАМ
Муҳсин АШУРОВ
Ҳалим БОБОЕВ
Хуршид ДАВРОН
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бадий муҳаррир)
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Баҳодир ЗОКИР
(масъул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Султонмурод ОЛИМ
Хайриддин СУЛТОН
Нурисломо ТҶҲЛИЕВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ
Абдурахим ЭРКАЕВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБОЙ
Муассис — Республика Маънавият ва
маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси давлат
Матбуот қўмитасида 00124-рақам
билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол,
қўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун
муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда манба
қайд этилиши шарт.

Манзилимиз: 700047, Тошкент шаҳри,
Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68
139-05-19
139-05-29

Журнал андозаси таҳририятнинг
компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа акционерлик
компанияси босмахонаси. 700029, Тошкент
шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2001 йил 28 декабрь куни босмахонага
топирилди. Қоғоз бичими 70x100 1/16
8 босма тобок. 2700-бужуртма.
Нашр адади 7 000 нуска.

Журнални Омон Арслон
саҳифалаган.

Ушбу сонда Машраб Нуриноев олган
суратлардан, Сальвадор Дали, Неймат
Қўзибоев, Акмал Нур ва Владимир Евенко
чизган расмларидан фойдаланилди.

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Абдурахим ЭРКАЕВ. Барчага дахлдор ҳақиқат..... 4

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Саидмурод МАМАШОКИРОВ. Экологик барқарорлик
омиллари..... 12

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Абдул Қодир. Ваъзхонлик кунларим 18

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Матназар АБДУЛҲАКИМ. Юрагимда дулдулларнинг
дупури..... 26

Хосият РУСТАМОВА. Қуёшлар исиниб турса
тафтимда..... 32

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Абдулла АЪЗАМ. Мажнун муҳаббати 36

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Нурбой АБДУЛҲАКИМ. Ватан иштиёқин тортарам..... 48

Наим ҚАРИМОВ. Ёркент асири..... 58

Фурқат Юнонистонда. Владимир Евенко асари.

САНИФАЛАРИДА

САХИФАЛАРИДА

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Нозим ҲАБИБУЛЛАЕВ. Мозий дурдоналари.....64

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Ханс Иоахим ШЕДЛИХ. Унга забон ато эт..... 72

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Усмон ҚОРАБОЕВ. Маданият илдизлари..... 98

Раҳим Аҳмедов

Матназар Абдулҳаким

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Мирзааҳмад ОЛИМОВ. Мирзоларнинг бошлари..... 106

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Анри ШАРОПОВ. Манфаатли ҳамкорлик истиқболлари..... 114

Санжар ЧОРИЕВ. Сиёсий билим самараси..... 115

Гулчеҳра МАТКАРИМОВА. Аёллар ҳуқуқи ва тараққиёт.....117

Убайдулла ОЛТИНОВ. Миллий педагогика ва замонавийлик..... 118

Дурдона ЛУТФУЛЛАЕВА. Воқеликнинг тилдаги акси..... 119

Камолиддин ҚОДИРОВ. Касбий тарбия йўналишлари..... 121

Шавкат ҲАСАНОВ. Халқ руҳияти ифодаси 123

Муҳаммаджон АБДУРАҲМОНОВ. Саёҳатда битилган тарих..... 125

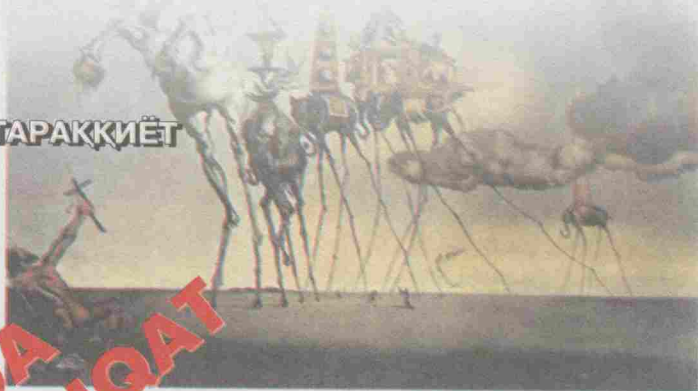
Журналнинг англизча мухтасар мазмуни..... 127

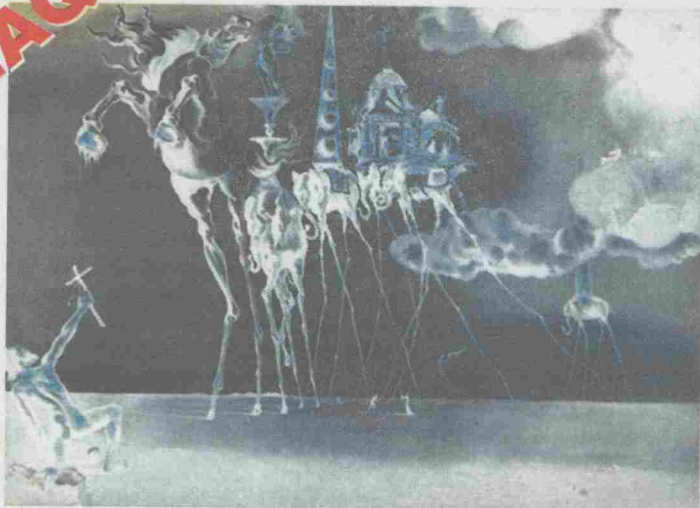
Лайли ва Мажнун мактабда.
(1494-96 йилларда чизилган миниатюра)

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Абдурахим ЭРКАЕВ

**BARCAGA
DAXLOR HAQIQAT**

Ўтган йили АҚШда содир этилган даҳшатли террорчилик ҳаракатлари жаҳон жамоатчилиги, айниқса, Ғарб мамлакатлари сиёсий арбоблари онгида бурилиш ясади. Бу ҳодиса Ғарбда сўнгги ярим аср давомида шаклланган, турли халқаро ҳужжатлар ва шартномаларда аксини топган умумий хавфсизлик тўғрисидаги тасаввурларнинг анча хомлигини, бу борадаги амалий чораларнинг эса ҳали етарли эмаслигини кўрсатди.

Инсониятнинг дунё халқлари катта умид билан қадам қўйган ХХI асрнинг дастлабки йилида бундай оғир синовга дуч келиши жаҳон тартиботи ва халқаро ҳамкорлик бўйича янгича қарашларни ишлаб чиқишни тақозо этмоқда. Бундай ҳаётий зарурат барча давлатлардан муқаддас диний ва сиёсий тушунчаларни ниқоб қилиб олган, аслида ўзларининг гаразли мақсадлари йўлида ҳеч қандай

ёвузликдан қайтмайдиган терроризм ва экстремизм марказлари ҳамда уларни ҳар хил йўллар билан қўллаб-қувватловчи ташкилотларга нисбатан кескин чоралар кўришни талаб қилмоқда.

Одатда мазкур ташкилотларнинг ғарблик ҳомийлари, «Биз сўз ва эътиқод, сиёсий маслак эркинлигини ҳимоя қилмоқдамиз. Улар террорчилар эмас, демократия йўлини тан олмайдиган режимларнинг сиёсий муҳолифларидир» қабилидаги кибру ҳаво билан йўғрилган даъволар асосида масалани муҳокама қилишдан бош тортиб келар эди.

Ўтмишда қаердаки сиёсий ва синфий кураш авж олса, ўша ерда бу курашнинг ўта ноқонуний, фирром усулларида бири бўлмиш террорчиликнинг турли кўринишлари ҳам кенг тарқалган. Хусусан, сиёсий арбоблар ҳаётига суиқасд қилиш террорчиликнинг илк шаклларида бири ҳисобланади.

Террор ҳаракатлари баъзида муайян ҳукуматлар учун ҳам, муҳолифат учун ҳам кураш қуроли бўлиб хизмат қилган. Масалан, XIX аср охири, XX аср бошидаги сиёсий курашлар, инқилобий ҳаракатлар Оврупода террорчиликни кучайтирган. Бу даҳшатли иллатнинг индивидуал, яъни бир киши томонидан амалга ошириладиган шакллари билан бир қаторда уюшган шакллари ҳам тез ёйилган. Россияда XIX асрда дастлаб нечаевчилар ва народникларнинг, сўнг эса эсерларнинг асосий кураш усули террордан иборат бўлган. Айниқса, гоёвий-сиёсий муҳолифларига, ҳатто ўз халқига нисбатан узлуксиз, режали қатағонлар уюштириш, яъни террорчилик, кўрқув ва зўравонликни давлат сиёсатига айлантириш ҳолатлари Россияда Ленин ва Сталин раҳбарлик қилган большевиклар тузуми даврида, Германияда эса Гитлер бошқарган фашистлар диктатураси даврида амалга оширилгани яхши маълум. Биринчи жаҳон уруши Австрия-Венгрия империяси тахт вориси, валиаҳд эрцгерцог Фердинандга уюштирилган суиқасд натижасида, яъни террорчилик ҳаракати оқиба-тида бошлангани ҳам сир эмас.

Мустамлакачилик сиёсати турли кўринишдаги зўравонликни авж олдириб, террорчиликнинг замонавий шакллари ШАРҚ мамлакатларига ҳам олиб келди. Бу мамлакатларнинг мустамлакачиликка қарши турган давлат бошлиқлари ва сиёсий арбобларига нисбатан гоҳо пинҳона, гоҳо очикчасига кўрқитиш усули қўлланди: сарой тўнтаришлари, оммавий ғалаёнлар уюштирилди. Айнан шунинг натижасида дунё саҳнасида Лоу-ренс каби давлат тўнтариши ва террор бўйича йирик мутахассис жосуслар, халқаро авантюрачи-иғвогарлар пайдо бўлди. Ғарб мамлакатларининг махфий хизмат маҳкамалари турли минтақа ва мамлакатлардаги миллий-озодлик ҳаракатларига, уларнинг раҳбарларига қарши иш олиб борувчи турли экстремистик ва террорчи кучларни қўллаб-қувватлади, ҳатто ўзлари ҳам бундай кучлар-

ни махсус режа асосида тайёрлай бошлади.

Халқаро алоқалар жадаллашиб, давлатлар ўртасидаги рақобат кучайиб кетган капитализм шароитида террорчилик, худди айғоқчилик каби, ривожланган мамлакатлар махфий хизмат маҳкамалари фаолиятининг махсус йўналишларидан бирига айланди. Халқаро террорчиликнинг вужудга келиши ва кучайиб боришига яна иккита омил таъсир кўрсатди. Биринчиси — турли мамлакатлардаги инқилобий ва исёнкор ташкилотларнинг ўзаро уюшган ҳолда ҳаракат қилиши ҳамда бир-бирини қўллаб-қувватлаши бўлса, иккинчиси — турли жиноий, мафиялашган гуруҳларнинг, уюшган жиноят — гиёҳванд моддалар ва қурол-яроғларнинг ноқонуний савдоси билан шугулланувчи тўдаларнинг халқаро миқёсда бирлашиб кетиши. Лекин ҳозирги кундаги халқаро террорчилик босқинчилик сиёсати ва унинг аянчли оқибатларига бориб тақалади.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин, аниқроқ айтганда, XX асрнинг 50-60-йиллари мобайнида мустамлакачилик тизими тез емирилди. Истиклолга эришган давлатларнинг халқ хўжалиги ўта заиф бўлиб, талаб даражасида фаолият кўрсата олмас эди. Улар собиқ мустамлакачи мамлакат иқтисодиётига жуда қарам бўлиб, асосан унинг саноати учун арзон хомашё ва яримтайёр маҳсулот етиштириб беришга ихтисослашган эди. Жаҳон бозорида хомашё ва яримтайёр маҳсулотларга нарх белгилаш эса юксак ривожланган собиқ мустамлакачи мамлакатлар ихтиёрида эди ва бу ҳолат ханузгача ўзгаргани йўқ. Натижада мустақилликка эришган аксарият давлатларнинг иқтисодиёти огир таназзулга, инқирозга тушиб қолди, ундан қутулиш жараёни эса жуда чўзилиб кетди, инфляцияни жиловлаш қийин кечди. Халқнинг кўпчилиги кескин қашшоқланиб қолди, минглаб майда косиблар, хунармандлар, фермерлар касодга учрай бошлади. Бунинг оқибатида оммавий норозиликлар кучайди. Чунки ижтимоий ва

иктисодий муаммолар кундан-кунга кўпайиб борар эди.

Янги мустақил давлатлар оғир иқтисодий аҳволдан чиқиш учун собиқ метрополиялардан ва халқаро молиявий ташкилотлардан катта миқдорда қарз олиб, янгитдан уларнинг иқтисодий таъсирига тушиб қолди. Бу эса охир-оқибатда ички зиддиятларни янада кучайтириб, ижтимоий-сиёсий барқарорликни бутунлай издан чиқариб юборди.

Шу боис турли кучлар, жумладан, экстремистик оқимлар ҳам сиёсий кураш майдонига чиқиб, ҳокимият учун талаша бошлади. Баъзи мамлакатларда давлат тўнтаришлари, оммавий ғалаёнлар одат тусига кириб қолди.

Бундай беқарорлик, айниқса, Африканинг кўпмиллатли, кўпқабилали давлатларида ҳали ҳам тез-тез такрорланиб турибди. Улар баъзан қабилалараро тўқнашувларга сабаб бўлмоқда. Полиэтник (кўпмиллатли) собиқ мустамлака мамлакатларнинг айримларида эса бундай беқарорлик айирмачилик ҳаракатларининг авж олишига сабаб бўлмоқда.

Шриланка, Филиппин, Индонезия каби мамлакатлардаги айирмачилик ҳаракатининг туб илдизлари ҳам аслида мустамлакачиликдан қолган оғир иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий асоратлар билан боғлиқ.

Мана шундай айирмачилик ҳаракатлари, чегаравий ва ҳудудий зиддиятлар, қуролли тўқнашувлар кўпоровчилик ва террорчилик учун замин яратди. Мухолиф томонлар ўз тарафдорларини ягона асосда бирлаштириш, сафини кенгайтириш, чет мамлакатларда маънавий, сиёсий ва иқтисодий мадад топиш учун мафкуравий омилларга мурожаат эта бошлади. Бу мақсадда улар ташвиқотнинг турли усулларини, ахборот технологияларини қўллашга киришди.

Дунёда энг кўп тарқалган, катта таъсир кучига эга бўлган мафкура дин бўлгани учун баъзи террорчи гуруҳлар унинг асл моҳиятини бузиб, ўзига ниқоб қилиб олди.

Динни ниқоб қилиб олишнинг яна бир

сабаби шундаки, собиқ мустамлака мамлакатларда тарихий, ижтимоий-иқтисодий, маданий ва маиший анъаналар, турмуш тарзи диний мафкура билан узвий боғланиб кетган эди. Омманинг саводхонлик даражаси эса паст эди. Бундай шароитда сиёсий партия ва гуруҳларнинг дастурларидан кўра диний ниқобдаги экстремист кучлар қўллайдиган шиор ва чақириқлар оммага тушунарли эди. Шу тариқа улар динни ниқоб қилиб, миллатчиликни байроқ этиб, ўз таъсирини оширишга уринди. Буни Жазоир мисолида ҳам кўриш мумкин. 1992 йилда бу мамлакатда президент сайловларининг иккинчи босқичи ҳарбийлар томонидан бекор қилинган эди. Чунки сайловларда Ислом қутқариш fronti ғалаба қозониши аён бўлиб қолган эди. Ҳарбийлар кўрган чора мамлакатда террорчиликни авж олдириб юборди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, террорчилик фақат ислом мамлакатларига хос эмас. У турли динлар тарқалган минтақаларнинг барчасида сиёсий курашнинг зўравонлик шакли сифатида кўзга ташланмоқда. Христиан оламида Шимолий Ирландия католиклари ва протестантлари орасида, Испанияда басклар (улар эътиқодларига кўра католик), Югославияда серб миллатчилари орасида (православлар), Ҳиндистонда сикхлар ва тамиллар, Шриланкада тамиллар орасида (индуизмнинг турли оқимлари ва нисбатан мустақил шаклларига эътиқод қилувчилар), Японияда «Аум синрикё» оқими тарафдорлари орасида ҳам террорчилик кураш воситаси эканини кўриш мумкин. АҚШ президенти Жон Кеннеди, президентликка даъвогар Роберт Кеннеди, ирқий камситилишларга қарши курашчи руҳоний, Нобель мукофоти лауреати Мартин Лютер Кинг террорчилар уюштирган суиқасдлардан ҳалок бўлган. Америкада бу иллатнинг ирқий асосдаги жirkanч кўриниши — Ку-клукс-клан ҳаракати яқингача яширинча фаолият кўрсатиб келган. Италия Бош вазирининг ўғирланиб, қийнаб ўлдирилиши, Швеция Бош вазири Улоф Пальменинг отиб ке-

тилиши XX асрнинг 80-йиллари охирида содир этилган террорчилик ҳаракатлари натижасидир. Сионист-террорчиларнинг Исроил Бош вазири Ицхак Робинни ўлдирганига ҳали кўп бўлгани йўқ. АҚШ ва Швецияда асосий диний конфессия протестантизм ҳисобланади. Италия ва АҚШда террорчиликнинг рэкет ва мафия («Каморра», «Коза ностра» каби ташкилотларга уюшган жиноий гуруҳлар) билан бирикиб кетган кўринишлари, Колумбияда эса унинг наркобизнес билан боғлиқ шакллари («Ўлим эскадронлари» жиноий гуруҳи) пайдо бўлди (улар асосан католиклар). Кўриниб турибдики, террорчилар истаган динни ниқоб қилиб олиши мумкин экан. Бинобарин, терроризмга минтақавий ёки диний-этник ҳодиса деб қараш ҳам хатодир. Жаҳон жамоатчилиги бу ҳақиқатни энди тўла тушуниб етди.

Лекин исломни ниқоб қилиб олган экстремистик гуруҳларнинг халқаро миқёсда бирлашиши ва ўз хатти-ҳаракатларини қатъий мувофиқлаштиришга интилиши кучлироқ намоён бўлмоқда.

Бунинг сабаби нимада? Биринчидан, айрим ислом мамлакатлари нефть, газ ва минерал ресурсларга бой. Айримлари эса ниҳоятда қулай геостратегик минтақада жойлашган. Собиқ метрополиялар мустамлакачилик исканжасида узоқроқ сақлаб қолиш учун ўз вақтида ҳамма воситалардан, жумладан, айирмачилик ҳаракатлари ва террорчиликдан фойдаланган. Натижада бу мамлакатларда террорчилик ташқи манбалардан ҳам озикланган.

Иккинчидан, аксарият ислом давлатлари мустақиллигини нисбатан кейинроқ — XIX асрнинг иккинчи ярмида йўқотган. Улар ўрта асрларда ривожланиш ва маданият даражасига кўра Оврупо мамлакатларидан устун бўлган. Бинобарин, уларнинг халқи ўз тарихий хотираси, бой маънавий-маданий мероси, фаоллик салоҳияти билан ҳозир ҳам устунликка интилиши табиий.

XIX асрнинг 80-йилларидаёқ ислом мамлакатларида миллий уйғониш, замо-

навий илм-фан ва маърифат асосларини эгаллаш, тараққиёт учун курашиш орқали истиқлолга эришиш ғоялари тугилди. Оврупода ишчилар ҳаракатининг халқаро миқёсда бирлашишга уринаётгани, мафкуравий асосни шакллантиришга интилиши Шарқнинг илғор вакиллари ҳам тегишли хулосалар чиқаришга ундади. Шу боис миллий-маърифий ва озодлик ҳаракатларини халқаро миқёсда мувофиқлаштириш, бунинг учун мусулмон мамлакатларида исломдан ягона мафкуравий омил сифатида фойдаланиш, аммо бунинг учун дастлаб уни замон талаблари асосида ислоҳ қилиш ғояси олға сурилди. Хусусан, Жамолиддин Афғоний исломни замонавий ижтимоий-сиёсий таълимотга айлантириш лозим, деб ҳисоблаган. Исмоил Фаспирали эса маърифатпарварлик ва халқ таълимини ислоҳ этиш орқали мусулмон халқларни диний жаҳолатдан қутқаришга даъват этган.

XIX асрнинг охирида Оврупода тарқалган социалистик таълимотлар тўғрисида анча-мунча тасаввурга эга бўлган Афғоний ислом ҳам миллий-озодлик курашида сафарбар этувчи, уюштирувчи таълимот бўлиши мумкинлигини тушунган.

У ижтимоий адолат, тенглик, ижтимоий судхўрликни, эксплуатация ва текин-хўрликни инкор қилиш, меҳнатсеварлик, ўзаро ёрдам, жамоапарварлик каби социалистик таълимотга хос тамойиллар Қуръонда ўз аксини топганини эътироф этди. Лекин у социалистик таълимотларнинг мохияти даҳрийликка асослангани учун уларни танқид қилди. У мустамлакачилик исканжасидан қутулиб, адолатли жамият қуришда ислом сиёсий назария ва мафкура вазифасини ўташи мумкин, бунинг учун Қуръоннинг асосий тамойилларини ушбу вазифаларга мослаб, замонавий руҳда тафсир қилиш, исломда ислоҳ ўтказиш керак, деб ҳисоблаган.

Афғоний ғояларини муслихонлар (ислохотчилар) — Муҳаммад Абдо, Абдураҳмон Кавкабий, Рашид Ридо, Абдуллоҳ Нодим ва бошқа ислом намояндлари

ривожлантирган. Улар исломни кейинги йилларда «булган бидъат»лардан тозалаб, ажодларнинг тўғри йўли — ас-салаф ас-солиҳга қайтишга даъват этган.

Шу боис мусулмон оламида мустамлакачилик ҳукмрон бўлган даврларидаёқ халқаро ислом ташкилотлари пайдо бўла бошлаган, ислом университетлари фаолияти анча жонланган. Уларнинг баъзилари омманинг аксилемпериалистик кайфиятларини, эксплуатация, зўравонлик, фахш, бойиш ҳирси ва очкўзлик, бегоналашиш каби иллатларга қарши қаратилган нафратини ҳисобга олиб, ислом қадриятларини Фарб қадриятларига, ғарбона тараққиёт йўлига қарши қўя бошлаган.

Мусулмон мамлакатларида мустамлакачилик тузуми барҳам топгач, мустақил тараққиёт йўли қандай бўлиши ҳақидаги масала туғилди. Худди ўша пайтда, XX асрнинг 60-йиллари бошида покистонлик Парвез (Муҳаммад Иқболнинг ўғли) «Ислом нафақат диндир, балки у, социализм ва капитализм сингари, дунёқараш ва ижтимоий тузумдир. Ислом йўли — дунё тараққиётининг учинчи йўли» деган ғояни илгари сурди. Бу ғояни Ал-аҳзар университети ва «Ал-ихвон ал-муслимин» («Мусулмон биродарлари») жамияти қўллаб-қувватлади ва ривожлантирди.

«Учинчи йўл» доирасиги концепциялар, қарашлар жуда кўп ва хилма-хил. Уларнинг айримлари ўта ўнг ақидапарастлик, айримлари сўл ақидапарастлик, баъзилари ҳатто сўл социалистик (масалан, Ливия раҳбари Муаммар Қоддофийнинг 70-йиллар бошида яратган назарияси) кўринишида эди. Лекин «учинчи йўл» — тараққиётнинг «ислом модели» — ҳеч бир мамлакатда қутилган натижани бермади. Боз устига, ислом мамлакатлари тараққиётда бошқа мамлакатлардан ортда қола бошлади. Фақат Малайзия замонавий тараққиётга эришди. Лекин бу мамлакатда иқтисодиёт ислом меъёрлари негизида эмас, замонавий бозор талаблари асо-

сига қурилган, ижтимоий-сиёсий ҳаёт ҳам дунёвийлаштирилган, дин эркинлигига барча шароитлар яратилган ҳолда масжид давлатдан ажратилган.

Мусулмон мамлакатларида баъзи гуруҳларнинг исломни социализм ва капитализмга қарши қўйиши, иқтисодиёт ва ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида янгича йўлни, «учинчи йўл»ни излаши, уларнинг Фарб қадриятларига қарши курашга муттасил даъват этиши мафқуравий мутаассибликка замин яратди. Улар Фарб қадриятларини қатъиян инкор қилиб, мағзава билан бирга тоғорадаги гўдакни ҳам улоқтириб юборди.

Бу мамлакатларда ижтимоий табақалашуш ва бегоналашуш, ижтимоий-иқтисодий зиддиятларнинг кучайиши, сиёсий беқарорлик ҳавфи — барча-барчасини миллатчилик руҳидаги партиялар, динни ниқоб қилиб олган экстремистик ташкилотлар Фарб турмуш тарзининг иллатлари, деб талқин қилди. Улар «соф ислом» қадриятлари ўрнатилса бас, бу камчиликлар барҳам топади, шунинг учун ўрта асрдаги мусулмончилик аънаналарига қайтиш, замонавий Фарб қадриятларидан воз кечиш, ким бунга қаршилиқ кўрсатса, уни бартараф қилиш лозим, деган ғояларни ўртага ташлади. Дастлаб уларнинг таъсири оми одамларнинг, айниқса ғўр, тажрибасиз ёшларнинг бир қисми орасида кучайди. Бундан азалдан фаолият юритиб келган ва янгитдан кучая бошлаган айрим исломий халқаро ташкилотлар ҳам фойдаланиб қолишга уринди. Шу тариқа бу мамлакатларда ва халқаро миқёсда исломнинг фаоллашуви, унинг сиёсий кучга айланиши кузатилди. Энг ёмони — баъзи мамлакатларда мафқуравий мутаассиблик ашаддий миллатчилик билан қўшилиб кетди.

Лекин ашаддий миллатчилик ва диний мутаассиблик халқни узоқ вақт чалғитиши мумкин эмас эди. Халқ муайян бир партия, гуруҳ ҳақида унинг сафсаталарига қараб эмас, уларнинг ўз дастурхонининг мўл-кўл, ҳаётининг тинч-осойишта бўлишига қандай ҳисса қўшаётганига қараб хулоса чиқаради. Шу боис ислом

анъаналари чуқур илдизга эга бўлган аксарият мамлакатларда халқ мутаассиб гуруҳлар ортидан эргашмади.

Улар ҳокимият учун қонуний йўл билан курашиб, муваффақиятга эриша олмаслигига кўзи етгач, ноқонуний, яъни экстремистик асосда фаолият юрита бошлади.

Кези келганда таъкидлаш керакки, «учинчи йўл» — «ислом модели» ҳаётнинг барча соҳаларини исломий шарият тамойилларига мослаштиришни, яъни мафкуравийлаштиришни кўзда тутади.

Мафкуравийлашган иқтисодиёт қолоқликдан чиқа олмайди, сиёсий ҳаёт эса демократиялашмайди. Буни тарих кўп бор исбот қилган. Масалан, «Осиё йўлбарслари» деб аталмиш мамлакатларда (Малайзия — уларнинг бири) иқтисодиёт ва сиёсий ҳаёт, давлатни, жамиятнинг бошқариш диний мафкурадан халос этилиб, дунёвийлик тамойиллари негизига қурилган. XX асрнинг 60-йиллар охири ва 70-йиллар мобайнида Эрон ва Ливан давлатлари ўз иқтисодиётини мафкурадан холи ҳолда ривожлантира бошлагач, жуда юксак суръатларда тараққий этиб, тез бойий бошлаган. Афсуски, Эрондаги ислом инқилоби, Ливандаги диний конфессиялар ўртасидаги ихтилофлар ва араб-исроил урушидан кейинги ўзаро низолар бу мамлакатларни анча орқага суриб қўйди. Ливанда ҳали ҳам ички ихтилофлар бартаф этилгани йўқ.

Бугунги кунда нефть ҳисобига бойиб кетган айрим мусулмон мамлакатларини ҳисобга олмаганда, ўз тараққиёти учун «ислом модели»ни асос қилиб олган давлатларнинг барчаси муайян даражада иқтисодий қийинчиликларни, ижтимоий-сиёсий беқарорликни бошдан кечирмоқда. Нисбатан барқарор бўлган баъзи мамлакатларда эса халқни ёппасига назорат қилувчи тоталитар режимлар ўрнатилган. Ислонинг баъзи тамойиллари — рибоъ (судхўрлик, пулни айлантириб, фойда олиш учун қарз беришнинг тақиқланиши), тавдилия (эга-

литаризм — тақсимотдаги бир хиллик, ҳар кимнинг шахсий манфаатлари, меҳнат қобилияти ва натижасининг етарлича ҳисобга олинмаслиги) бугунги бозор талабларига мутлақо зиддир. Масалан, рибоъ тамойили маиший судхўрликнинг олдини олибгина қолмай, банк тизимининг ривожланишига ҳам тўсқинлик қилади.

Тавдилия тамойили эса тadbиркорликни чеклайди, унинг суръатларини пасайтиради. «Ислон модели»ни танлаган мамлакатлар тажрибаси мисолида бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Шу боис «ислом модели» тарафдорлари, бу таълимот назариётчилари «ислом иқтисоди», «ислом банки» каби тушунчаларни ишлаб чиқиб, юқоридаги сингари ҳаётий зиддиятларни бартаф этишга уриниб кўрди. Айрим ҳолларда бундай уринишлар банк ва санатнинг, савдо капиталининг ўзаро бирикиб кетишига олиб келди. Аммо замонавий иқтисодий тараққиётни ислом арконлари асосида самарали таъминлай оладиган мукамал механизм барибир топилмади. Шу залда «ислом модели» йўлидан борган мамлакатлар тараққиётдан ортда қолиб кетаверди. Ижтимоий-иқтисодий муаммолар ички барқарорликка, сиёсий ва маънавий муҳитга пуртур етказди.

Шу ўринда масаланинг яна бир жиҳатига эътиборни қаратиш жоиз. Ислоний йўлни танлаган мамлакатларда шарият ва ислом меъёрларини устун қўйиш, жумладан, демократия ва инсон ҳуқуқларига сўз ва фикр эркинлигига фақат мафкуравий мезонлар асосида рухсат этиш амалда бу муҳим тамойиллар моҳиятининг бузилишига сабаб бўлмоқда. Ўрта асрларда яхши самара берган, бугун эса тарихан эскириб қолган, ўзининг ижодий, бунёдкорлик салоҳиятини сарфлаб бўлган баъзи кўхна қадриятларни сунъий равишда замонавий умуминсоний қадриятларга қарши қўйиш, уларни бугунги талабларга мослаб, шаклан ва мазмунан бойитган ҳолда қўллаш ўрнига тараққиёт билан боғлиқ янгиликларнинг

барчасини қатъиян инкор этиш ислом мамлакатларида халқ таълими, соғлиқни сақлаш, илм-фан ва маданият соҳаларининг қолоқликка юз тутишига сабаб бўлмоқда.

Бу мамлакатларда замонавий тараққиёт қонуниятлари жуда секинлик билан стихияли тарзда, турли бўҳронлар, танглик ва инқирозлар орқали ўзига йўл очиб бормоқда.

Ҳокимиятнинг авом томонидан персонафикациялаштирилиши (яъни, амалдор шахсияти билан унинг лавозимини, хизмат вазифасини бир бутун деб ҳисоблаш) унинг ўта бюрократлашуви, амалдорларнинг порахўрликка берилиши ва ўзбошимчилигига олиб келди.

Кўпчилик мусулмон республикаларида давлат бошлиғининг ўзгариши ҳарбий тўнтаришлар, оммавий ғалаёнлар орқали амалга оширилди. Индонезия, Ливия, Жазоир, Покистон, Тунис ва бошқа мамлакатлардаги тартибсизликлар бунга мисол бўла олади.

Демократия ривожланмаган жойда ижод ва тафаккур эркинлиги чекланиб қолади. Жамиятни бошқаришдаги хато ва камчиликлар танқидий таҳлил этилмайди ва уларнинг аксарияти узоқ йиллар мобайнида такрорланаверади. Мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида танглик ҳолати доимийлик касб этади ёки тез-тез такрорланиб туради. Бундай экстремал вазият экстремизмни рағбатлантиради. Ҳукуматнинг ўзи ҳам ўз мухолифларига нисбатан зўравонлик усулларини қўллайди.

Баъзи ҳукуматлар мамлакат ичидаги муаммолардан норози кишиларни чалғитиш учун айбни чет мамлакатларга ағдарди (Исроил, АҚШ ва бошқа Фарб мамлакатларига). Ўз навбатида, Фарб мамлакатлари ҳам бундай давлатларга нисбатан совуқроқ сиёсат олиб борди. Уларга қарши савдо-сотик ва иқтисодий имтиёзларни чеклади, ҳатто иқтисодий жазо чораларини ҳам қўллади. Натижада айрим ислом мамлакатларида кишилар ўз муаммоларининг айбдори деб Фарб мамлакатларини тушуна

бошлади ва улардан ўч олиш майлига берилди.

XX асрда халқаро терроризм, жумладан, исломни ниқоб қилиб олган уюшган жиноий гуруҳлар вужудга келишининг яна баъзи сабаблари Фарб давлатларининг янги мустамлакачилик (неоколониализм) сиёсати, ривожланаётган мамлакатларга нисбатан муносабатда икки хил стандартни қўллаши, яъни оғизда бир нарсани айтиб, амалда бошқача иш тутиш билан боғлиқ.

Террорчиликни озиқлантирган асосий манба собиқ икки тизим ўртасидаги шафқатсиз кураш эди.

Янгитдан вужудга келган мустақил давлатларни ўз таъсир доирасига тортиш курашнинг бош йўналишларидан бирига айланган эди. Бу курашда очиқчасига ва пинҳона турли воситалар қўлланди. Улар, жумладан, ўша пайтларда «учинчи дунё мамлакатлари» деб аталган давлатлар ичидаги турли кучлардан, аввало, зўравонликка, экстремизмга мойил ҳаракат ва ғайриқонуний тузилмалардан ҳам фойдаланди. Ҳатто уларнинг вакиллари орасида ҳарбий ва кўпоровчилик ишлари бўйича мутахассислар, йўриқчилар тайёрланди, уларга моддий-молиявий ва қурол-аслаҳа таъминоти бўйича ёрдам кўрсатилди.

Кейинги ўн йилда эса Россия ва Фарб давлатлари ўртасидаги муносабатда «совуқ уруш»дан қолган асоратлар — ўзаро ҳадиксираш, геосиёсий рақобат, баъзан эски андозалар доирасида фикрлаш ва ҳаракат қилиш — террорчиликнинг бутун дунёда барқарорликка, тараққиётга таҳдид солаётганини тўла англаб етишга ҳалақит берди.

Террорчилик балосидан азият чекиб келаётган давлатлар раҳбарларининг бу борада огоҳликка даъват этиб айтган фикр-мулоҳазалари, амалий таклифлари, бу йўлда соғлом кучларни бирлаштириш, ҳаракатларни мувофиқлаштириш тўғрисидаги чиқириқлари эътиборсиз қолди. Чунончи, 40-йиллардан буён бу офатдан жабр кўриб келаётган

Миср давлатининг президенти Хусний Муборак бундан 10 йил бурун террорчиликка қарши курашда ҳамкорликка чاقирган эди.

Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримов эса мамлакатимиз мустақилликка эришган дастлабки кунлардан буён Афғонистон ҳудудида илдиз отаётган халқаро террорчилик хавфидан жаҳон жамоатчилигини огоҳ этиб келди. Юртбошимизнинг энг нуфузли халқаро минбарлардан айтган фикрлари бунинг яққол далилидир. Жумладан, Оврупода Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг 1999 йил Истамбулда бўлган саммитида, БМТ Бош ассамблеясининг 2000 йилдаги йиғилишида давлатимиз раҳбари БМТ ҳузурида халқаро террорчиликка қарши кураш маркази тузиш таклифи билан чиққан ва дунё сиёсат арбобларининг бу борада биргаликда ҳаракат қилишга чакирган эди.

2001 йил 11 сентябрда АҚШда содир этилган қонли фожиадан чиқадиغان сабоқлардан бири шу бўлмоғи лозимки, буюқ давлатлар ўзларининг сиёсий ва геосиёсий мақсадлари йўлида экстремизмга мойил турли гуруҳларга ўз ҳудудларидан бошпана бериб қўймаслиги, бу борада «мақсад воситани оқламайди» деган тамойилга қатъий амал қилиши лозим.

XXI асрда ҳаётнинг барча соҳаларида глобаллашув жараёнининг кучайиши жаҳондаги бугунги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий воқелик, барча мамлакатлар тақдири, тараққиёт даражасидан қатъи назар бир-бирига боғлиқ эканини кўрсатмоқда. Ишлаб чиқариш, замонавий ядро энергетикаси, космик ва ҳарбий технологияларда, халқаро молия-кредит тизимида, жамият бошқаруви ҳамда экология соҳасида техноген ва информацион-технологик хатарнинг, тасодиқий ҳолатларнинг олдини олиш, оммавий қирғин қуролиларининг (ядро қуроли, биологик ва кимёвий қуролилар) ёки уларни бошқарадиган электрон-коммуникатив

кодлар, шифрларнинг экстремистик гуруҳлар қўлига тушиб қолмаслигини таъминлаш бугунги кунда энг долзарб масалага айланиб қолди.

Халқаро террорчиликка қарши кураш фақат ашаддий террорчиларни жазолаш, уларнинг лагерларини яқсон қилиб, молиявий манбаларини йўқотиш билангина чекланмайди, албатта. Чунки фожианинги олдини олиш учун бунинг ўзи етарли эмас.

Аввало, террорчиликни келтириб чиқарадиган ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, мафкуравий, психологик сабаблар аниқланиши, жумладан, давлатлараро муносабатлардаги тенгсизлик, адолат бузилиши ва икки хил стандарт сиёсатининг оқибатларини ҳам чуқур таҳлил этиш зарур бўлади. Энг асосийси — ривожланаётган мамлакатларга қолоқликдан чиқиш учун иқтисодий ва технологиявий ёрдам кўрсатиш даркор. Балки бу мамлакатлар учун «Маршал режаси»га ўхшаш йирик халқаро ёрдам дастури ишлаб чиқишнинг вақти етгандир. Ўз навбатида, ривожланаётган мамлакатлар ҳам халқаро террорчилик билан боғлиқ аянчли воқелардан зарур сабоқ чиқариши лозим. Улар иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий-маданий ривожланиш борасидаги тарих синовидан ўтган халқаро тажрибаларни ўрганиб, ўз тараққиёт йўлини янгиллаб борса, ёмон бўлмас эди. Иқтисодиётда — бозор муносабатларига, сиёсий ҳаётда — демократияга, маънавий ҳаётда — тафаккур эркинлигига йўл очилмаса, миллий қадриятлар умуминсоний қадриятлар билан уйғунлаштириб борилмаса, қолоқликдан, экстремизм хавфидан қутулиш қийин.

Бугунги кунда халқаро муносабатларда янгича тафаккур зарур. Бу — барча давлатларга дахлдор ҳақиқат.

«Кўзадан чиқариб юборилган жин» яъни, террорчилик балоси унга қайта тикилиши ва иложи бўлса, кўза-пўзаси билан улоқтириб юборилиши шарт.

Ekologik barqarorlik omillari

Инсон ва табиат муносабатларидаги кескин ўзгаришлар кейинги икки аср давомида фан ва техника ютуқларининг ишлаб чиқаришда, маиший ҳаётда кенг татбиқ этилиши, инсоннинг табиат устидан ҳукмронлиги жадаллашгани билан боғлиқ. Ўтган асрнинг иккинчи ярмидаёқ ер юзида аҳоли сонининг кескин кўпа-йиши, фан-техника тараққиётининг юқори суратлари, иқтисодийнинг ривожланиши кўзга ташлана бошлади. Инсон аста-секин табиатдан бегоналаша борди.

Инсоният тарихи табиат тарихи билан яхлит олиб қаралгандагина, инсоннинг амалий ва назарий фаолиятини аниқловчи муносабатларнинг турли йўналишларда ривожланишини кузатиш имкони туғилади. Бунда биринчи йўналишни — инсон ва жамиятнинг табиатга муносабати (*инсон — табиат, жамият — табиат тизими*); иккинчисини — одамлар ўртасидаги ижтимоий муносабатлар (*инсон — инсон тизими*); учинчисини — инсоннинг ишлаб чиқарувчи куч сифатида табиатни ўзгартирувчи ва ўзлаштирувчи субъект эканидан иборат (*инсон — технология — табиат тизими*). Бугунги кунда инсоннинг бу тизимлардаги амалий фаолият кўлами экологик муаммолар ҳарактерини белгилаб

бермоқда. Шунинг учун табиат — жамият тизимининг ўзаро таъсири билан боғлиқ муаммоларни, инсон — табиат муносабатини фалсафий-услубий нуқтаи назардан ҳам, ахлоқий, ҳуқуқий, сиёсий ва бошқа йўналишлар доирасида ҳам ўрганиш лозим.

Инсон ғайриэкологик хатти-ҳаракатлари билан ўзини ҳалок қилувчи хавф-хатарни яратади. Инсониятнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнида табиий муҳитга ва ўзига таъсир этиш кўлами геометрик прогрессия тарзида ўсиб бораётгани билан ижтимоий-ташқиллаштирилган антропотехноген омилга айланди. Бинобарин, жамият — табиат муносабатлари ривожига саноатлашув жараёнининг босими ҳам геометрик прогрессия бўйича ўсиб бориши кузатилмоқда. Хусусан, беқиёс табиий захираларнинг тугаб бориши, атроф-муҳитнинг кескин ифлосланиши, экотизимдаги мувозанатнинг, тарихан вужудга келган биосферадаги табиий мутаносибликнинг бузилиши ана шу босим натижасидир.

Агар бу салбий оқибатларнинг олди зудлик билан олинмаса, улар кучайиб табиий муҳитга, у орқали цивилизацияга тузатиб бўлмас зиён еткази. Бундан ташқари, та-

биатнинг инсон учун аҳамиятсиз бирон-бир жиҳати йўқ. (Маълумки, табиатда ёмон об-ҳаво йўқ, шунингдек, далалардан турли воситалар билан йўқ қилинаётган бегона ўтлар, ҳозирча фойдаси аниқланмаган ўсимликлар бўлиши мумкин).

Объектив борлиқ нуқтаи назаридан қараганда, тирик ва ўлик, сунъий ва табиий олам, инсон ва табиат ўртасидаги фарқ жуда нисбий ҳамда шартлидир. Масалага синергетика таълимоти нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак, тафовутлар ушбу тизимлардаги ўзаро ички таъсир ва акс таъсир натижасида вужудга келгани, нисбатан мустақил очиқ системаларнинг ташкилий жиҳатдан ўзаро қарама-қарши экани аён бўлади. Инсон ва табиий муҳит ўртасидаги ўзаро муносабатларни бу тарзда тушуниш инсон зиддиятларини англашда кўл келади.

Бу масала бир пайтлар Шарқ ва Фарб фалсафасининг муҳим тадқиқот мавзусига айланган эди. Фарбнинг фалсафий меросида дунёнинг тартибсизлиги ва уни янгидан барпо этиш зарурлиги кўрсатилган бўлса, Шарқ фалсафасида дунё азалдан мукамал экани, бинобарин, инсон табиат билан уйғунликда яшашга интилса, улар ўртасида мутаносиблик вужудга келиши таъкидланган. Лекин, бу таълимотга кўра, инсоннинг қомиллик даражаси бошқа одамга нисбатан эмас, балки Оллоҳга нисбатан олиниши керак. Шунингдек, Шарқдаги экология таълимоти воқеликка бўлган муносабатдаги динамизми билан фарқ қилади. Бироқ, унда табиатга эҳтиёткорлик билан ёндашиш ғоясининг устуворлигини кўрамиз. Табиат инсон учун жисмоний ва руҳий ҳаёт манбаи ҳисобланган. Шу сабабли инсоннинг табиат билан экологик мувозанатдаги ижтимоий-биологик моҳиятига катта аҳамият берилади.

Буюк Шарқ мутафаккирларидан бири Ибн Холдуннинг фикрича, табиат тартибга солинган ва камолга етган бўлиб, унда сабаблар оқибат билан боғлиқ. Коинотдаги мавжудот коинот билан бирлашади, мавжуд нарсалар бир ҳолатдан бошқасига ўтади, унинг мўъжизалари чексиз ва унга чегара йўқ. Инсон эса табиат билан боғлиқ. Табиий муҳит унга катта таъсир ўтказиши. Бошқа томондан қараганда, инсон ижтимоий-сиёсий мавжудот, у бошқалар билан мулоқот қилишга, бирлашишга эҳтиёж сезади, яъни инсон яккаю ёлғиз яшаб, ўзини боқиш, ҳимоя қилиш им-

кониятга эга эмас. Шунинг учун ижтимоий ҳамкорлик инсон зоти учун тарихий заруратдир. Инсон ва табиат ўртасидаги мулоқот натижасида унинг ички ҳолати ташқи кўринишида ўз аксини топади. Инсоннинг қандай шароитда яшаши, яшаш воситалари

қай тарзда, қандай усулда топиши билан фарқланади, деган ғоя Ибн Холдун фалсафий қарашида муҳим ўрин тутди.

Дунё микёсида ижтимоий-сиёсий муносабатлар жадаллашиб, глобаллашиб, вақт ва инсон омилнинг аҳамияти ошиб бораётган бир пайтда ўртаосиёлик машҳур алломаларнинг табиат ва жамият муносабатларига доир фикрлари долзарб аҳамият касб этмоқда. Инсониятнинг табиат билан уйғун ва бир бутунлиги ҳақидаги тасаввурлар, унинг табиатга интеллектуал салоҳият ва экологик маънавият тамойилларига асосланган муносабати, Шарқ тафаккур тарзига хос сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний маданиятини намоян қилувчи инсонпарварлик ғоялари, айниқса, муҳимдир. Шу билан бирга, Ўрта Осиё алломалари фалсафий меросидан муносиб ўрин олган бу умуминсоний қадриятлар, ижтимоий-экологик эҳтиёжлардан келиб чиққан ҳолда, диалектик фикрлаш нуқтаи назаридан янгилашиб, эндиликда табиатга нисбатан ғайрияхлоқий хатти-ҳаракатларга қарши туриш тақозо этилмоқда.

Зеро, инсоннинг ижтимоий-онтологик моҳияти, табиий муҳитнинг бугунги олам яхлитлиги, инсон ҳаёти ва саломатлиги манбаи бўлгани учун ҳам асосий масаладир. Шунга қарамай, инсон ўзини табиатнинг гултожи ҳисоблаб, бутун оламнинг ҳуқумдори сифатида, табиат қонуниятларини писанд қилмасдан, амалий хатти-ҳаракатлари билан ўз тирикчилигининг асоси бўлган табиатни вайрон қилишда давом этмоқда. Натижада табиат яшаш учун тобора ноқулай бўлиб бормоқда.

Маълумки, ҳар бир одам муайян эзгу мақсади сари интилади. Лекин улар хатти-ҳаракатларининг умумий йиғиндиси, натижаси бугунги кунда бутунлай бошқача бўлиб чиқмоқда. Шу сабабли инсон ва табиат орасидаги муносабат алоҳида олинганда, экологик мақсадга хилоф бўлиб чиқмоқда. Антропоген омил таъсирида табиий муҳитда рўй бераётган ҳар қандай ўзгариш назорат қилиб бўлмайдиган бир қатор салбий оқибатларга олиб келиши аниқ бўлиб бормоқда.

Агар табиий муҳит инқирозга юз тутгудек бўлса, ижтимоий-иқтисодий ўсишни, барқарор сиёсий муҳитни таъминлаб бўлмайди. Демак, табиат яхлит тизим сифатида ўзига нисбатан оқилона муносабатни талаб қилади. Фақат табиат билан уйғунлашган ҳаёт, унинг қонуниятларига мувофиқ келадиган фаолият, инсон ва табиатнинг диалектик бирлигини ва келгуси тараққиётни таъминлай олади. Шунинг учун инсон ва табиат тизимидаги бош муаммо, уларнинг уйғун ривожига имкон берувчи инсон омилни ривожлантириш инсонпарварлик ҳисобланади. Бугун инсоният цивилизациясининг тақдир қўп жиҳатдан шунга боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Мана бу рақамларга эътибор берайлик. Сайёраимизда саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳар 15 йилда, энергия ишлаб чиқиш эса ҳар 12 йилда ўртача икки мартага кўпаймоқда. Шунинг учун ҳам бебаҳо табиий захиралар тугаб бормоқда, атроф-муҳит жадал ифлосланяпти, тарихан вужудга келган экотизим бузилмоқда.

Шу боис, бугунги кунда оламшумул муаммолар мажмуида аввало инсон муаммоси ҳал этилиши лозим. Бунда инсон табиат — жамият — техника тизими марказида жойлашган асосий омил сифатида қаралиши керак. Буни А.Швейцернинг куйидаги фикрлари асосида бошқачароқ ифода этиш мумкин: «инсон — доимо инсон, жамият эса вақтинча». Буни онгли равишда тушуниш, инсонни табиат билан механистик идентификация қилиш усулини мутлақлаштиришдан сақлайди.

Биз бу ўринда инсон ва табиий муҳит ўртасидаги ўзаро таъсир муаммосининг ком-

плекс ва умумбашарий характерини, иккинчи томондан, унинг объектив келиб чиқиш ва кучайиш сабабларини ижтимоий ҳодиса тарзида назарда тутишимиз лозим. Бундан ташқари, табиий муҳит ва инсон ўртасидаги ўзаро таъсирни таҳлил қилиш учун аввало инсоннинг моҳияти ва ўрнини аниқлаб олиш керак. Бу — жуда муҳим назарий-методологик вазифа. Зеро, мавжуд илмий адабиётларда инсон ва табиат муносабатлари ривожидagi номуносабликларнинг қонуниятлари келажакнинг абстракт, утопик ғояларидан, назарияларидан келиб чиққан эмпирик-статистик ахборотлар тарзида изоҳланган, холос. Шунинг учун антропоген омилларнинг ўзаро боғлиқ хусусиятларини ҳисобга олмасдан туриб, биосфера тизимининг экологик мукаммаллигини таъминлаб бўлмайди.

Инсон мавжудлиги ва унинг табиатни тубдан ўзгартирувчи фаолияти онтологик мазмунга эга бўлиб,

табиий-ижтимоий тизимлар тараққиётининг ўзаро фарқ қиладиган муқобил назарияларини фақат шуни ҳисобга олган ҳолда яратиш мумкин. Аксинча, инсоннинг табиий алоқа ва муносабатлардан четлатилиши, унга

фақат кузатувчи субъект мақомининг берилиши ўзаро муносабатлардаги узилишни билдиради.

Маълумки, табиий ривожланиш турли босқичларда, турли шаклларда, турли жадалликда кечади. Агар инсоният тараққиётининг дастлабки босқичларида ушбу ўзаро таъсир, асосан, инсоннинг табиий яшаш муҳитига мослашуви билан ажралиб турган бўлса, сўнгги ва айниқса, ҳозирги босқичда унинг муайян табиий эҳтиёжларни қондиришга йўналтирилган ўзгариши, амалий фаолиятнинг мисли кўрилмаган жадаллашуви натижасида пайдо бўлган экологик асоратларни бартараф этиш — ҳаёт-мамонт масаласига айланди.

Шу боис бугунги кунда айрим файласуфлар инсон ижтимоий борлигини, бир вақтнинг ўзида ҳам табиий, ҳам ғайритабиий хусусиятга эга бўлган органик борлиқ, деган хулосага келмоқда. Масалан, замонамизнинг йирик файласуфларидан бири Мераб Мамардашвилининг фикрича, инсон табиат томо-

Антропоген омил таъсирида табиий муҳитда рўй бераётган ҳар қандай ўзгариш назорат қилиб бўлмайдиган салбий оқибатларга олиб келмоқда.

нидан яратилмаган, балки, у узлуксиз равишда, ўзининг фаол хатти-ҳаракатлари натижасида қайта-қайта яратилади. (М.Мамардашвили М.К. *Сознание и цивилизация. «Природа» журналы 1988 йил, 11-сон. 59-бет.*)

Бу муаммони янада муайянлаштириш ва чуқурроқ ўрганиш учун инсоннинг ижтимоий моҳиятини очишга экологик нуқтаи назардан ёндашиш мақсадга мувофиқдир. Бизнинг фикримизча, инсоннинг моҳиятини алоҳида олинган омил орқали ифодалаш гоят мушкул. Шунинг учун унинг моҳиятини тўлиқ ва яққол ифодаладиган универсал соҳани топиш такозо қилинади. Яъни, инсон ҳаёти табиий макон, ижтимоий муҳит, тарихий давр ҳамда маънавий муносабатларни қамраб оладиган яхлит тизимда олиб қараш нисбатан тўлиқ тасаввур беради.

Инсон моҳиятини ижтимоий муносабатлар маҳсули сифатида изоҳладиган детерминизмга хос хусусиятларнинг бир томонлама мавжум характери ва чекланган ижтимоий-ташкिलий тасаввурлар инсоният маънавий ривожининг назарий хулосалари ва амалий тажрибалари билан рад этилган. Чунки, инсон моҳияти унинг био-ижтимоий мавжудлигини таъминлайдиган муносабатлар мажмуасининг ривожланиш даражасида намоён бўлади. Яъни, бу муносабатлар жараёнида табиатнинг — инсоний, инсоннинг — ижтимоий табиати, уларнинг ижтимоий-онтологик мазмуни инкор этилмайди, аксинча, у алоҳида таъкиланади. Бундан келиб чиқадики, ҳар қандай таълимот нуқтаи назаридан, инсон табиатга қарши эмас, аксинча, унинг таркибий қисмидир.

Илмий адабиётларда инсон табиати деганда аксарият унинг туғма биологик-ирсий хусусиятлари ёки биорухий мавжудлиги, барча одамлар учун умумий бўлган ижтимоий-экологик фаолиятнинг универсал характеристикаси, ҳамма тарихий даврларда, барча халқлар ва миллатлар учун доимий, турғун ва ўзгармас бўлган қоида мустақамлигини таъминловчи ўзига хос қонунлар тарзида тушунтирилади ҳамда инсоннинг ҳаётга, меҳнатга, эркинликка интилиши ва бошқа шу каби табиий-ижтимоий ҳуқуқлари билан тенглаштирилади. Шунинг учун уларнинг ўзаро

муносабатларини бир тарафлама изоҳлаш мақсадга мувофиқ эмас.

XX асрнинг ўрталаридан бошлаб республикамизда экологик муаммонинг долзарблиги кескинлашди, айниқса, минтақадаги Орол денгизи ҳудудида бу вазият халокат даражасига чиқиб, жиддийлашмоқда. Мутахассисларнинг фикрича, Орол бўйи экологик вазиятини кескинлаштирган ҳодисалар занжири аниқланди. Чунончи, Орол денгизи куриши ва янги сув хавзаларининг (Сариқамиш, Ҳайдарқўл ва қатор сунъий сув омборларининг) пайдо бўлиши, ушбу ҳудуддаги табиий муҳитнинг ўзгаришига — ботқоқликларнинг ёки аксинча, чўллар, кучли туз ва қум, чанг манбаларининг вужудга келиши, иқлим шароитининг контентал ўзгариши, иқтисодиётнинг аксилэкологик тамойилларга кўра ташкил этилиши бу занжирнинг ҳалқалари ҳисобланади.

Экология ва иқтисодиёт ўртасида ўзига хос мувозанат ўрнатишда табиатдан оқилана фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, Марказий Осиё республикалари ўз мустақиллигига эришгунича ушбу ҳудудда аънавий осийча ишлаб чиқариш усули кенг миқёсда қўлланган. Ерга ва бошқа табиий бойликларга ижтимоий мулкчиликнинг ўрнатилиши минтақада экологик зиддиятни янада кескинлаштирди. Хусусан, ҳар бир давлат ерни эгасиз ҳисоблаб, табиат захираларидан биосфера қоидаларига риоя қилмай, экотизимга путур етказган ҳолда фойдаланди. Бошқача айтиладиган бўлсак, шўро даврида қозоннинг қулогини қаердан чиқариш қозончининг ихтиёрида эди.

Ўша даврда табиатни жамият аъзоларининг аксилэкологик хатти-ҳаракатларидан муҳофаза қиладиган жамоат ташкилотлари, экологик сиёсий партиялар йўқ эди. Табиий ресурслардан фойдаланиш умумхалқ назоратидан четда қолиб кетган эди. Иккинчидан, табиий захираларнинг иқтисодий баҳоси ва ижтимоий қиймати аниқланмагани учун улар аёвсиз талон-тарож қилинар эди. Умуман олганда, одамларда ер, сув ва ҳаво бепул, текин, деган нотўғри қараш шаклланган эди. Учинчидан, табиий захиралар давлат моно-

**Ишлаб
чиқаришни техник-
технологик жиҳатдан
такомиллаштириш —
цивилизацияни сақлаб
қолишнинг зарурий
шартидир.**

поляси ҳисобланиб, фақат иқтисодий фойда олиш, моддий эҳтиёжларни қондириш у учун бош мақсад саналгани ҳам инсон ва табиат ўртасидаги мувозанатнинг бузилишига олиб келган. Бу омиллар таъсири натижасида табиий бойликлар эгасиз ҳисобланиб, уларга режасиз, эътиборсиз муносабатда бўлинган.

Мустабид тузум даврида табиий захира-лардан фойдаланишни назорат қилувчи ташкилотлар давлат тасарруфида бўлиб, унга молиявий ва сиёсий жиҳатдан қарамлиги учун мустақил ҳолда бирон-бир ишни амалга оширолмас эди. Улар номигагина мавжуд бўлгани учун аниқ мақом ва мавқега, тайинли ваколатга эга эмас эди. Бошқача айтганда, турли хўжалик ва ташкилотларнинг табиатни муҳофаза қилиш борасидаги фаолиятини моддий рағбатлантириш ёки аксилэкологик хатти-ҳаракатларни ҳуқуқий-қонуний жиҳатдан тартибга солувчи, бошқарувчи тизим йўқ эди. Натижада табиий захира-лардан оқилона фойдаланиш эътибордан мутлақо четда қолди.

Ишлаб чиқаришни экологик хавфсизлик манфаатлари нуқтаи назаридан, техник-технологик жиҳатдан такомиллаштириш — цивилизацияни сақлаб қолишнинг зарурий шартидир. Зеро, бугунги дунёда ҳар қандай мамлакатнинг ижтимоий, иқтисодий, интеллектуал нуфузи моддий ишлаб чиқариш ва информация соҳасида янги экологик технологияларни қўллаш ҳамда улардан фойдаланиш қобилияти қай даражада эканига қараб белгиланади. Шунинг учун ҳозирги кунда экологик вазиятнинг кескинлашиб кетиши муносабати билан, илмий-техникавий тараққиёт даражаси ва хусусиятларини белгилашда аввало уларнинг экологик хавфсизлик талабларига жавоб бера олиши устувор аҳамият касб этмоқда.

Чунки ишлаб чиқаришни техник қайта жиҳозлаш ва технологик жараённинг экологик эҳтиёжлардан орқада қолиши, жисмоний ҳамда маънавий эскириши, қолоқлиги натижасида атроф муҳитнинг антропоген ифлосланишининг жадаллашуви кўзга ташланмоқда. Айниқса, бозор иқтисо-

диёти муносабатларига ўтиш давридаги мураккабликлар янги корхоналарни қуриш, лойиҳалаш, техник-технологик жиҳозлашда экологик талабларга эътиборнинг сусайиши бу жараёни янада кучайтирмоқда. Чунки бу жараёнда саноат корхоналарида зарарли чиқитларни қайта ишловчи инфраструктурани шакллантириш, экологик иншоотларни қуриш, бу борадаги замонавий технологияни жорий қилиш иқтисодий жиҳатдан самара бермайди. Бунинг устига улар юқори интеллектуал илмий-техникавий салоҳиятнинг талаб қилиши билан жуда қимматга тушади.

Таққослаш учун айтадиган бўлсак, ривожланган мамлакатларда саноат чиқиндиларини тозалаш технологиясининг асбоб-ускуналари қиймати корхона асосий фондлари таркибида 20-30 фоизни ташкил қилади.

Ишлаб чиқаришнинг иқтисодий кўрсаткичлари билан табиатни муҳофаза қилишни моддий-молиявий таъминлаш ўртасидаги таркибий боғланишларни оқилона ташкил қилмасдан туриб, экологик хавфсизлик сиёсатининг самарадорлигига эришиб бўлмайди. Яъни, бу маблагларни мутлақ ва нисбатан кўпайтириш,

йилдан-йилга кескинлашиб бораётган экологик муаммоларни бартараф қилиш — муқобил усулларнинг энг самарадор йўли бўлиб қолмоқда.

Табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги иқтисодий фаолият йўналиши миллий экологик хавфсизлик борасидаги манфаат ва мақсадлардан келиб чиқилган ҳолда белгиланади. Бунда экологик иқтисодий фаолиятнинг энг муҳим институционал тузилмаси бўлмиш табиатни муҳофаза қилиш ташкилотлари катта ўрин тутаяди. Уларнинг фаолияти жамият сиёсий устқурмасининг таркибий қисми бўлиб ҳисобланади.

Давлат иқтисодиётни экологик талаблар асосида ташкил қилиш вазифаси бу соҳадаги ислохотларнинг стратегияси ва тактикасини белгилаб, уларни амалга ошириш самарадорлигини таъминлаш кафолатига айланмоғи лозим. Шу боис бугунги кунда Ўзбекистон давлатининг миллий хавфсизли-

Ҳисоб-китобларга кўра, аҳоли саломатлиги атроф-муҳитга 20-40 фоиз, ирсиятга 15-20 фоиз, ҳаёт тарзига 10 фоиз боғлиқ экан.

гини таъминлаш зарурати иқтисодиёт ва экология ўртасидаги интеграция йўналишларини белгилаб бермоқда:

Бу борада қуйидаги йўналишлар муҳим аҳамият касб этмоқда.

Биринчидан, мулкчиликнинг янги муқобил шакллари вужудга келаётган ҳозирги вақтда мулк эгаларининг табиат бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқларини уларнинг экологик бурчлари, масъулиятлари, мажбуриятлари билан мувофиқлаштириш учун мукамал конуний асосларни яратиш ва уларнинг истисносиз бажарилишини таъминловчи усул ва механизмларни такомиллаштириш.

Иккинчидан, бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш ва ишлаб чиқаришни рақобат асосида ташкил қилиш давлат ва нодавлат тузилмаларининг табиатни муҳофаза қилиш борасидаги муқобил фаолиятини мувофиқлаштириб, ҳар бирининг экологик ҳуқуқи ҳамда масъулиятини аниқ белгилаб қўйиш.

Учинчидан, давлатлараро иқтисодий, техник-технологик интеграция кучайиб бораётган ҳозирги даврда мамлакатимизга экологик хавfli технология ва маҳсулотлар кириб келишининг олдини олиш мақсадида бу борада давлат ва жамоат назоратини кучайтириш.

Тўртинчидан, экологик тадбирларини амалга оширишни моддий-молиявий таъминлашнинг бюджет, бюджетдан ташқари фондлар, давлат ва хусусий корхоналар, оммавий ташкилотларнинг маблағларидан фойдаланиш имкониятларини қидириб топиш.

Бешинчидан, экологик хавfli техникавий воситалар, технологик жараёнлар, хомашёлар ишлаб чиқаришда камчиқит, чиқитсиз замонавий технологияларни жорий қилишни иқтисодиётнинг устувор йўналишига айлантириш.

Олтинчидан, инсонлар онгида мустаҳкам ўрнашиб қолган табиат бойликлари эгасиз деган психология ва қарашлардан халос бўлиш учун ижтимоий, иқтисодий,

маъмурий, ҳуқуқий, маънавий, таълим-тарбия, тарғибот-ташвиқот тизимини яратиш.

Давлатнинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш борасидаги экология ва иқтисодиётни интеграциялаштиришга қаратилган сиёсати мустабид тузумдан мерос бўлиб қолган кўпгина иллат, камчилик ва хатоларни бартараф этиш имкониятини бермоқда. Умумлаштириб айтганда, ижтимоий, сиёсий, иқтисодий омиллар ёрдамида кенг кўламдаги экологик танглик таҳдидини барҳам топтириш, ҳар томонлама соғлом авлодни вояга етказиш учун зарур иқтисодий шарт-шароит ҳамда экологик жиҳатдан мусаффо ҳаётини муҳит зарурлигини бугунги кунда кўпгина юртдошларимиз чуқур англаб етмоқда.

Шунингдек, табиат ва жамият муносабатларининг ривожланиши аҳолининг умумий миқдори, унинг ўсиш суръати, ижтимоий-руҳий ҳолати, сихат-саломатлиги, миграцияси каби демографик омилларга ҳам боғлиқ. Лекин яқин-яқин кунларгача бу омилларнинг экологик вазиятга таъсири масалаларига эътибор берилмай келди. Ваҳоланки, демографик муаммо атроф-муҳитни муҳофаза қилиш билан боғлиқ муаммоларнинг ажралмас қисми ҳисобланади.

Миллий ва хорижий экспертларнинг ҳисоб-китобларига кўра, аҳоли саломатлиги атроф-муҳитга 20-40 фоиз, генетик кўрсаткичларга 15-20 фоиз, ҳаёт тарзига 10 фоиз, касб турига 5 фоиз боғлиқ экан.

Ҳар қандай миллатнинг экологик фазилатлари, унинг муайян ижтимоий-иқтисодий шароитда вужудга келган экологик миллий анъаналари, урф-одатлари ва турмуш тарзига боғлиқ.

Шунинг учун халқимизнинг миллий анъаналари, миллий тафаккури тикланаётган бугунги кунда юртимизда экологик тарбия, экологик дунёқараш асосларини шакллантириш ҳам муҳим аҳамият касб этиб бермоқда.

**Табиий
муҳит ва инсон
ўртасидаги ўзаро таъсирни
таҳлил қилиш учун аввало
инсоннинг моҳияти ва
ўрнини аниқлаб олиш
даркор.**

Мирзачўлда кўп бўлганман. Гоҳ ихтиёрий, гоҳ бирон хизмат тақозоси билан.

1943 йил ёзида бу ердан ўтадиган темир йўлни бир ярим қарич юқори кўтариш ишларида қатнашганман. Ҳатто бир куни оёғимга рельс тушиб кетгани ҳам эсимда. Ўн-ўн беш кун чўлоқланиб юрган эдим.

Талабалик вақтимизда эса «Боёвут» совхозидо ойлаб пахта терганмиз. Ҳар куни пешинда мош овқат бериларди. Ҳеч қачон шунча кўп мошли овқат емаганман. Ширинлиги тилни ёрадиган қовунларини, ҳар биттаси бир пуд келадиган чўл тарвузларини айтмай-сизми!

1949 йили яна йўлим Мирзачўлга тушди. «Билим» жамияти топшириғи билан турли ташкилотларда, хусусан, қишлоқ хўжалиги жамоаларида «Рўзанинг инсон соғлиғига зарари» мавзусида ваъз ўқишим керак бўлиб қолди.

— Халқда «Овчи ўзи билган тўқайда ов қилиши керак» деган мақол бор, — дедим жамият раисига. — Мутахассислигим бўйича адабиётдан ваъз ўқисам, яхшироқ бўларди.

У киши дарҳол оғзимга уриб:

— Адабиётдан қишда ўқиса ҳам бўлаверади, ука, ҳозир рўза вақти. Бу — сиёсий масала. Биз учун бундан ортиқ долзарб бўлиб турган мавзу йўқ, — деди ва ротопринтда кўчирилган ваъз матнини қўлимга тутқазди. Яна у: — Дунёда адабиёт билан боғланмаган мавзу йўқ. Бу ёғи ўзингизга боғлиқ, — деб қулиб қўйди.

Ўшанда Мирзачўл ҳали шаҳар, Сирдарё эса вилоят мақомини олмаган эди.

Пешинда поезддан тушиб, «Билим» жамиятининг туман бўлимига учрашдим. Мени туман газетаси тахририяти яқинидаги кичик бир меҳмонхонага жойлаштиришди. Эртасига эрталабдан Сирдарё томондаги жамоа хўжалиқларида ваъзхонликни бошлайдиган бўлдик. Менга «Мирзачўл ҳақиқати» газетаси бош муҳаррири, мендан ёши сал катта, ўрта бўйли, камгап Валижон акани бириктиришди.

Валижон ака ўзига биркитилган «Виллис» машинасида ҳайдовчи йигит билан айтилган муддатда меҳмонхона эшиги олди-га келиб тўхтади. Шу ерга яқин бир чойхонада енгилгина нонушта қилдик. Сўнг айтилган манзилга йўл олдик. Валижон ака йўлма-йўл бу ерларнинг тарихи тўғрисида сўзлаб кетди:

— Мана шу ерлар яқин ўтмишда ҳам қуш учса — қаноти, одам юрса — оёғи қуядиган жойлар бўлган. Бу ернинг «Мирзачўл», яъни «Мирзанинг чўли» деб аталиши бежиз эмас. Шўр босган бу бепоён чўлларни биринчи бўлиб Шоҳрух мирзо обод қилмоқчи бўлган. Лекин унинг ҳамма ҳаракатлари Сирдарёдан бир ариқ очиш билан якунланган. Йигирманчи аср бошида эса Николай иккинчининг қон-қариндоши, улуг князь Николай Константинович Романов Тошкентдан келиб, бу ишга уринган. Пахта экиб, Россия шаҳарларини хомашё билан таъминлаб, мўмай пул ишла-

моқчи бўлган. Бу ёғи Тошкентдан, у ёғи — Қўқондан мардикорларни Бекободга яқин жойда тўглаб, уларга ош-нон бериб, Сирдарёдан чўлга Шохруҳдан кейин иккинчи марта ариқ очган. Бу ариқни яқинларгача ҳам маҳаллий халқ «Кенасариқ» деб атарди. Мардикорларга қозон-қозон ош дамланган. Бешариқлик бир танишимнинг айтишича, ошни сузишга келганда баъзан идиш-товоқ етмай қоларкан. Шунда одамларга уларнинг кетмонларида ош берилган экан...

Бироқ князь ҳам чўлни обод қилолмаган. Иккинчи томондан эса инқилоб бошланиб, ишлари орқага кетган. Урушгача ҳам бу ёқларда шўр одамнинг тиззасига чиқар, қаяқча қарманг, бурган, янтоқ, қамишзор бўлган. Жонзотлардан калтакесак, чиябўри, юмронқозик, эчкиэмар ҳам кўп бўлиб, одамга доимий ваҳима солиб турган. Айрим жойларда шундай ўпқонлар бўлганки, одамларни ютиб юборган...

Йиғилиш бўладиган дала шийпониға сувлар сепилган, ҳамма ёқ супуриб-сидирилган. Ҳовуз бўйидаги кичкина сўрида мезбонлар билан суҳбатлашиб ўтирар эканмиз, улардан бири бизни шу ерга туташ экинзорлар билан таништира бошлади. Гап орасида у шундай деб таъкидлади:

— Мана бу даланинг нарёғи донгдор пахтакор Лола Эрбўтаева звеносига қарашли ерлар!

Бу мен учун кутилмаган янгилик эди. Чунки унинг номи кейинги бир-икки йилдан бери газета саҳифаларидан тушмаётган эди. Уни кўргим келиб:

— Бу ерда бекор ўтиргандан, далаларни бир айланиб келмаймизми? — дедим.

Фикримни маъқуллашди. Биз — уч-тўрт киши меҳнат қаҳрамони даласига асосий йўлдан эмас, чопиқ қилинган ва чопиқ қилинаётган ғўза майдонлари оралаб юрдик.

Биз қизлар ғўза чопаетган ерга етдик. Мен улар орасида Лола Эрбўтаева ҳам бўлиши керак, деган фикрда эдим. Шу боис улардан «Қай бирингиз Лолахон бўласиз?» деб сўрабман.

Бу гапим гулдай очилиб турган қизларнинг нафсониятига теккандай бўлди. Улар бири-бирига қараб, озгина жим туришди, сўнг ўзаро пичирлашгандай ҳам бўлишди. Сўнг ёши каттароғи жиддий деди:

— У кишининг қўли пича оғрияпти, шекилли, чайлада дам оляптилар.

Қизларнинг шаддодгинаси эса:

— Сизлар бизларни эмас, Лолахонни

кўргани келган экансизлар-да, — деди биздан ўпқаланиб, ярим ҳазил, ярим чин билан.

Бу гап ҳаммамизга тарсакидай бўлди. Мен бир қиз олдида иккинчи бир қизни мақташ яхши эмаслигини унутган эдим. Кейинги сўзларимиз бир-бирига қовушмади.

Шу кайфият билан чайлага кирар эканмиз, не кўз билан кўрайликки, кўрпачада жуссаси нозиккина, юзи офтоб кўриб-кўрмаган, кўллари нихолдек бир қиз ўтирарди. У бизни кўриши билан ўрнидан туриб, худди янги келинлардек уялиб, қўл бериб кўришди. Бундай қизлар ҳақида ой деса ой, кун деса кун, деб шеърлар ёзиш, кўшиқлар битиш мумкин, аммо қаҳрамон деб эмас... Балки мен янглишгандирман. Замоनावий қаҳрамонлар қандай бўлиши мумкинлигини тўғри тушунмаган бўлишим ҳам мумкин...

Орадан кўп йиллар ўтди. Кунларнинг бирида «Энциклопедия»нинг 13-жилдида Лола Эрбўтаева меҳнат фаолиятининг кейинги даврлари тўғрисида «Район матлубот жамияти раиси (1960 йил), Октябрь қишлоқ совети раиси (1962-1971 йиллар), «Красная Заря» колхозида ясли мудираси (1962-1971 йиллар), 1972 йилдан кутубхоначи» деб ёзилганини кўрдим...

Бу сатрларни ўқиб, «Вожабо, дунёда шунақа қаҳрамонлар ҳам бўлар экан-да!» дедим ўзимга ўзим...

Менинг маърузам тушлик вақтида бригада шийпонида ўтадиган бўлди. Бир чеккада Валижон ака билан гаплашиб турарканман, бригадир ва ҳисобчи одамларни маърузага зўрлаб йиғаетганини, билдирмай қочиб кетаётганларни йўлдан қайтариб олиб келаётганини кўриб, ўзимни кўрмаганга солдим. Бу — мен учун ҳақоратдай бир гап эди.

Тингловчиларнинг кўпчилиги ерда, тагига нимандир солиб, кимдир кунда устида ўлтирар, кимдир устунга суяниб турар эди. Бизга эса овқат қўйиладиган столни топиб, устига дастурхон ёзишди. Валижон ака йиғилишни очиб, мени тингловчиларга таништирди, сўнг сўз берди.

Мен столнинг устига маърузам солинган папкамини қўйиб, ўзим унинг бир четида туриб, гапга киришдим:

— Хурматли отахонлар! Азиз опа-сингиллар! Акалар ва укалар! Кун иссиғида маъруза ўқиш ҳам осон эмас, эшитиш ҳам. Лекин менга сизлар учун «Рўзанинг инсон соғлиғига таъсири» деган мавзуда маъруза ўқиш топширил-

ган. Шунинг учун атайлаб Тошкентдан келганман. Бир неча дақиқа вақтларингизни аямаслигингизни илтимос қиламан. Яхши тингласаларингиз, маърузам 15-20 дақиқага ҳам бормайди. Маъруза тугагач, сизлар мендан қутуласизлар, мен эса сизлардан, — дедим ҳазиллашиб.

Тингловчиларда жонланиш, бир-биримизга самимий яқинлик ва ишонч пайдо бўлгандек бўлди. Мен сўзимни давом эттириб:

— Инсон учун энг қимматли нарса нима? дедим.

— Ҳар бир инсон учун энг қимматли, ноёб нарса — унинг соғлиғи. Бир кун бетоб бўлиб кўринг. Кўзингизга ёруғ дунё қоронғи бўлиб, еган овқатингизнинг мазасини билолмай қоласиз. Фақат соғайиб кетиш ҳақида ўйлайсиз. Ҳурматли мажлис аҳли! Менинг маърузам, аввало, шу тўғрида. Рўза тутасизми ёки тутмайсизми — бу иккинчи масала. Рўза тутиш — ҳар кимнинг шахсий иши. Қоидалар рўза тутиш билан пала-партиш, номига рўза тутишнинг ҳам фарқи бор. Рўза тутиш учун махсус тайёргарлик, зарур шароит керак. Лекин ҳамма ҳам бундай шароитга эга эмас. Ҳақ гапни айтадиган бўлсам, куруқ нон, чой билан ёзнинг иссиқ кунда 14-15 соат туз тотмасдан рўза тутиш ҳар қандай паҳлавоннинг ҳам тинка-мадорини қуритиб, ҳолдан тойдириши турган гап. Одам бола-чақасини ҳам ўйлаши лозим. Ота-она касал бўлиб қолса, болаларга ким қарайди? Ҳар бир ота, ҳар бир она ўз болалари олдида масъул. Қолаверса, инсон овқат билан тирик. Инсон яшаши учун керакли моддий бойликлар эса ҳеч қачон осмондан тушмайди. Уни инсон ўз кўл кучи, ақли билан яратади. Халқ, мамлакат ҳаёти ҳам шу билан боғлиқ. Рўза сувни кам ичса, аллақанча ҳосилни йўқотиб қўйиш мумкин. Буни сизлар мендан яхшироқ тушунасизлар. Баъзан шундай қоидалар борки, бир киши рўзани вақтида тўла тутолмаса, бошқа вақтда тутиши ҳам мумкин.

Шундай дедим-да, папкадан статистика маълумотларини олиб, ўқиб бера бошладим. Фактлар — ҳеч қандай йўл билан рад этиб бўлмайдиган нарса. Тингловчилар бу гапларимга эътибор билан қулоқ солаётгани менга руҳ бағишлади. Шу орада рўза тутиб, қорни очиб кетганидан рўзасини томга чиқиб очиб юборган бир араб ҳақидаги ҳикояни ҳам айтиб бердим. Ўғли бир иш билан томга чиқса, кумир-кумир қилган овоз эшитилади. Ўғли

кўрқиб кетиб «Томда ким бор?» деб бақиради. Шунда бир бурчакда нон еяётган отаси «Меҳнат қилиб топган ўз нонини ўғриларга ўхшаб, беркиниб еяётган отанг бўламан!» деб ҳўрлиги келиб, йиғлаб юборган экан.

Бу ҳикоя тингловчиларга ёқиб, бир қулиб олишди. Шундан кейин мен суҳбатимни мумтоз адабиётимиз намояндалари томонидан ёзилган шеърлар таҳлилига бурдим. Бундай шеърлардан уч-тўрттасини ёддан ўқиб берганимнинг ўзи ёшларга мароқ бағишлади. Айниқса, Нодирабегимнинг шу мавзудаги ғазали қизларга манзур бўлгандек эди. Улуғ шоира бу ғазалида инсон саодати ва ишқ лаззатини рўза билан боғлаб, ниҳоятда гўзал талқин этган:

*Жон кўрмади рўзадин ҳаловат,
Ифторда ёрсиз на лаззат.
Ёр айласа ёри бирла ифтор,
Йўқ рўзада мундин ўзга давлат...
Моҳи рамазонки, файзи чўхтур,
Мен хастага ёрсиз на роҳат.
Ҳижрон ила рўза жавр этолмас, —
Гар бор эса Нодира саломат.*

Маърузам охирида чапак чалувчилар ҳам бўлди. Жузъий савол-жавоблардан кейин гапни кўпайтирмасдан, мажлисни ёпдик. Биз ўн беш-йигирма дақиқага мўлжаллаган мажлис нақд бир соатга чўзилиб кетса-я! Ҳеч ким бундан норози ҳам бўлмади. Кўпчилик тарқалгандан сўнг Валижон ака:

— Йиғин ёмон ўтмади. Маърузангиз жонли бўлди. Муҳими, сиз қозога ёпишиб олмасдан, эркин сўзладингиз. Тингловчиларнинг жиғига тегадиган гаплар ҳам бўлмади. Булар ўзи рўза тутмаса ҳам, лекин ота-оналари, бувалари рўза тутади. Қонунда рўза тутилмасин, деган гап йўқ-да. Рўза тутиб, бировнинг бандаликни бажо қилганини ҳам эшитмаганмиз. Агар мен отамга «Менга гап тегади, рўза тутманг», десам, «Сен ўзингнинг ишингни қил!» деб тесқари шапалоғи билан башарамга уриши мумкин. Маърузангизда «рўзанинг зарари» деган иборани ҳам ишлатмадингиз. «Рўзанинг таъсири» дедингиз. Мумкин қадар рўза тутувчиларнинг ҳамиятига тегмаслик керак-да! Рўзани кўп ёмонласангиз, баъзилар қасдма-қасдликка ҳам рўза тутиши мумкин.

Эртасига кўшни жамоанинг илғор бригадасидаги шийпонда маъруза қилдим.

Валижон ака мажлисни очиб, менга сўз берди. Минбардан туриб сўзлашнинг яхши

томонлари кўп. Маърузачи ҳаммани кузатиш, унга ким қанчалик эътибор билан қараётгани ёки мутлақо қарамаётганини кўриш имконига эга бўлади.

— Ассалому алайкум, юртимизнинг кўрки ва фахри бўлган отахонлар ва онахонлар! ...Рўза тутиш қадимги одат бўлиб, ҳамма динларда — яҳудийлар динида ҳам, христиан динида ҳам, ҳатто будда динида ҳам бор. Аммо мусулмончиликдаги рўза тутишнинг шартлари қаттиқ. Лекин бу дегани етти ёшдан етмишгача — ҳамманинг ҳар қандай шароитда, хоҳ ёз, хоҳ киш — рўза тутиши қатъий деган гап эмас. Масалан, шариатда ҳамма вақт ҳомиладор ва эмизикли аёллар, оғир беморлар, муҳим вазифа билан юрган ёки сафарга чиққан кишилар илгаридан рўза тутишдан озод қилинган. Масалан, «Бобурнома»да ёзилишича, Навоий яшаган даврда подшолик қилган Хусайн Бойқаро мафосил касали, яъни тизза бўғинларида хасталик бўлгани учун расман намоз ўқимаслигига, рўза тутмаслигига рухсат берилган экан. Демак, шариатда ҳам доим ҳар бир иш ҳайбаракаллачилик билан эмас, балки қонунқоида билан амалга оширилган...

Шундан кейин мен папкадаги рўза тутиш даврида республика бўйича юз берган турли хасталиклар билан боғлиқ аниқланган, махсус ўрганилган, расман қайд этилган ҳодисаларга тўхтадим. Улар орасида камқонлик, аёлларнинг ҳомиладорлиги билан алоқадор касалликлар миқдори алоҳида ўрин тутар эди. Бироқ улар рўза тутиш билан эмас, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаётдаги тангликлар билан боғлиқ эдики, бу тўғрида индамадим. Индашга ҳаққим йўқ эди. Айтиб ўтилган мисолларнинг ўзи ҳам тингловчиларни ҳаяжонлантирди. Улар беихтиёр, ўзларича келтирилган фактларни муҳокама эта бошлади.

Шундан кейин, гап кўпайиб кетмасин деб, суҳбатни бошқа томонга буришга ҳаракат қилдим.

— Бироқ рўза вақтида айрим касалликлардан фориг бўлиб кетганлар ҳам йўқ эмас. Масалан, овқат тайёрлаш тизимида ишлайдиган баъзи кишилар, борингки, айрим уй бекалари ҳам, бу вақтда овқатни кам еганлари, ошқозонга маълум даражада дам берганлари учун улар қон босими, юрак сиқилиши, ошқозон оғриғи билан боғлиқ кўпгина хасталиклардан енгиллашиб, ҳатто бутунлай фориг бўлганлар. Лекин бу махфий маъ-

лумот. Илтимос, гап шу ерда қолсин. Шу билан бирга, улар орасида ичкиликка берилган кимсалар ҳам йўқ эмас. Умумий вазиятнинг тазйиқи билан улар бир ой давомида бутунлай ичмаган. Бунда ҳам ижобий натижалар бор. Демак, ичкилик инсоннинг ашаддий душмани эканлиги шу мисолларда ҳам исботланган...

Менинг бу гапларим ҳам эшитувчиларга маъқул тушди.

Бундай учрашувларда савол бериш йўлидан баъзи одамлар маърузачи устидан кулиш учун ҳам фойдаланишар эди. Бир биолог олим ташкилотда ўз соҳасидаги янгиликлар тўғрисида маъруза қилибди. Саволларга навбат келганда эса унга «Домла, ўзингиз кичкина бўлсангиз ҳам, лекин кулоғингиз нега бунча катта?» деган ёзма савол тушибди. Маърузачи эса бундай вақтларда ҳам аразламаслиги, ҳазилмутоиба билан вазиятдан чиқиб кетиши керак. Домла бу саволга «Бу гал мен Мирзачўлга иккита ният билан келганман. Биринчиси — биология фанидаги янгиликлар билан сизларни таништириш. Мана, бу вазифани бажардим. Иккинчиси — эртага Мирзачўлнинг бозорига чиқаман. Харидор топилса, ўзимнинг кулоғимни сотаман-да, ўрнига кичкина кулоқ сотиб оламан», деб жавоб берибди.

Менга ёзма равишда битта савол тушган эди: «Уйланганмисиз? Уйланмаган бўлсангиз, нима сабабдан уйланмагансиз?» Мен бу хатга:

— Менга бу саволни берганларингиз яхши бўлди. Менинг уйланишим, аввало, ота-онамга боғлиқ. Бу саволни мен уларга олиб бориб бераман. Жавобини эса кейинги келганимда сизларга етказаман, — дедим ва хатни уларнинг кўз олдида чўнтагимга солиб қўйдим. Бундай жавобга ҳаммалари роҳат қилиб кулишди.

Қуёш пастга оққанда биз «Ширин» жамоасига қараб йўлга чиқар эканмиз, ҳаво анча дим эди. Бироқ Жўрахон Султонов каби номдор хонанданинг Мирзачўлга келиши бу ердаги халқ учун катта маданий воқеа эди. Шунинг учун биз ҳам унинг томошасидан кеч қолмасликка ҳаракат қилиб йўл босар эдик...

Боққа яқинлашганимизда ҳеч қаерга одам сиғмас, сўрилар қариялар ва хотинхалажлар билан тўла, бирон бўш жой кўринмас, баъзи ёшлар эса дарахтларнинг тепасигача чиқиб кетган эди. Бизни ёзги айвонда ўтирган санъаткор меҳмонларнинг олдига олиб киришди. Жўрахон ака тўладан келган, ўртабуй, буғдойранг, чехраси

иссиқ киши бўлиб, биз билан худди эски кадрдонлардек кўришди. Унинг шериклари ҳам. Мен меҳмонларга ўзимни маърузачи сифатида таништириб, ҳол-аҳвол сўрашда давом этар эканман, ишбошилардан бири келиб, мени жамоа раиси чақираётганини айтди.

Ичкари хонага кириб, жамоа раиси билан дурустроқ танишиб улгурмай, партком йигит мени кечани ўтказиш тартиби билан таништира бошлади ва биринчи сўзни маъруза учун менга беришини билдирди.

Концерт учун омонат саҳна ясалган, унинг олдига кичик бир стол ҳам қўйилган, устига эса қизил духоба мато ёпилган эди. Партком йигит мажлисни очиб, менга сўз берар экан, унинг оғзидан ароқнинг қўланса ҳиди анқиб турарди. Бу мени ранжитди. Лекин ранжиганимни ҳеч кимга билдирмадим.

Мен маърузамни имкони борича қисқартиришга, тайёр матнга ўзимдан сўз қўшмасликка ҳамда ундан четга чиқмасликка ҳаракат қилдим. Рўза тарихи, иссиқ кунда рўза тутишнинг қийинчиликлари, бунинг оқибатида кўпгина кишилар турли хасталикларга чалинаётгани ҳақида сўзлаган бўлдим.

Менга минбар ўрнини ўтаган стол бир четга олиб қўйилгач, томоша бошланди. Оромбахш кўшиқлар афсоналардаги паривашларни эслатувчи гўзал раққосаларнинг ўйинлари билан, рақслар эса ичакузди аскиялар билан тез-тез алмашиб тураркан, ижрочилар орасида иккинчи даражали артист йўқдай эди. Аскияда эса ҳеч ким бир-бирини аямас, фаройиб сўзларни топишар, пайровлар пайровларга уланиб, тортишувда енгилган ғолибдан заррача ўпкаланмас, мардонавор тан берар эди. Аскиячилардан бирининг лақаби жуда хунук бўлиб, шериги уни ҳеч лақаби билан чақирмас, ҳар гал унга: «Хей, бўйнида арқон турмайдиган акам» деб мурожаат этарди. Лекин у ҳам сира бўш келмасдан «Арқон менинг бўйнимда турмаса, ҳеч хафа бўлманг. Ўша арқон бирорта молга керак бўлиб қолар!» дейди.

Кейин тушунсак, унинг лақаби «Хўкиз» экан.

Охирги навбат Жўрахон акага берилди. У шу пайтгача аскияда ҳам, кўпчилик бўлиб айтишга мўлжалланган ашулаларда ҳам гоҳ-гоҳ қатнашиб турган эди. Бу гал у бир ўзи саҳнага чиқар экан, халойиқ бу катта ҳофизни алоҳида қарсақлар билан кутиб олиб, унга ҳурмат билдирди.

Жўрахон ака устоз санъаткорлардан

бўлиб, кўшиқни секин бошлар, аввалда овози хириллаб чиқаётгандай, сўнг эса шилдираб оқаётган сой дарёга айланаётгандай, овоз ҳеч қаерга сигмаётгандай бўларди. У кўшиқнинг авжига чиққанда эшитувчилар беихтиёр кўкракларига уриб, «Дўст!» ёки «Умрингиздан баракатолинг!», «Яшанг!» деб юборар эди. Мен санаб улгуролмадим — у саҳнага қайта-қайта чиқди. Лекин чарчагани билинмас, ташқи кўриниши ҳам Рустами дostonга ўхшаган паҳлавонларни эслатар эди.

У кўшиқ айтиб бўлиб, томошабинларга камтарлик билан самимий миннатдорлик сўзларини изҳор этар экан, томошабинлар ўринларидан туриб қаттиқ қарсақлар чалишди ва яхши тилаклар билдирилди. Ҳофиз рўза кунларини «улуғ айём» деб аташ билан менинг рўза ҳақидаги ваъзларимни бир пул қилгандай эди. Аммо буни мендан бошқа ҳеч ким сезмади. Вақт эса тонготар бўлиб қолган эди.

Мирзачўл дала ва қишлоқларида яна икки кун юриб, кечки поезд билан уйга қайтадиган бўлдим. Аммо Валижон ака бунга кўнмади.

— Хизмат билан бўлиб, дурустроқ гаплаша олмадик. Бизникидан ҳам бир пиёла чой ичмасангиз, бўлмайди, — деди у самимий.

Валижон аканинг уйи вокзалга яқин бўлиб, хотини ўрис экан. Шу пайтгача буни билмаган эдим. Уларнинг оила қурганларига энди уч йил бўлибди. Давлат уйида туришаркан. Хотинининг исми — Машенка. Эрига меҳрибон. Вокзалдаги поезд кассасида кассир бўлиб ишларкан. Улар ўзаро аҳил яшашар, ёлғиз ўғилларини эса еру кўкка ишонишмас экан.

Мен уларнинг уйида, ваъзхонликлардан қутулиб, анча хотиржам ҳолатда ўтирар эканман, Машенка кўп вақт ўтмай, помидор ва бодрингдан салат тайёрлаб, нон билан бирга столга қўйиб кетди. Валижон ака эса жавондаги қўлбола вино солинган графинни олиб, мендан сўраб ҳам ўтирмасдан, икки стаканга тўлатиб қўйди-да:

— Маърузаларингизнинг яхши ўтгани учун! — деб, мен билан стаканини уриштириб, ичишни таклиф этди.

Шу тарзда оддий ва камтарона меҳмондорчилик бошланди. Унинг хонадонида ўй жиҳозларидан ортиқча бир нима кўринмас, девордаги радио ҳам энг арзон репродуктор бўлиб, муסיқа овози зўрға эшитилар эди. Буни Валижон ака ўзи ҳам пайқаб, изох бера бошлади:

— Ҳали ўзимизни яхши тутиб олганимизча йўқ. Уйда бор нарсалар ҳам — хотинники. Уйланганимда ҳам камтарона тўй қилганмиз. Катта тўйга бизда пул қаёқда! Бирим икки бўлармикан, деб ҳаракат қилганим-қилган. Бу йил орттирганим битта эчки бўлди. Сутини ичиб, ўғлимга анча жон кириб қолди. Кеча қарасам, товукларни қулаб юрибди.

Орадан кўп ўтмай Машенка карам шўрва олиб келди. Валижон ака мусалласдан яна куйди. Шу пайт эшикни очиб ўғли — Тимур кирди. Унинг катта йигит бўлиши учун ичдик.

— Оилада муҳим масала — иқтисод масаласи. Ойлик маош оиламиз харажатига етмайди, — деди Валижон ака дилини ёзиб. — Қўшимча пул ишлай деб, газетамизга бош мақолани ҳам кўп вақт ўзим ёзаман. Бошқа муаллифлар номидан ҳам ёзиб, қалам ҳақини ўзим оламан. Марказий газеталарга ҳам убу жўнатиб тураман. Лекин ҳеч бирим икки бўлмапти. Бунинг сабабини ўзимча таҳлил қилдим. Сабаби — кўп вақт ёлғонни ёзар эканман. Ёлғон оралаган ишда эса қут-барака бўладими?

Шундай деди-да, Валижон ака мусалласдан стаканларга яна куйди. Стаканлар бўшагани сайин унинг сергаплиги ортаётгани янада очиқроқ сезилди.

— Яна шуни тушундимки, ҳаммамиз, раҳбарият ҳам ёлғонга ўрганиб қолганмиз. Бўлмасам, қўшиб ёзишнинг нима кераги бор? Бир гектарни икки гектар деб ёзишдан нима фойда? Танқидни кучайтиринг, дейишади. Ўзларига сал танқид бўлса, дарҳол қовоқлари осилиб кетади. Ўйлаб қоламан: «Газетага мен муҳаррирни ёки уларми?» Орден, медаль, қахрамонлик унвонларини ҳам муносиб одамлар эмас, жонини қийнаб кетмон чопмаган, лекин хушомадни жуда ўрнига қўядиганлар олади. Тавба дейман. Ёқамни ушламан...

Кун бўйи чарчаган бўлганим учун, қолаверса, мусалласнинг таъсири билан мен Валижон аканинг гапларини эшитиб-эшитолмай, тушуниб-тушунолмай, кўзларим ҳам ўз-ўзидан юмила бошлади. Буни сезган Машенка:

— Энди дам олинглар, — деди.

Мени меҳмонхонага жўнатмай, ичкари уйларига жой қилиб беришди. Мен

эса ётибоқ донг қотиб ухлаб қолибман.

Шу ётганимча деразадан қуёшнинг эрталабки шуъласи тушгунга қадар кўзимни очмабман. Уйғонишдан олдин эса бир туш кўрибман. Кундузи «Қизил тонг» жамоа хўжалиги томон катта йўлдан пиёда кетаётган эмишман. Йўл чеккасида бир она тулки пайдо бўлиб, мен юрсам — юрар, турсам — турар, тинимсиз мени масхара қилиб кулар эмиш. Бир пайт у кўлимдаги маъруза солинган папкамни мендан тортиб олмоқчи бўлиб, яқинимга келди. Мен баланс овоз билан бақриб, оёғим билан тепиб, уни ҳайдамоқчи бўлдим. Шу пайт бирдан уйғониб кетдим.

Кўрган тушимнинг таъбирини билолмай, бирпас ўтирдим-да, сўнг туриб, ўринни текислаб, ташқарига чиқдим. Шу вақт товукхона ва бошқа жониворлар турадиган кўримсиз уйчалар томондан сўкиниб, чўлоқланиб Валижон ака менга қараб келаётганини кўрдим.

— Падарига лаънат бунақа ҳайвоннинг! Эчки мол эмас, деб бекорга айтишмаган бурунгилар. Кечаси каравотимни шу томонга қўйиб ётган эдим. Вокзалга яқинмиз. Бошқа жойларга қараганда бу ерлар бир оз нотинч. Эчкини ингичка арқон билан оёғимга боғлаб қўйган эдим. Кечаси нимадандир чўчидими, жонҳолатда қочмоқчи бўлиб, оёғимдан судраб қолса бўладими! Оёғим синишига сал қолди, — деди эгилиб, ўнг оёғини силаб.

«Қассобга ёғ қайғуси, эчкига жон қайғуси» деганларидек, у бечора нима аҳволда-ю, мен унга ачиниш ўрнига ўзимни тутолмай кулиб юбордим.

Кулганимга ҳам эътибор бермай:

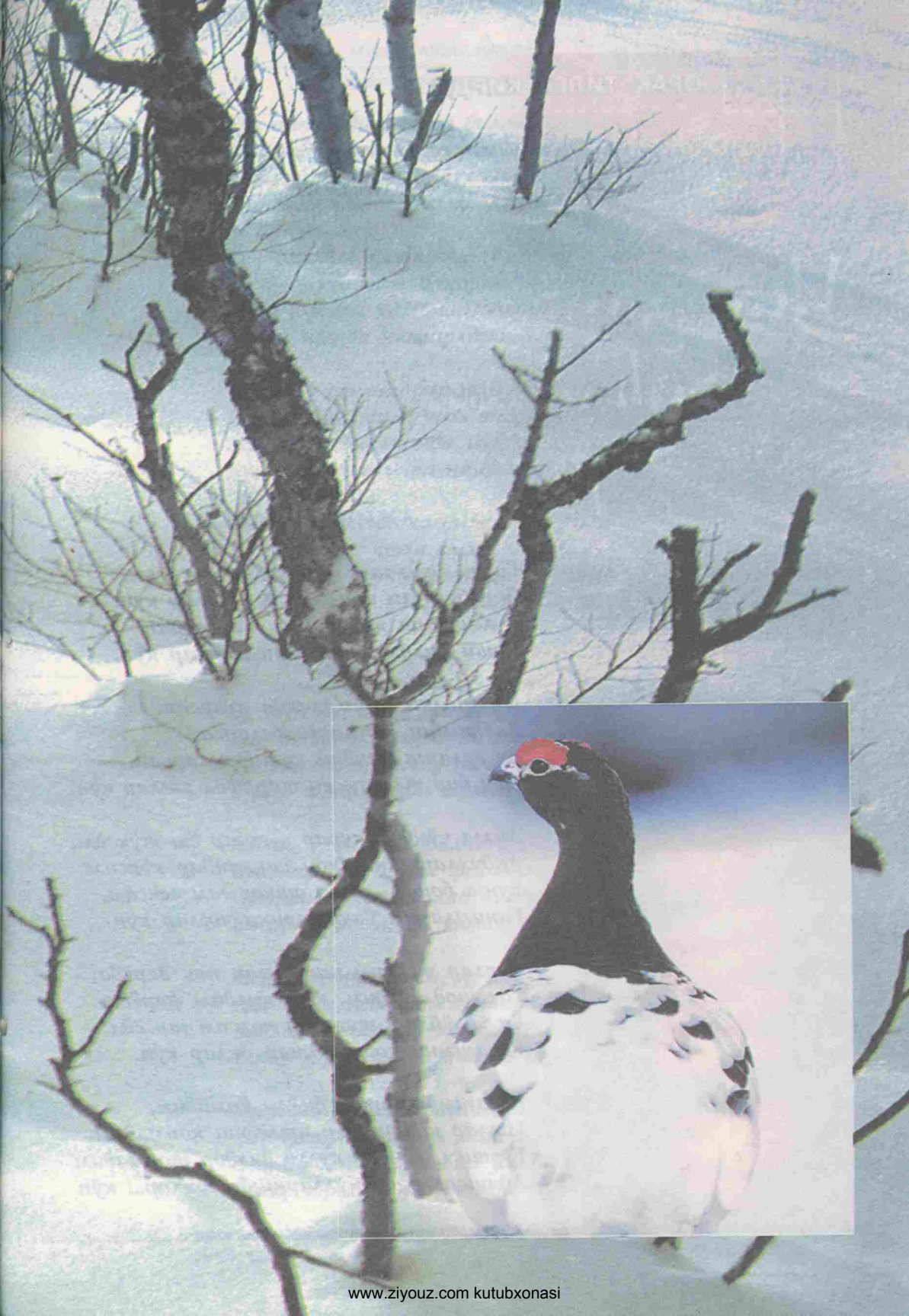
— Буни тагин Тошкентдаги оғайниларга айтиб ўтирманг, — деди ўзи ҳам кулиб, аввалги шахидан бир оз тушиб.

Шундай қилиб, нонуштадан кейин мени Тошкентга Машенка кузатиб қўйди. Гап орасида эса у куйиниб:

— Эримнинг ўзи айбдор. Бир неча марта айтдим, эчкихонада ётманг, бир коса сут берадиган эчкигизни ўғри олиб кетса-кетар, деб. Кўнмади...

Поезд турган еридан жила бошлар экан, Машенка орқамдан қўл силкиб хайрлашиб қолди...

Матназар АБДУЛҲАКИМ

Yuragimda duldullarning duruvi...

АЖИНИЁЗ ҲАСРАТИ

Гарчи гала-гала қузгун, зоглар кўп,
Бир булбули ила бахтли боғлар кўп.
Қулгичлари юракларга чоҳ қазган
Қоши ҳилол, чехралари моҳлар кўп.

Юрагимни минг элакда эларсан,
Ҳаётимни ёғдуларга беларсан.
Бу ерларга қандай қилиб келарсан,
Мен бир телба, сен тарафда соғлар кўп.

Дилга чўғдек сачрар — агар ёш тўксам,
Андухларни пинҳон сақлайдир кўксим.
Бунга боис — агар ошкор ғам чексам,
Ғанимларим вақтларини чоғлар кўп.

Дурлар тердим ишқ деган пок дарёда,
Гоҳ шод бўлдим, гоҳи қилдим фарёда.
Ёр ўй ўйлаб, тушмай қолсам гар ёда,
Юрагимни қовжиратар оҳлар кўп.

Юрагимни ниқоб билан ёпмадим,
Итлар қопди, мен итларни қопмадим,
Юртим, сендан сулув дилдор топмадим
Адашсам ҳам йўлларингда гоҳлар... кўп

Сўз айтмадим гараз билан, қасд этиб,
 Яшамадим юксак руҳим наст этиб.
 Шеърлар ёздим булбулларни маст этиб,
 Бир шеърларки, дилни дилга боғлар кўп.

Руҳ оламин қаъринда гулдурадир,
 Бу — муҳаббат баҳориндан даракдир.
 Минг юрсанг ҳам манзил битта — юракдир,
 Гарчи ишқда томирлардан роҳлар кўп.

Умид — сўнмас бир юлдуздир ишқ аро,
 Ишқ — бахтим, усиз тақдирим қаро.
 Муҳаббат мулкинда йўқдир фуқаро,
 Бу салтанат ичра не бахт, шохлар кўп

Шамол кетсин хазонларни супуриб,
 Чаманларда толе елсин уфуриб.
 Юрагимда дулдулларнинг дупури
 Жаранглаган баланд-баланд тоғлар кўп!..

* * *

Бу тун то тонггача уйқум келмади
 Бор тотлиг тушларни толега ўййиб...
 Ўй ўйлатиб, пичир-пичирлаб тинмай
 Ёмғир юриб чиқди томда тун бўйи.

Иблис ўлдими ё фалак-фалакда,
 Бўлмоқдами бирон фаришта тўйи?...
 Суюнчига мени излаб келдим,
 Ёмғир юриб чиқди томда тун бўйи.

Мен сени истадим, қучоғим бўм-бўш,
 Димоғдан кетмади сочларинг бўйи.
 Хаёлимга чирмаб кокилларингни,
 Ёмғир юриб чиқди томда тун бўйи.

Минг-минг бахт бағишлаб ҳар бир қатраси,
 Ҳар қатраси дилга минг-минг нақш ўйиб,
 Эзгуликдан бошқа бир умиди йўқ,
 Ёмғир юриб чиқди томда тун бўйи.

Оламни қизганиб ишпишийдамликка,
 Қизгалдоқлар экиб ташламоқ ўйи,
 Қутлуғ ғам, муборак тараддуд билан
 Ёмғир юриб чиқди томда тун бўйи.

Ерними ахтарди дарбадар, нолон,
 Ногаҳон осмонни йўқотиб қўйиб?..
 Тўйиб-тўйиб йиглаб, ўксиниб ирён
 Ёмғир юриб чиқди томда тун бўйи...

* * *

Сен тараф отлансам, қаҳринг бир дунё,
 Отланмайин десам, меҳринг бир жаҳон.
 Тарк этиб кўзларим муборак зиё,
 Беркилиб қолмасми йўллар ногаҳон.

Борлигимга ботдинг мисли тўлин ой,
 Маҳзун ватан бўлдим қутлуғ бу моҳга.
 Сен билан кезганим ҳар бир қадам жой
 Айланди мен учун зиёратгоҳга.

Жонда қол, бергандек сафҳага зеб байт,
 Дил ҳар тонг илк севги қўшигин айтсин.
 Садоқат қуруқ бир сўз эмас, деб айт,
 Сочларим оқариш фикридан қайтсин.

* * *

ЮЛДУЗОЙГА

Кўнглинг осмон... таваллуд кунинг
 Ёнимизга бир лаҳза тушгил.
 Осмон юлдузи бўлиш осон,
 Ер юлдузи бўлиш кўп мушкул.

Қутлуғ бўлсин мушкул бахт, қизим,
 Масъуд бўлсин юрагинг — қумринг.
 Юлдузлардек чақнаб кўзларинг,
 Юлдузларга ўхшасин умринг.

Шод этмоққа ғамгин дилларни
 Нур соч Зухро каби каминда...
 Фахрлансин ҳамма юлдузлар
 Адашимиз бор деб заминда.

«ЯТИМАТ АД-ДАХР» ОҶАНГЛАРИДА

Замин — ҳами очилмаган сир,
 Пинҳон эрур кўздан сиёғи.
 Тун пардаси билан бекиниб
 Ётар, ана, бошдан-оёғи.
 Тонг отару секин-оҳиста,
 Тоғлар сири фош бўлар унинг.
 Тоғлар сарин-сарин чеккувчи
 Оҳлар сири фош бўлар унинг.
 Чўққилардан оқаётирган
 Дарёлари фош бўлар унинг.
 Дарёлари таралиб кетган
 Дунёлари фош бўлар унинг.
 Гулзорларда куй куйлаётган
 Қизлар сири фош бўлар унинг.
 Қизларга зор, маҳлиё боққан
 Бизлар сири фош бўлар унинг.
 Тонг ёриша боргани сайин
 Сирлар шундай фошлана бошлар.
 Ахийр яна бота бошлар кун,
 Сирлар тагин... бошлана бошлар...

* * *

Таҳсин бўлсин донолигинга,
 Ақлингга шон-шарафлар бўлсин.
 Сенга садқа, йўлингга қурбон
 Ҳамма-ҳамма тарафлар бўлсин.
 Бизга бугун кўрсатиб бердинг
 Бу заминнинг гарбу шарқини.
 Билдик дум ва бош тафовутин,
 Жаллод билан жарроҳ фарқини.
 Устодликда этсанг гар давом,
 Ҳар сўзингдан ёғду сачратиб,
 Ажаб эмас, осмондан ерни
 Ахийр бир кун олсак ажратиб.

* * *

Мард юракнинг бўлгани янглиз
 Жондан севган азиз бекаси,
 Ҳар юлдузнинг, шубҳасиз, бўлар
 Ушлаб тургувчи ўз эгаси.
 Юлдуз сўнди. Тушди-кетди у,
 Қолди ғамгин, нурли йўллари.
 Фалакдаги қай чароғбоннинг
 Толиб қолди экан қўллари?..

* * *

Чарақлаган оппоқ бир кулгу —
 Юракларга бахт ёрлиғидир.
 Шунингдек, у инжу тишларнинг
 Лаъл лаб билан ҳамкорлиғидир.
 Тишларингни дур қилиб, сўнг — кул,
 Кўзларингни нур қилиб, сўнг — кул.
 Муҳим шартни унутмагил ҳеч,
 Юрагингни ҳур қилиб, сўнг — кул.
 Ҳозир эса довдир бир кулгу
 Талмовсирар ҳайиқиб мунгдан —
 Тўймикан деб азага келган
 Масхарабоз каби — лабингда...

* * *

Улар сени ерга урдилар,
 Кўтардилар ановни кўкка.
 Шундан бери оғир бир алам
 Юрагимга тош бўлиб чўккан.
 Кечирмайди буларни Оллоҳ,
 Ҳолимиз кўп ёмон деб қўрқдим.
 Бир кун осмон ер бўлмаса деб,
 Ер бўлмаса осмон деб қўрқдим...

* * *

Ёш чоғимда торларим аро
Мудом қувноқ ун эди менинг.
Сочларим тим қаро тун эди,
Соқолим ҳам тун эди менинг.
Ял-ял ёниб очилган ҳар гул
Кўксимда минг гулхан ёқарди.
Энди бўлса сочларимда ҳам,
Соқолимда тонглар оқарди.
Бу тонгларнинг савдоси ёмон,
Отмагайлар бу тонглар текин...
Эвазига умрим қуёши
Ботиб... ботиб... бормоқда секин...

* * *

Тўғри, болдир булбуллар саси,
Тўғри, қандир қовунлар таъми.
Тўғри, набот нокларнинг тоти,
Тўғри, шарбат шудринглар нами.
Тўғри, жон ҳам ширин... тугилгач
Неча йил ўтса-да орадан...
Лекин... бари заҳар, айрилсам
Суюклигим Даҳҳазорадан.

* * *

Эзгуликни ёқла ҳамиша,
Унинг билан ўзинг ҳам ёқлан.
Майли, минг дардга бўл гирифтор,
Фақатгина гафлатдан сақлан.
Гафлат нима, ҳушёрлик нима,
Улар қандай кўрсатур нишон?..
Кундуз — туннинг ҳушёрлигидир,
Гафлатидир кундузнинг оқшом.

Quyoshlar isinib tursa taftimda...

Бу хонага мўлтирар умид,
Бу хонада ҳамма нарса оқ.
Ташиқарида фарёд чеккан ит —
Мендан кўра эди бахтлироқ.
Кетар эди кўчалар тўлиб,
Юрар эди оёғи билан.
Юрим келди битта ит бўлиб,
Кўчаларда калтак есам ҳам.
Сезмоқдаман
бу чанг йўлларнинг,
Оҳ, нақадар бахтлилигини,
Итни тепган шу оёқларнинг
Тепиш учун ҳақлилигини.
Ётиб бирдан ҳавасим келди
Шу хонанинг чироқларига...
Ўзим борар эдим...
Ит бўлсам...
Шу одамнинг оёқларига.

* * *

Ўзимни йиғлатиб томоша қилдим,
Дарахт қўлларида бошланди титроқ.
Кўкариб бошимда
турармидинг сен —
Мен сенинг бағрингда йиғласам, тупроқ?!

Қип-қизил қонимда оқяпман ўзим,
 Кимдан айро тушиб,
 Урилиб кимга,
 Қаерда юрибсан,
 Бормисан, кўзим —
 Қаерга кетяпман шу кетишимда?
 Осмонни кўтариб чарчади елкам,
 Тоғлар уваланиб кетди кафтимда.
 Азизим,
 Энди мен қандай яшайман —
 Қуёшлар исиниб турса тафтимда!
 Ўзимни кузатиб қўйдим,
 Ер шари
 Лаҳзада ўзини қувди қамчилаб.
 Сени соғиняпман кетганим сари,
 Жонимни ичяпман томчи-томчилаб.
 Тўкилиб боряпман хазонлар каби,
 Ям-яшил боғларни кўриб тушимда.
 Айт, мени кимлардан
 асрадинг, Раббим —
 Қаерга кетяпман шу кетишимда?..

* * *

Менга ҳавас эмас шуҳрат, кибр, шан,
 Ўзимни бу жангга раво кўрмасман.
 Қўксимни нишонга олганинг билан —
 Мен Сенинг олдинда парчаланмасман.

* * *

Мени мудом пойлаб юрар қадамларим,
 Бурро тилим юрагимни олар чақиб.
 Киприкларим қараб турар
 Қайда бўлсам —
 Қайда бўлсам сояларим қилар таъқиб.

Қаергадир ўз-ўзингдан қочиб кетсанг,
 Учиб кетсанг қўл силкитиб кошонангга.
 Деворларга гар пешонанг урилмаса —
 Девор келиб уриларкан пешонангга...
 Мени мудом пойлаб юрар қадамларим.

* * *

Шамол дарахтларни солди ларзага,
Тунга қоронғулик келганда малол.
Ўзим муҳаббатга ташна лаҳзада
Сочим гуллаётган бўлса эҳтимол...
Кўнглингиз атиргул мисоли нафис,
Борлиққа туйғулар қордай

сочилмиш.

Азизим, минг бора уриндим, афсус —
Нетай, сочларимда оқ гул очилмиш.

Ўттиз йил... Сочимда

ўттизта фасл,

Ўттиз йил... Сочимда

қалашди ранглар.

Сизни кута-кута,

жоним, муттасил,

Оппоқ гўзалликда

гулламиш ғамлар...

* * *

Дарахтлар чанг солиб

Кўтарар шовқин,

Осмон ҳам бағридан қувар

чақмоқни.

Наҳотки, уддалаб бўлдингиз бугун,

азизим,

юракдан чиқиб кетмоқни?

Бетизгин елларга соласиз ошён,

Ғазабдан ўртаниб қайрайсиз тишини.

Осмонда яшамоқ бўлдимиз аён —

Наҳот ўйламайсиз ерга қайтишини?

Тоғларда учасиз бургутларга хос,

Улкан қанотларда

учмоқ мароқли.

Азизим, сўнги бор айтинг,

илтимос —

Осонми юракдан чиқиб

кетмоқлик?!

ШЕЪРИЯТ

Юрагимга санчилади туғ,
 Яшамоққа қўймайди жоним.
 Сенинг йўлинг бунчалар ёруғ,
 Шеър майдони — жанглар майдони.

Ер гумбурлар... шеърнинг қонида —
 Ҳузурига чақирар Танграм.
 Шеъриятнинг соф майдонида
 Бошланади юраклар жанги.

Ҳар томондан учиб борар ўқ,
 Ҳар томондан нишонда сарҳад.
 Бу майдондан чиқиб кетмоқ йўқ,
 Бу майдонда ўлиш бор фақат.

Бир оз чида, юрак. Ён, бағрим,
 Бораётир тонглар ёришиб.
 Наҳот, бекор ўтмоқда умрим
 Тўтиқушлар билан олишиб?

Мени қайга бошламоқ бўлар
 Бу кўчадан бешон ўтганлар?
 Юракларин ташлаб кетарлар —
 Бу майдонни ташлаб кетганлар.

АННА АХМАТОВА

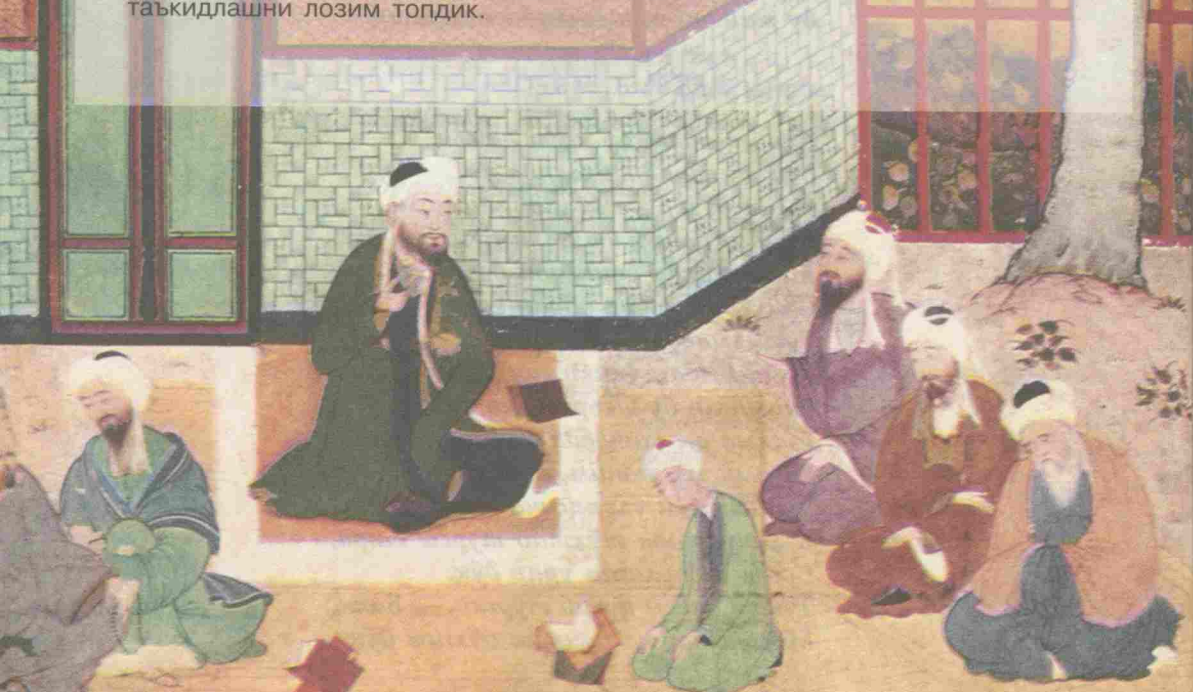
Эриб кетди қор каби осмон
 Вужудимни ёндирганда чўғ.
 Нима бўлса — бўлади, тамом,
 Менинг бошиқа бахтли бўлгим йўқ.
 Айланмоқда бошимда осмон,
 Оёғимдан қочиб борар ер.
 Тутилмасдан — жуда ҳам осон —
 Кўзингиздан ўқияпман шеър.
 Ўқимаган бу шеърни ҳеч ким,
 Ёзилмаган китобда ҳатто.
 Розимисиз, жоним, азизим,
 Ўқийверсам ўлгунимча то.
 Бир нуқтада тўхтаб турса Вақт,
 Соат деворларга урар дўқ.
 Тушун, мени қучиб турган — Бахт,
 Менинг бошиқа бахтли бўлгим йўқ.

БҲҮҮҚЛІҚ ТІМСОЛЛАРИ

Абдулла АЪЗАМ

Мажнун ва Лайли

Ҳазрат Алишер Навоий ижодий мероси халқимиз маънавиятининг буюқ сарчашмаси бўлгани учун унга такрор ва такрор муурожаат этаверамиз. У бизни мудом ўқиш ва уқишга ундайверади. «Ўқиш» ва «уқиш» сўзлари бир томондан қарама-қарши маънога эга бўлса, иккинчи томондан улар ўзақдош. Бу ҳолатга изох бериш учун қиёсга муурожаат этайлик. Алишер Навоий асарларини ўқишга чоғланиш чўққига тирмашаётган альпинист ҳолатини эслатади. Одатда альпинистлар чўққига ўз йўллари билан кўтарилишга уринади. Чунки чўққи битта, йўл эса турли бўлса-да, ҳар бирининг ўз жозибаси, ўзига хос манзаралари мавжуддир. Хуллас, интилишнинг ўзи толе ҳисобланади. Баландлиги денгиз сатҳидан 8000 метрдан юқори бўлган барча тоққа чиқиб тушган швейцариялик альпинист Р.Месснернинг ёзишича, чўққига кўтарилган кишини ғолиблиқдан кўра кўпроқ ўзини анчайин ғариб ҳис этиш туйғуси чулғар экан. Адабиётда ҳам худди шу жараён жуда муҳимдир. Шу боис бу ўринда ҳазрат Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони хуусида мушоҳада юритишга жазм этишдан олдин биз ҳам ана шундай туйғуни ҳис этишимизни таъкидлашни лозим топдик.

Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Мажнун ва Лайли» достонига ишланган миниатюра.
(XV асрнинг бошлари)

Мазкур дoston тўғрисида адабиёт-шунослик илмида кўплаб тадқиқотлар яратилган (Масалан, Т.Аҳмедовнинг «Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони» рисоласидаги библиографик маълумотларга қаранг). Аммо уларнинг кўпчилиги Алишер Навоий ижодига бирёқлама ёндашув ҳукмронлик қилган, диний дунёқараш билан боғлиқ мотивларни четлаб ўтишга мажбур бўлинган замонда чоп этилган. Бу ҳолат мушоҳада йўсинига ҳам, хулосаларга ҳам нуқсини урган, албатта. Хусусан, «Лайли ва Мажнун» дostonи икки севишганнинг фожиали муҳаббатига бағишланган, деган қараш устуворлик қилган, фожианинг сабабчиси эса феодал тузум эди, деган хулоса чиқарилган. Тўғри, бундай қараш ва хулоса ҳам ҳақиқатга хилоф эмас. Лекин уларни тўлиқ ҳақиқат деб ҳам бўлмайти, балки бу, холислик нуқтаи назаридан ёндашганда, анча тор мушоҳада бўлиб, юксак тоғнинг фақат бир томондан кўринишига ўхшайди.

Бу ўринда бир ҳолатни қайд этиш зарур. Истибдод даврида ҳам навоийшунослар ва нуқтадон навоийхонлар давраларидаги суҳбатларда буюк шоир асарларининг моҳияти ҳақида холис фикр юритилган, жумладан, «Лайли ва Мажнун» дostonидаги сўфиёна мотивлар хусусида ҳам сўз борган. Фафур Фулом ва Айний, Ойбек ва Шайхзода каби зотлар шоир асарларидаги тасаввуфий руҳни яхши ҳис этганлари улар ҳақидаги хотиралардан яхши маълум. Таассуфки, бундай суҳбатлар деярли қоғозга тушмаган.

Мамлакатимиз мустақилликка эришган йиллардан бошлаб чоп этилган мақола ва китобларда «Лайли ва Мажнун» дostonига асосан тасаввуф нуқтаи назаридан ёндашиш устунлик қила бошлади (Масалан, қаранг: *Иброҳим Ҳаққул. Адабиёт фарзандлари. «Ёш гвардия», 1990*). Бундай ёндашув, албатта, ҳақиқатга кўпроқ яқин. Лекин дostonдан дунёвий муҳаббат ғоясини соқит қилиш ҳам тўғри эмас, бундай талқин асносида яна нимадир етишмай қолаётгандай туюлади. Ҳар қалай,

«Лайли ва Мажнун»нинг соф тасаввуфий дoston бўлмиш «Лисонут-тайр» каби талқини унинг мазмунини тўлиқ қамрамайди.

Шўролар даврида ўзбек навоийшунослари учун шоир асарларидаги илоҳий мотивларни ёритиш беимкон, ҳатто, хавфли бўлган бўлса, рус олимлари учун бу борада муайян даражада эркинлик бор эди. Масалан, Е.Э.Бертельснинг «Лайли ва Мажнун» мақоласида («*Родоначальник узбекской литературы*» — «Алишер Навоий ҳақида мақолалар тўплами», Тошкент, 1940, 30-49-бетлар) бу мавзуда чуқур ва самимий мушоҳада юритилган. Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейи қўмитаси томонидан нашр этилган бу тўпламдаги бошқа мақолалар, афсуски, асосан шоир фаолияти ва ижодини шўро мафкураси қолипига тикиштириш руҳида ёзилган.

Бертельс мақоласидаги ғояларга тўхталсак, улар олимнинг кейинги асарларида, хусусан, буюк шоир ва мутафаккирга юксак эҳтиром билан ёзилган «Навоий» китобида такрорланган. Шу билан бирга, «Лайли ва Мажнун» мақоласидаги айрим фикрлар орадан 60 йил ўтганидан кейин баъзи баҳсларга сабаб бўлиши ҳам табиий.

Ана шу баҳс мавзусини аниқлаш учун Е.Э.Бертельснинг мазкур мақоласи мазмуни билан қисқача танишиш ўринлидир. Муаллиф мақолада араб манбалари асосида Мажнун ва унинг Лайлига муҳаббати тарихи ҳақида тўхталгач, бу мавзунинг Низомий «Хамса»сидаги талқинини таҳлил қилади. Бертельс Низомий дostonига юқори баҳо бериб, ундаги Мажнуннинг Лайлига муҳаббатини қуйидагича шарҳлайди: «...занжирларни узган онидан бошлаб Мажнун муҳаббати бошқа шамойилга киради — энди унинг учун Лайли жисмига ҳожат қолмайди. У руҳан Лайли билан қўшилиб кетади, ҳатто, Лайли унинг жисмидан руҳини сиқиб чиқариб, ўрнини эгаллайди, Мажнун ўзини фақат Лайлининг тажаллийси тарзида ҳис эта бошлайди. Бу ҳолатни

бадий ифодалаш учун Лайлининг бокиралигини сақлаш ва (Ибн Салом билан) никоҳ мажбуриятдан озод этиш лозим эди. Шундан сўнг Мажнун билан Лайли бир-бирига қўшилиши учун ҳеч қандай тўсиқ қолмайди, дoston «қахрамонларининг мурод-мақсадларига етиши» билан тугалланиши мумкин бўлади. Лекин кеч бўлган — муҳаббат илоҳийлик касб этган, дунёвий муродга ўрин қолмаган эди».

Бертельснинг Низомий асарида Мажнуннинг муҳаббати тасаввуфий руҳда эди, деган талқини дoston ёзилган давр муҳитига мутаносибдир. Зеро, Низомий (1141-1208) тасаввуф таълимоти гуллаб-яшнаган, Машриқдан (масалан, Хужвирий — вафоти 1077) Мовароуннаҳр ва Хуросон орқали (Юсуф Ҳамдоний — вафоти 1140, Абдуҳолиқ Фиждуноний — вафоти 1200 йил атрофида) Мағрибгача (Ибн Арабий — 1165-1240) ёйилган, афкор аҳлининг ўйини ҳам, қалбини ҳам забт этган даврда ижод қилган. Албатта, Низомий дostonи тасаввуф гоёлари яна ҳам кенгроқ омалашшида муҳим ўрин тутган.

Сўнг Бертельс мақоласида Низомийнинг «Лайли ва Мажнун»ини Амир Хусрав Дехлавийнинг шу номдаги дostonи билан қиёслашга ўтади ва шундай хулоса чиқаради: «Амир Хусрав дostonи бу — биринчи навбатда тилининг мукамаллиги ва ширадорлиги билан, мутолаасининг энгиллиги билан ўқиганга шубҳасиз эстетик завқ бағишлайдиган асар, аммо у чуқур таассурот қолдирмайди. Бу тушунарли, албатта. Зеро, Низомий шаҳар фуқароси бўлиб, дostonга буюртма берган Ширвоншоҳ унга пир сифатида мурожаат этади; Амир Хусрав эса сарой шоири, бутун умрини олий давраларда ўтказган, уларнинг дид ва эҳтиёжларини яхши билган, уларни қондириш вазифасини қойилмақом қилиб уддалаган».

Бертельс хулосасини моҳиятан шундай тушуниш мумкин: Амир Хусравнинг «Лайли ва Мажнун»идаги муҳаббат талқинида дунёвийлик устун. Дехлавий мансуб бўлган Ҳиндистондаги олий табақалар муҳити ҳисобга олинса, бу хулоса ҳам табиий. Унинг дostonида Мажнун

муҳаббати ҳақида қисса йўналиши бўйича диалектик ҳалқа ясаб, асл манба бўлмиш араб ривоятига қайтади. Лекин тасаввуф адабиётини ўрганишга ижодининг катта қисмини сарфлаган, балки шунинг учун бу таълимот таъсири остида бўлган Бертельс Амир Хусравнинг шоирлик маҳоратини юксак баҳоласада, дostonни Низомий асарига нисбатан анча паст қўяди.

Бертельс мақоласининг қолган катта қисми Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»ига бағишланган. Олим сюжети бўйича ҳам, фалсафий мақсади бўйича ҳам бу дoston Навоийнинг ҳар икки салафи асаридан фарқ қилишини далиллар билан исботлайди, унинг бадий хусусиятларига жуда юқори баҳо беради, асарда реализм кучлилигини, воқеалар ишонарли, ҳаётий тарзда тизилганини бир неча марта қайд этади. Шунингдек, Навоий ўз дostonини яратишда Низомий ва Амир Хусрав асарлари таъсирида бўлганини, улардан у ёки бу даражада фойдаланганини таъкидлаб, дoston мазмунан Низомий билан Амир Хусрав асарлари оралиғидан ўрин эгаллайди, лекин Низомий дostonига яқинроқ туради, деган хулоса чиқаради.

Шу ўринда Алишер Навоий ижодини дунёга ёйишга беқиёс ҳисса қўшган атоқли шарқшунос олимга яна бир карра чуқур эҳтиромимизни билдириш баробарида унинг айрим хулосаларига нисбатан фарқли фикр билдиришга журъат этдик.

Мақолада Алишер Навоий дostonи ҳақида шундай мулоҳаза баён этилган: қалиғи (Ибн Салом) ўлими туфайли тўйдагилар томонидан ўз холига қолдирилган Лайли уйдан чиқиб, тун қўйнида боши оққан томонга кета бошлайди. Тасодифан у Мажнунни учратади. У ҳам Навфалнинг қизини никоҳдан озод этган, у билан сингил тутиниб, унга севгани билан қўша қаришини тилаб ва Лайли тушган уй томон яқинлашиб келаётган эди. Қисса сюжетига Амир Хусрав томонидан киритилган Лайли ва Мажнуннинг висоли эпизоди Алишер Навоий асарида мана шу йўсинда, тасодифан юз беради.

Алишер Навоий достонидаги тасвир Лайлининг маънавий қиёфасида Амир Хусравникига нисбатан кўпроқ тўғри келади (Қиёслаш учун маълумот: Амир Хусрав достонида учрашув Лайлининг ташаббуси билан бўлади, Низомий достонида эса Лайли дуч келганда Мажнун уни ташлаб, қайрилиб кетади). «Шунга қарамай, — давом этади Е.Э.Бертельс, — тан олмасдан илоҳий йўққи, бу эпизод (*Навоий достонидаги Лайли ва Мажнун учрашуви* — **А.А.**) Низомий яратган воқеалар ривож тарҳини бузади, Низомий томонидан Мажнун образига сингдирилган илоҳий муҳаббат табиатини йўққа чиқаради».

Беихтиёр сўнгги хулоса ўша давр мафкураси «ўйини»га мослаб ёзилган бўлса керак, деган ўйга борасиз. Илоҳий мотивлар яққол кўриниб турган дoston «мазмун» ҳақида бундай моддиюний хулоса чиқарилиши тушунарли эмас. Ҳар қалай, дoston хусусида мана шу йўсиндаги фикр ва хулосалар билан чекланиш мустақиллик даври адабиётшунослиги нуқтаи назаридан етарли эмаслиги аниқ.

Чамаси, ҳар уч дostonни баҳолашда Бертельс тасаввуф нуқтаи назарини бош мезон қилиб олган. Бу нуқтаи назарда қатъий турилса, олимнинг фикрларига қўшилмасдан илож йўқ, албатта. Бордию дунёвий муҳаббат нуқтаи назари асос қилиб олинса, у ҳолда Низомий билан Амир Хусрав дostonларининг ўрни алмашиб қолади, яъни Дехлавий дostonи биринчи ўринга чиқади ва бу тадрижчи ҳам мантиқан рад этиш имконсиз. Лекин ҳар икки ҳолда ҳам Алишер Навоий дostonи салафлари асарлари оралигидан ўрин эгаллаши лозимдай — қисман низомиёна, қисман дехлавиёна. Лекин адабиёт кимёвий жараён эмас. Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» дostonи мақсади бўйича ҳам, ғоясига кўра ҳам, Низомий ва Дехлавий дostonларидан тубдан фарқ қиладиган ўзига хос асар ва унга ўзига яраша нуқтаи назар билан ёндашиш тўғрироқ бўлади. У, шубҳасиз, социалистик реализмга мойил адабиётшунослик ёндашувидан тубдан фарқ қилади.

Маммони лўндароқ ифода этайлик: Низомий дostonида Мажнуннинг Лайлига муносабати — илоҳий ишқ, Амир Хусрав дostonида эса дунёвий ишқ (айтайлик, Тоҳирнинг Зухрага муҳаббати каби) бўлса, у ҳолда Алишер Навоий дostonидаги муҳаббатнинг табиати қандай?

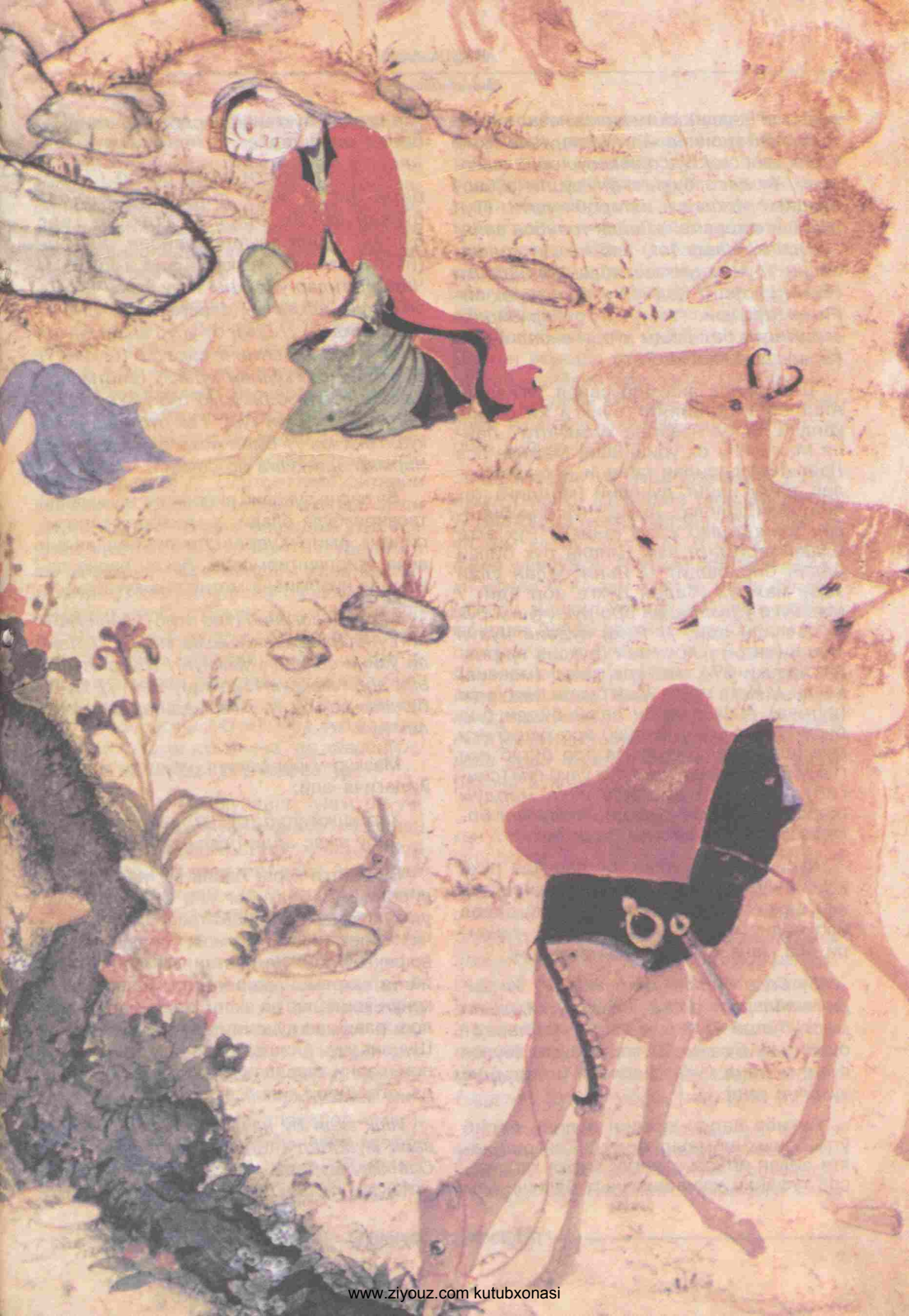
Бертельс истагига кўра, агар Алишер Навоий дostonидан Лайли ва Мажнуннинг тундаги сўнгги учрашув эпизоди чиқариб ташланганда эди, асар оригиналигини йўқотмаган ҳолда, Низомий асари каби тасаввуф схемасига тушган бўларди. Лекин савол туғилади: Низомийнинг «Лайли ва Мажнун»и йўриғида яна бир дoston ёзишга эҳтиёж бормиди? Албатта, Навоий дostonи — шу мавзуда туркий тилда ёзилган биринчи асар. Лекин ёлғиз шу сабабнинг ўзи Навоий даҳси учун кифоя қилмас эди. Агар Алишер Навоий дostonида Мажнун ва Лайлининг сўнгги учрашуви Низомий дostonи йўналишида берилгудай бўлса, у бадий асар сифатида оригиналигини йўқотмаган тақдирда ҳам, бошқа муҳимроқ жиҳатдан унинг адабиётдаги ўрнига катта путур етар эди.

Бу ҳақда қуйида тўхталамиз. Ҳозирча эса баҳс мавзуси учун муҳим мана бу фикрга эътиборни қаратайлик: ҳар уч дostonда муҳаббат талқинидаги ўзига хос фарқ Лайли ва Мажнуннинг сўнгги учрашуви эпизодига келиб туташмоқда. Бу эпизоднинг Низомий ва Амир Хусрав дostonларидаги тасвири уларни икки хил талқин қилишга ўрин қолдирмайди. Алишер Навоий асарида унга 31-боб бағишланган. Ундаги мана бу парчаларга эътибор қилайлик:

*Лайли бўлуб ул балодин (Ибн Саломдан) озод / Топти ғамгин замирини шод.
// Кўрдик қошида кимса йўқдур / Эл барча куёв бошида ўқдур // Кўнгли тўла эрди,
хужра холи / Уй ёнида бир кум эрди олий (кенг) // Уйдин ташқари қўйди гомин (қадамин) / Ул кум уза кўргузуб хиромин
// Тутмас эди лаҳза-лаҳза ором / Секинсекин урар эди гом // Ҳар лаҳза эрди шукри бори («Худога шукр!») / Борурда йўқ эди ихтиёри // То онча масофат ай-*

Амир Хусрав Деҳлавийнинг «Маҷнун ва Лайли» достонига ишланган миниатюра.
(XV асрнинг охири — XVI асрнинг бошлари)

лади тай (кезди) / Ким қилса назар кўрун-
магай ҳай (жонлидай) // Мажнун дағиким
тутуб биёбон / Бу сори келур эрди шито-
бон // Ул мунга, бу унга чун ёвушти (рўбарў
бўлди) / Иккисига изтироб тушти. (Тун
бўлишига қарамай) Лайли тонибон анинг
навосин / Навҳа (оҳ) аро назми жонфи-
зосин // Мажнунга етиб анинг насими
(бўйи, уфори) / Қолмай ичида фироқ би-
йими (қўркуви, ғами) // То бир-бирига
етиштилари бот / Ким кўрди висол буйла
(бунингдек), ҳайҳот?

Шу ўринда яна бир савол туғилади:
Алишер Навоийнинг сўнгги хитобида
қандай висол назарда тутиляпти? Лай-
ли Мажнунни оҳ уришидан, Мажнун эса
Лайлини уфоридан таниши — қахрамон-
лар туйғусининг дунёвий (моддий) та-
биатидан далолат. Аммо “Чун бир-бири-
син тоништилари жазм (аниқ) / Рух этти
бадан ҳаримиға азм (мисли рух билан
бадан бирлашди) // Яъни бадан ўлди
зору мажруҳ (бадан рухга зор эди) /
Маъшуқи ўшул бадан аро рух (чунки рух
— севгили эди) // Рухи кудсий нузул
қилди (инди) / Хоки тан (руҳсиз тупрок-
дан фарқи йўқ тан) аро хулул (манзил)
қилди // Икки гуҳар ўрни бўлди бир дурж
(қутича) / Икки қуёш авжи бўлди бир
бурж // Бир соғар (қадах) аро тушуб ики
мул (шароб) / Бир ғунча аро бутуб ики
гул // Бир жисмда икки рух ўлуб гум (син-
гиб) / Бир кўз аросида икки мардум
(қорачуғ) // Васл айлади иккиликни бо-
қий / Ваҳдат қадахини тутти соқий”.

Кўриниб турибдики, бу парчада руҳи
кудсий нузул қилиши, соқий, тўғриси, со-
қий ваҳдат қадахин тутиши боис висол
илоҳийлик касб этмоқда. Бунинг таъси-
ри эса мана бундай тасвирланади:

Бу бода бирини маст қилди / Ул би-
рин майпараст қилди // Йўқ, йўқки, икиси
маст бўлди / Ҳам иккиси майпараст
бўлди // ...Бу қанд эдию, ул зулол (булоқ
суви) монанд / Жазб айлади (шимди) ул
зулолни қанд.

Беқиёс дарду хижрон йўлини босиб
ўтган ошиқ ва маъшуқа учун Тангри ино-
яти билан инъом этилган висол ҳам, ви-
сол туфайли уларнинг маст бўлиши ҳам

ҳар қандай нуқтаи назардан қараганда —
бағоят реал ҳодиса:

Ул икки нечукки бахти бедор / Бўлуб
бири-бирга маст дийдор // Йиллар
бўлган фалак хилофий (тақдир терс
бўлган) / Бир кечада топибон талофий
(йўқотилганни, имконсизни топиб) //
Чирмаштилари уйлақим тану жон / Ё сар-
ви сиҳию ишқпечон (сарвга печакгул чир-
машганидай) // Гоҳи бу ўпуб анинг аёқин
/ Гоҳ ул ислаб мунинг сақоқин (иягин) //
Бу гоҳ қилиб қўлини қуллоб (сиртмоқ) /
Ул танга сочи киби уруб тоб // Ул гоҳ ту-
туб мунунг қўлин туз / Гоҳ суртубон анга
кўз, гаҳи юз // Бири очар эди қулочин /
Чирмар эди қўлга ёр сочин...

Бу парча дунёвий висолнинг намунавий
тасвири бўла олади. У муҳаббат тарози-
сининг Амир Хусрав томон палласини
анча оғирлаштирмоқда. Лекин парча да-
вомида низомиёна мотив яна кучаяди:

Мажнун соғиниб (ҳис этиб) ўзини Лай-
ли / Айлар эди нозу ишва майли // Лай-
ли ўзини соғинди Мажнун / Шукр эттики
ёри эрди мақрун (бир тану жон) // Ул бу
бўлдию лек бу ул / Топмади арода икки-
лик йўл.

Мазкур учрашувнинг моҳияти эса қу-
йдагича эди:

Ҳар ишки ўтуб (бўлуб) ҳалолликдан,
Айру эмас эрди покликдан (!).

Бу байтга кўра, Лайли ва Мажнуннинг
висоли муҳаббатнинг яна бир («Маҳбуб
ул-қулуб»даги муҳаббат таснифида иккин-
чи) — пок (платоник) ишқ тоифасига му-
вофиқ бўлган. Ҳақиқатан, Алишер Наво-
ий ўз қахрамонларини никоҳсиз, мавжуд
қонун-қоидалар ва ахлоқ меъёрларига хи-
лоф равишда қўшилтириши мумкин эди.
Шунинг учун Алишер Навоий, «таъна-даш-
ном»ларни аввалдан кўра билгандай, яна-
да қатъийроқ қилиб огоҳлантиради:

Ишқ аҳли бу навъ ўлсалар пок / Гар
васл муаббад (абადий) ўлса небок? //
Ошиқки, муроди ком бўлғай (муродига
етишгай) / Ошиқлик анга ҳаром бўлғай(!)

Шундай экан, Лайли ва Мажнуннинг учрашуви якунсиз — муродлари ҳосил бўлмай қолиши ҳам табиий, ҳам зарурий ҳолат эди. Алишер Навоий қахрамонларини яна моддий дунёга олиб тушади: яқинлашиб келаётган тонг отиши ва кун ёриши висолнинг чексиз давом этишига имкон бермайди:

Чун субҳ шарори тоғдин ошти / Мажнун юрагига ўт тутошти // ... Билдилар иковки чархи бемехр / Ўз меҳрига зоҳир этгуси чехр (күёш чехрасини кўрсатмоқчи) // Юз узр ила кўпти сарви навхез (Бу ҳолатда Лайлининг ҳаракати жуда ҳаётий) / Наргисларин айлаб арғувонрез (кўзларини қизил гулини тўкаётган арғувонга ўхшатиб) // Шарҳ эттики фитнайи ҳаводис / Оқшом не иш этмиш эрди ҳодис (сўнгги кечада бошидан ўтганларини тушунтириб) // Яъни: «Тураримга юз жиҳатдур / Борсам дағи айни маслаҳатдур» // Бағри яросин бу доғи (Мажнун ҳам) сўкти / Баъзи кеча ўткан ишни тўкти // Бир-бирларининг ўпуб аёгин / Тоза қилибон (янгилаб) фироқ доғин // Девонаға қолди ғам туни дард / Ўз буржиға чиқти моҳи шабгард // Хуш давлат эрур висол шоми / Очилмаса субҳи ҳажр доми // Ул шом юз йилча гар ҳавасдур / Чун субҳ дам урди бир нафасдур.

Лайли ва Мажнуннинг тунги бу учрашуви эпизоди муаллифнинг қиссадан мақсадини баҳолашда авж ҳолат ўрнига эга эканини таъкидлаган эдик. Учрашувдан сўнг кўп ўтмай ҳар уч дostonда ҳам қахрамонлар нобуд бўлади. Бу жиҳатдан энг «реалистик» ечим — Алишер Навоий дostonида берилган, десак, катта хато бўлмайди. Зеро, Низомий дostonида тасаввуфий муҳаббат нуқтаи назаридан илоҳий ишқ мартабасига етишган Мажнун учун тириклик ва ўлимнинг фарқи қолмайди (жисмоний Лайли билан висолдан воз кечганидан сўнг Мажнуннинг ўлими мантиқан Лайлига алоқадор эмас). Амир Хусрав дostonида дунёвий муҳаббат нуқтаи назаридан ҳам Лайлининг Мажнунни излаб топишидан сўнг ҳар ик-

киси олий мақсудига эришади ва ўлим висолнинг давомига айланади. Навоий талқинидаги муҳаббат нуқтаи назаридан эса Лайли ва Мажнуннинг висоли мантиқан якунланмаган, чала қолган: ҳам ҳолатга кўра — висолнинг поклиги боис, ҳам муддатга кўра — абадийликка муносиб висолга чархи бемехр субҳни кўнданланг қилиб чек қўйгани боис. Шундан сўнг биргина йўл — тонг отмайдиغان тунда абадий висолга эришиш қолган эди. Достон якунида ота-онасини дафн этиб бўлган, дунёвий ҳаёт занжирларидан батамом қутулган Мажнун дарду ғам билан ўлим тўшагига ётқизган Лайлининг ҳузурига кириб келади:

Ким кирди уй ичра ёри жони / Йўқ, йўқки рафиқи жовидони (абадий дўсти) // Бир-бирга назар кушод топти / Ҳам бу ва ҳам ул мурод топти // Жонониға ул фидо қилиб жон / Бу жон берибон нечукки жонон // Ул азм этди чу топти йўлдош (сўнгги манзил йўлида йўлдоши топилганидан Лайли бахтиёр жон берди) / Бу олмади онинг йўлидин бош (Мажнун ҳам бошини шу йўлга қўйди) // Эл кирди уй ичра бешумора (кўпчилик) / Мажнун сори қилдилар назора // Жисми ётиб эрди ерга макрун (кўшилиб) / Лайли била бормиш эрди Мажнун (сўнгги йўлга бирга равона бўлган эдилар).

Алишер Навоий дафн маросимида келган ҳалойиқ номидан Лайли ва Мажнун қиссасига шундай таъриф беради:

Бори дедилар: «Бу икки ғамнок / Ҳар шойибан (кусур) фасоддин пок // Ким умрларида ишқи қотил / Қилмай нафасе аларни хушдил // Ҳажр ичра тўюб рамида (хуркик) жондин / Армон била бордилар жаҳондин // Чун руҳлариға дур ниҳони / Жаннатда висол жовидони // Нетгай кўшулуб ики бадан ҳам / Гўр ўлса аларға бир кафан ҳам // Васл ўлди чу руҳларға ҳосил / Туфроққа (ерга) туфроқ (тан) ўлса восил».

Келтирилган парчалар шундай хулоса чиқариш учун асос бўлади: Алишер Навоийнинг Лайли ва Мажнун» дostonидаги муҳаббат Низомий асаридаги каби

соф тасаввуфий ҳам эмас, Амир Хусрав достонидаги ёки араб қиссасидаги каби соф дунёвий ҳам эмас. Хусрав Деҳлавий инсоний муҳаббат Оллоҳ неъматини эканини дoston қилган, Низомий инсоний муҳаббат илоҳий муҳаббатга айланиб кетиши мумкинлигини куйлаган бўлса, Алишер Навоий пок инсоний муҳаббат илоҳий муҳаббатнинг айнан ўзи бўла олиши, ҳар икки тоифа айнанлашиб кетиши мумкин, деган гоёни илгари сурган (валлоҳи аълам).

Шу ўринда яна савол туғилиши табиий: шундай бўлиши мумкинми? Инсоний муҳаббат илоҳий муҳаббатга зид эмасми? Анъанавий нуқтаи назардан қараганда — зид. Лекин бу — бирмунча метафизик ёндашув. Саволнинг ечимини диалектикадан излаш жоиз.

Ҳегел таълимотига мувофиқ, дунёнинг (хоҳ моддий, хоҳи руҳий) мағзи — қарама-қаршиликларнинг мавжудлиги ва бирлигида, айнанлигида, уларни ажратиб бўлмаслигида ўз аксини топган. Бугунги илму фан Ҳегел қонунини воқеликни тўғри акс эттиришини қайта ва қайта тасдиқламоқда. Бир неча мисол келтирайлик. Физиклар беш аср давомида ёруғлик табиати тўлқинми ёки заррами дея мунозара қилишди. Алал-охир ёруғлик табиатидаги бир-бирига зид бу икки хусусият айни бир ҳодисанинг икки жиҳатидан иборат, деган ҳулосага келишга мажбур бўлдилар. (Нильс Бор бу ҳолатни тўлдириш тамойили номи билан умумфалсафий тамойилга айлантирган). Зотан, нуқтаи назарлар зид бўлгани билан, ёруғлик бор бўлиб, ҳар икки хусусиятни ўзида намоён этавергач, бошқа нима ҳам қолар эди — ёруғликка буюриб бўлмайдики, «сен ё зарра бўл, ёки тўлқин» деб. Бундай ҳолатда ақлга мувофиқ иш — нуқтаи назарни ўзгартириш, вассалом.

Биологик эволюция назарияси (дарвинизм) жонли мавжудотлардаги ирсият ва ўзгарувчанлик хусусиятларига асосланади. Улар табиатан бир-бирига бутунлай зид хусусиятлардир. Шунга қарамасдан, ҳар иккиси ҳам айни бир ҳодиса — жониворларнинг авлод қолдириб, кўпа-йишида мужас-

самлашган, ўз ижобий вазифасини бажаради ва худди шу эволюцион тараққиётни, охир-оқибат тирик жонзотларнинг қирилиб кетмаслигини таъминлайди.

Мисол тариқасида ижтимоиёт соҳасида Япония тажрибасини келтириш ўринли. Бу мамлакатда бугун ҳаёт тарзи ва миллий менталитетнинг ўзига хослиги сақлангани ҳолда, технократ жамият барпо этилди. Аслида, япон мўъжизаси саноат инқилобида эмас, балки мана шу инқилоб борасида ўз миллий қадриятларини сақлаб қолганида, сиртдан қараганда, бир-бирига зид икки тараққиёт услубининг уйғунлигига эришилганида ўз аксини топган. Бу каби мисолларни исталганча давом эттириш мумкин. Уларни ўрганиш сўнгги йилларда фаннинг «Кентавристика» деб аталган соҳасини вужудга келтирди.

Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун» достонининг адабиёт тарихидаги ўрни — у мазмунан Низомий ва Деҳлавий дostonлари оралиғидан ўрин эгаллашида ёки шу мавзуда туркий тилда ёзилган биринчи асарлигида эмас, балки, авваламбор, қадимий ва абадий муҳаббат тушунчасига янги — учинчи мазмун ато этгани билан белгиланади. Уни қисқача «инсоний-илоҳий муҳаббат» дея номлаш, ёки яна ҳам лўндароқ «навоиёна» деб аташ мумкин. Муҳаббатнинг бундай талқини Алишер Навоийнинг умумжаҳон тафаккурига қўшган буюк ҳиссаси, мана шу талқинга асосланган «Лайли ва Мажнун» достонининг Навоий қаламига мансуб варианты эса унинг бадиий ихтироси дея баҳолаши лозим.

Достонда ҳамда шоирнинг бошқа асарларида навоиёна муҳаббат гоёсига ишоралар кўп. Улардан иккита мисол келтирамиз.

Алишер Навоийнинг барча асарлари ҳамд билан бошланади. Хусусан, унинг дostonларида ҳамд мустақил бобни ташкил этади. Шарқ адабиёти учун анъанавий бўлган бундай боб мазмунан матннинг қолган қисми билан боғлиқ бўлмайди. Фақат «Лайли ва Мажнун» дostonи бундан мустаснодир: унинг биринчи бобини ташкил этувчи ҳамд қисмида Алишер Навоий этикодига муҳаббат таърифи асосий ўринни эгаллаган:

...Эй, илмингга ғайб сирри маълум /
 Мавжудсан, ўзга борча маъдум // Эй, йўқ
 қилибон адамни будунг / Йўқлугни адам
 қилиб вужудунг // Эй, хуснни дилпазир
 қилгон / Эл кўнглин анга асир қилгон (дун-
 ёвий ишқ мотиви) // Эй, хуснға айланган-
 ни шайдо / Мажнунлуг ила қилиб хувай-
 до (хусн, хуснға ошиқлик, ошиқлик туфай-
 ли мажнунлик — илоҳий қудратдан) //
 ...Эй, кимники айлабон париваш / Маж-
 нун анга юз асири ғамкаш // Эй, кимни
 қилиб париға мажнун / Ашки суйин
 оқизиб жигархун (ўша мотивлар) // Эй, ҳар
 сориким қилиб тажалли / Ул мазҳар ўлуб
 жаҳонда Лайли // Эй, оники Лайли атаб
 отин / Мажнун қилмоқ қилиб сифотин.

Бу байтлардаги «лайли» ва «мажнун» сўзлари оддий (тун ва эс-хушдан озиш), мажозий (хусн ва ошиқлик) ҳамда дoston қахрамонлари (Лайли ва Мажнун), уларга хос сифат (лайливашлик ва мажнунворлик) каби маънода талқин этилиши мумкин. Бундай сермаънолик умуман Навоий ижодига хос хусусият эканини, шеърят даҳоси матннинг мажозий ифода-сига катта аҳамият берганини таъкидлаб ўтиш жоиз. Бу, шубҳасиз, «Лайли ва Мажнун» достонига, хусусан, ундаги муҳаббат талқинига ҳам тааллуқли. Достоннинг 4-боби яна бир мисол бўла олади. Бу боб ҳам, аслида, анъанавий — Муҳаммад алайҳиссаломнинг меърожига бағишланган. «Лайли ва Мажнун» достонида меърож тунда юз бергани (лайл — арабча тун) ва пайғамбар меърож давомида Оллоҳ билан дийдорлашишга мушарраф бўлгани бежиз тилга олинмайди. Боб сарлавҳасидаёқ «Қуръони карим»нинг «Ва-л-лайл» сураси ёдга олинади: «Ул шоми висолингким, «Ва-л-лайли изо яғшо» (Ўраб келаётган кечага қасам) ояти бўла олғай анинг шонида саводи (хати, достони) ёзилмоғи ва мунгдек шомда ул мусофири самовийнинг (пай-ғамбарнинг) шабгир баланд (олий даражадаги бедорлик) қилмоғи ва субҳи висол эшиклари очилмоғи ва меҳри мурод топилмоғи».

Бу бир жумлада «шом», «лайли», «савод» (арабча сўз бўлиб, қора маъносини билдиради) «шабгир» сўзлари шоир дилидаги қандайдир (мажнунона) туйғуни ифодаляётгандай...

Энди бошқа бир масалани ойдинлаштириш мавриди келди: хўш, Алишер Навоий наздидаги «инсоний-илоҳий» муҳаббат ҳаётда учрайдими? Бизнингча, бундай муҳаббат соҳиби — Алишер Навоийнинг ўзи. Яъни дostonдаги Мажнун — Навоийнинг рамзий сиймосидан иборат. Албатта, сувратан эмас, сийратан. Яна Бертельсга, бу сафар далил сабаби билан, мурожаат этамиз. Фаридиддин Атторнинг «Булбулнома» достонида жўшиб куйлагани учун қушлар томонидан суд қилинган булбул образи ҳақида шундай ёзилади: «Бошқа сўз билан айтганда, булбулда биз Атторнинг ўзини кўришимиз лозимлиги равшан». Қуш — Аттор экан, Мажнун образида Навоий руҳияти акс этиши мумкинлиги ғайритабиий эмас, дея тан олиш керак.

Бу каби далиллар шоирнинг қалбида инсоний, пок ва илоҳий муҳаббат яхлит бўлган, деган хулосага келшимизга асос вазифасини ўтайди. Уларнинг бири ёш Алишерни садоқатли дўст, фидойи давлат арбоби ва балки вафодорликнинг олий намунасини намойиш этган маҳбубга, иккинчиси — буюк ахлоқий таълимот мутафаккирига, учинчиси — инсоният тарихида камдан-кам учрайдиган тақдир соҳибига, ҳар учаласи бир бўлиб, шеърят даҳосига айлантирган. Алишер Навоий шахсиятининг бу қирралари бир сиймода мужассам бўлгани НАВОИЁНА МУҲАББАТнинг энг ёрқин далилидир.

«Лайли ва Мажнун» достонида тасвирланган воқеалар Алишер Навоий ҳаётидаги суронли саҳифаларни, Мажнуннинг кечинмалари эса унинг шеърларидан сизиб турган қалб изтиробларини маъжозан акс этиши деб тушуниш мумкин. Шунинг учун у достонини «ййғлай-ййғлай тугаттим охир» дея якунлайди.

Достонни ёзиб тугатаётган шоир сиймосини кўз олдимишга келтирайлик. Унинг кўзидан оқаётган ёшлар биргина қахрамонларнинг фожиавий тақдири туфайли эди деб тушуниш анча жўн талқин бўлар эди. Ахир, Фарҳоднинг тақдири Мажнунникидан фожиалироқ эди: Фарҳод маъшуқасини атиги икки марта кўрган, Меҳинбону саройидаги мажлисда Шириннинг қўлидан қадаҳ ичганини демаса, Фарҳод унинг ҳатто сочиға ҳам қўл теккизмаган. Мажнун эса Лайли би-

کشته زرق بر زلفش	دند چو روی عاشق است	بودند شسته چشم بر راه	یاران عسکر نیز در جنگگاه
در حد و شمشیر نشاندند	کرد از رخ نازکش شادند	کردند با شمشیر زدهش	در خدمت آن عسکر زلفش
		می کرد نو از شمشیر زدهشان	سر کسین ز دل برید پستان
			او دل بولایت در کردت
			فی از خود بولی ز کس تنبیه داد

лан бирга мактабга қатнай бошлаган (бунинг Алишер шеърят дунёсига кирган давр билан монандлиги борлиги ҳам тасодиф эмас), тақдир унга тунги висол онини ато этган. Шунга қарамай, шоир айнан «Лайли ва Мажнун»ни йиглаб ёзган. Яна диққатга сазоворки, «Фарход ва Ширин» достонининг хотима боби пок муҳаббат тантанасига мос кўтаринки руҳда. Ундан шоир ўз санъатидан ўзи қониқиш ҳосил қилгани яққол сезилиб туради. Жумладан, Алишер Навоийнинг ифтихор туйғуси билан тўла машҳур «Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур, Муайян турк улуси худ менингдур», деган байти айнан «Фарход ва Ширин» хотимасида битилган. «Лайли ва Мажнун» хотимасида эса руҳият ўзга:

Жон пардаларидан анда авроқ
(саҳифалар),

Жондин бериб ул варақни ушшоқ
(ошиқлар саҳифаларга жонини бериб).

Ёки:

Сўз бошлари ичра ҳарф бир ҳарф,
Бу қондин ўлуб ёзарди шингарф

(ҳар бир сўзнинг биринчи ҳарфи — Навоий қонидан қизил рангда).

Саҳфа юзи дард жилвагоҳи,
Мистар хати (дафтар чизиги)
ҳажр шоҳроҳи.

Ва яна:

Мен хастаки бу рақамни (достонни)
чектим,
Таҳрири учун қаламни чектим.

Ёзмоқта бу ишқи жовидона
(ўлмас ишқни!),
Мақсудум эмас эди фасона.

Мазмунига бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайли(!)

Бу мисралардан кўриниб турибдики, достондан мақсад — афсона сўйлаш бўлмаган, балки афсона Навоий ўз кечинмаларини баён қилишга бир баҳона, илҳом турткиси вазифасини ўтаган.

Шундай қилиб, шоир достонда Мажнуннинг мажозий сиймоси орқали ўз қалбини, Лайлининг мажозий сиймоси орқали муҳаббат объектини тасвирлаган, деган хулосага келамиз. Бу нуқтаи

назардан, Мажнуннинг Лайли билан барча муносабатлари, айниқса, тунги учрашуви ва сўнгги йўлда бир-бирини абадий топиши буюк шоир ва мутафаккир тақдирининг ҳам мажозий талқинига айланади.

Алишер Навоий достоннинг хотима қисмида, бир томондан, *Ёраб, ангаким мурод эрур ишқ / Сармоёи эътиқод эрур ишқ // Бу равза сори келтургил они / Бу мартабага* (Мажнун муҳаббати ва тақдири мартабасига) *етургил они, деса, иккинчи томондан, Нопокки бўлса ишқдин ёт / Ошиқ кўюбон эрса ўзга от* («ошиқман», «Навоий мухлисман», «шоирман» дея даъво қилса) // *...Ишқ ичра тутуб ўзини номи / Мақсуд анга бўлса нафс коми* (мақсади — манфаат бўлса) // *Ул ком ила кўнглини ёвутма / Бу равза* (аввало, ишқ, сўнгра, достон, кейин Навоий ижоди, қолаверса, умуман, поэзия) *сари ани ёвутма, дея изҳори дил қилган.*

Достонни ўзбек лаҳжасида ёзганини таъкидлаганидан сўнг буюк мутафаккир шоир муносиб ўқувчилар топишига умид билдиради, ўқувчиларнинг «муроди айб истамак» бўлмасин дея ният қилади, достонни ўқиганда, ўқувчи бир мартагина бўлса-да, «оҳ» тортиши ва унинг нафаси шоир гуноҳларининг гардини учириб, савобга дохил этишини сўраб, муножот қилади. Яна кишини ларзага солувчи диалектика: «достонни ўқинг, токи менинг гуноҳларим тўкилиб, савоб топай». Ҳолбуки, достонни ўқиб биз — бугунги авлод савоб топишга кўпроқ муҳтож эмасмизми?

Тоғларнинг ажиб бир хислати бор: у одам руҳиятига ўзига хос йўсинда таъсир кўрсатади. Ҳар қалай, тоғ ишқи ҳар кимга ҳам насиб этавермайди — у тоққа чиқувчи альпинистдан нияти холислик, мардлик, — Навоий даври тушунчаси билан айтганда, жўмардлик, футувват талаб этади. «Лайли ва Мажнун» достонини ўқиш ва ўқишга интилиш инсонни маънавий бойитибгина қолмай, уни руҳан поклайди ҳам. Шунинг учун ҳазрат Алишер Навоий ижоди халқимиз руҳиятининг энг тиниқ чашмаларидан бири бўлиб қолаверади.

Нурбой АБДУЛҲАКИМ

ishtiyoqin tortaram...

Vatan

Мумтоз адабиётимизнинг етук намояндalarидан бири, мураккаб тақдир соҳиби Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат ҳаёти, аввало, унинг хорижда — ватандан узоқда ўтган оғир кечмиши тадқиқотчилар ўртасида ҳаммиша турли баҳс-мунозараларга сабаб бўлиб келган. Бой тарихимиз, бетакрор маданий меросимизга қизиқиш янада ортиб бораётган бугунги кунда Фурқатнинг чет элларга қилган сафари ва ўз yurtидан йироқда қолиб кетиши билан боғлиқ масалаларга янгича ёндашувлар, шоир ҳаёти ҳақида янги-янги талқин ва кузатишлар кўзга ташланмоқда.

Қуйида ана шу мавзудаги иккита мақола эътиборингизга ҳавола қилинмоқда. Уйлаймизки, ҳар икки муаллифнинг ўзига хос далил ва исботлари, фикр ва қарашлари адабий жамоатчиликни, журналхонларни бепарво қолдирмайди.

Ўзбек адабиётининг XIX асрдаги кўзга кўринган вакилларида бири бўлган Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқатни Ватандан жудоликда яшашга мажбур этган омиллар ҳар доим мутахассислар диққат марказида бўлиб келган. Адабиётшунослар бу ҳақда турли даврларда турлича мулоҳаза билдирган. Улардан айримларининг (Ғафур Фулом, Холид Расул) фикрича, шоир Тошкентнинг машҳур бойларидан бўлмиш Сайдазимбой ва Шарифхўжа қозини ҳамда рус генераллари Афрелов ва фон Кауфманни танқид қилиб, ҳажвий шеърлар ёзгани боис жазога тортилиши муқаррар бўлгач, yurtни тарк этишга мажбур бўлган. Баъзи олимлар (Иброҳим Мўминов, Мақсуд Шайхзода, Маҳмудали Юнусов) эса бу масала етарли даражада ўрганилмагани, уни ойдинлаштириш фурқатшуносликнинг долзарб вазифаларидан эканини таъкидлаган. Профессор Абдурашид Абдуғафуров эса Фурқатнинг Ватанни тарк этиши «жиддий идеологик асослар» билан боғлиқ экани ҳақида ёзади.

Эътироф этиш керакки, мазкур масаланинг энг тўғри ечимини профессор Шариф Юсупов топган. Олимнинг аниқлашича, «...фон Кауфман Фурқат Тошкентга келишидан етти йил илгари, яъни 1882 йилнинг майида, Сайдазимбой Муҳаммадбоев эса фон Кауфмандан ҳам илгари 1881 йил 2 октябрда вафот этиб кетган» ва табиийки, «Фурқат уларни ҳажв қилган деб, бу ҳам етмаганидек, шу ҳажвлари туфайли она yurtидан қочиб кетган, деб кўрсатиш тўғри эмас». Олим, шунингдек, Шарифхўжа қози ва Фурқат

муносабатлари ўзаро ҳурмат ҳамда ҳамфикрликка асослангани, шунинг учун шоирнинг бу одам ҳақида ҳажвия ёзиши эҳтимолдан узоқ экани, кўп йиллар китобдан-китобга ўтиб келган ҳажвий эпиграммаларнинг Фурқат ижодига алоқаси йўқлигини ишонарли далиллайди.

Кейинги изланишлар натижасида Фурқатнинг чор Россияси мустабид сиёсатини фош этувчи, илгари мутахассисларга маълум бўлмаган бир қанча асарлари, дастхат шеърлари аниқландики, улар шоирнинг ватандан жудоликда яшаши сабабларини янада ойдинлаштирди. Мавжуд далиллар асосида шоирнинг ватанжудолик сабабларини икки омил билан изоҳлаш мумкин. Булардан биринчиси — Фурқатнинг чор Россияси мустамлака сиёсатини очикдан-очик қоралаб асарлар ёзгани бўлса, иккинчиси — шоир маърифатпарварлик фаолиятининг Ватан ва миллат манфаатларига уйғунлигидир.

XIX асрда чор Россиясининг мустабид сиёсати Туркистон халқлари ҳаётининг барча соҳасини бирдай занжирбанд қилган эди. Табиийки, миллатпарвар зиёлилар, жумладан, Фурқат ҳам бунга бефарқ қараган эмас. Кейинги йилларда аниқлаганимиз — шоирнинг шу пайтгача илм аҳлига маълум бўлмаган «Бегим» радибли дастхат шеърисидаги қуйидаги мисралар ҳам унинг мустамлака сиёсатига бўлган муросасиз муносабатига далил бўла олади:

*Шуъбада изҳор этиб ногоҳ чархи хийласоз,
Бошлади афсун ила макру дағосидин, бегим.
Гунчаи давлатни гул янглиғ паришон*

айлади,

*Тундбоди ҳодисоти можаросидин, бегим.
Охируламр ҳукумат гулшани бўлди хазон,
Келди зоғу қолди булбуллар навосидин,*

бегим.

Ушбу байтларда юртнинг тараққиёт куёши сўниб, таназзул шоми бошлангани сўнгсиз ҳасрат билан ифода этилган. «Чархи хийласознинг афсун ила макру дағоси» — ўша пайтда мамлакатда кечган фитна-фасодлар, инқироз жараёни тимсоли. Натижада «... гунчаи давлат гул

янглиғ паришон бўлган, ҳукумат гулшани хазонга айланган, зоғлар келиши билан булбуллар навоси тинган». Мустамлака Туркистонининг аянчли аҳволини Фурқатгача ҳеч қайси шоир бунчалик таъсирли ифодалай олган эмас.

Мазкур дастхат ҳошиясида «Камина Фурқат ва Ҳожи Аъзам тарафидан чўх дуо ва саломлар вусулингиз ўлсун» сўзлари битилган. Савол туғилади: шеър кимга бағишланган? Фурқат ва Ҳожи Аъзамнинг «чўх дуо ва саломлар»и кимга аталган? Зеро, дастхат ҳошиясидаги қайдда бу ҳақда маълумот йўқ. Хўш, у ҳолда «бегим» дея улуғланган зот ким? Унинг Фурқат ва Ҳожи Аъзамга қандай алоқаси бор? Шоир мустамлака сиёсати билан боғлиқ изтироблари хусусида ким билан бу қадар чин кўнгилдан дардлашиши мумкин?

Мазкур са-волларга жавоб бериш учун, биринчи навбатда, ушбу дастхат шеър матнига мурожаат этиш ўринли бўлади. Хусусан, қуйидаги байт бу масалага ойдинлик киритиши мумкин:

Шаҳ ҳаёти дуржида бир дур эдинг,

бўлдунг ятим,

*Қадринг ошди даҳр атаб қўйгон баҳосидин,
бегим.*

Шоирнинг ушбу сўзларидан «бегим» деб улуғланган инсоннинг шоҳ фарзанди экани маълум бўлади. Фурқатнинг қайси шоҳ фарзанди билан яқин муносабатда бўлгани, кимга «бегим» дея мурожаат этиши мумкинлиги тасаввур этилса, бу шахс Худоёрхоннинг ўғли Фансуруллобек экани маълум бўлади. Чунки шоир Истанбулдан ёзган,

мутахассислар томонидан «Сабоға хитоб» дея номланган шеърӣй мактубида ҳам Фансуруллобекка «бегим» дея мурожаат этади:

*Бегим, жоним, афандим Фансуруллох,
Сиҳи шахзодаи зул-изза ул-жоҳ.
На ман танҳо, улус шахзодасидур,
Хама шахзодалар озодасидур.*

Қолаверса, Фурқат Тошкентда яшган даврида Фансуруллобек билан жуда яқин муносабатда бўлган.

Иккинчи томондан, Фансуруллобегнинг қайнотаси Жўрабек додхоҳ ҳам Фурқат билан гоят яқин муносабатда эдики, қайнотасининг Қорасувдаги катта боғида бўлган суҳбатларда ҳам у шоир билан бир неча бор учрашган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас.

Дастхат шеърдаги қуйидаги мисралар Фансуруллобекка отаси Худоёрхон вафоти, «чархи ҳийласоз»нинг шундан кейинги «макру дағо»лари муносабати билан ҳамдардлик йўсинида ёзилган:

*Одам ўгли йўқ эрурким, арсаи олам аро,
Бўлмаса озурдадил даврон жафосидин,
бегим.*

*Кимса меҳр ушбу жаҳондин, кўрдиким,
кўз тутқомиз*

*Бу жаҳон ичра жаҳон аҳли вафосидин, бегим?
Манго қилғон зулмини кўргилки,*

*ўйла бор эдим,
Сен киби шахзодани хайли гадосидин, бегим.*

Таъкидлаш жоизки, ушбу 17 байтдан иборат шеър шахсан Фансуруллобекка бағишланган бўлса-да, унинг мазмун-моҳияти умуммиллий аҳамиятга эга. Бинобарин, «ғунчаи давлатнинг гул янглиғ паришон бўлиши, ҳукумат гулшанининг хазонга айланиши, булбуллар ўрнини зоғлар эгаллаши» фақат Фансуруллобек бошига тушган мусибат эмас эди. Бу — миллатнинг дарди, халқнинг мусибати эди. Ҳеч шубҳа йўқки, Фурқат буни теран ҳис этган. Бугина эмас, шоир миллат дарди билан йўғрилган қалб кечинмаларини, кўнгил изтиробларини қуйма мисралар орқали баён этган. Шеър қуйидаги дуо-байтлар билан яқунланади:

*Жонсипору қадрдонлиғдин бежуз бир тухфа
— Дил нуру тинишуш мавнабэлэссе дхалил йўқ,
Ҳазратингга Фурқатий холис дуосидин, бегим,
Сояи Тангри насиб этгай санинг бошингга ҳам,
Зойил ўлмас бобақо давлат ҳумосидин, нақ
навақоқе втандоки тазқуф тини бегим.*

Қун келиб, миллатнинг бошига давлат ҳумоси албатта кўнажаги ҳақидаги орзу-ният ифода этилган ушбу байтлар ва бугун ҳумо қушининг мустақил Ўзбекистоннинг давлат рамзига айланиши тасодифий ҳодиса эмас. Бу — Фурқатдек миллатпарвар аждодларимиз дуоларининг мустажоб бўлганидир. Фафур Фулом номидаги (Фарғона вилояти) Адабиёт музейи хазинасида 7050-рақами билан сақланаётган «Шарҳи рисолат ашшамсия ва айяна фийҳи ал-мантиқия» асари кўлөзмасининг ҳошиясига битилган «Муножоти мусаддас» ҳам шоирнинг шундай асарларидандир. 108 мисрадан иборат мазкур мусаддаснинг жорий имлодаги тўлиқ матни А. Мадаминов томонидан тайёрланиб, Р. Тожибоев сўзбошиси билан «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1997 йил 20 июнь сонида эълон қилинди. Шунинг учун у ҳақда батафсил тўхталиб ўтирмаймиз.

Фурқатнинг мустабид сиёсатга, жабру зулмга, адолатсизликка бўлган нафрати бошқа асарларида ҳам акс этган. Жумладан, «Бўлди» радифли мухаммасида шоир шундай ёзади:

*Баҳор айёми ўтти, на гулу сарву суман қолди —
Ки, булбул бирла қумри ўрнига зоғу*

заған қолди,

На жоми марг ичмай лолаи хунинг,

кафан қолди,

Чаманлардин нишон ҳеч қолмади, илло,

тикан қолди,

Зимистони ажални бодидин бори хазон

бўлди.

Баҳор — тараққиёт рамзи. Шоирнинг ёзишича, у ўтиб бўлган. Шунинг учун ҳам булбул бирла қумри ўрнини зоғу заған эгаллаган. Бу — миллий давлатчилик

ўрнини Русия мустамлакаси забт этганига ишора. Ажал зимистони — истибдод тимсоли. У бор тирикликни хазонга айлантирган. Бинобарин, истибдод туфайли миллий анъаналар топталди. Миллатнинг бошига қора кунлар тушди, унинг ҳуқуқи, эрки поймол этилди.

Шоир миллатнинг бу аҳволга тушиши сабабларини аждодларнинг асрий анъаналари унутилгани, «мусулмон халқимизнинг тўғри йўлдан адашиб, маъсият сори равон бўлгани, ато бирла ўғул ўртасида меҳру шафқат, ано бирла қиз орасида зарра ҳурмат, агниёларда хайру саховат, фақир у бенаволарда сабру қаноат қолмаганлиги, Худо бирла расул баъзи кишига ошу нон бўлгани» билан изоҳлайди.

Фурқат мазкур «Бўлди» радибли мухаммасини шундай мисралар билан давом эттиради:

Юмуб кўзни, қадамни мардлар сори адам
кўйди,
Вафосиз даҳр аларни жониға токи алам
кўйди,
Ажал фарзанди одамни жаҳон мулкида кам
кўйди,
Мингу уч юз биринчиға сана токим қадам
кўйди,
Ҳамани эмди кўз тутгани бир соҳибқирон
бўлди.

Бу парчанинг бешинчи мисрасида муҳим фикр ифода этилган: «Ҳамани эмди кўз тутгани бир соҳибқирон бўлди». Дарҳақиқат, миллат бу пайтда Соҳибқирон Амир Темурдек йўлбошчига муҳтож эди. Юртни мўғуллар зулмидан озод қилган Соҳибқирон — миллий озодлик тимсоли. Шунинг учун ҳам шоир миллатга унингдек бир раҳнамони орзу қилади.

Кўриниб турибдики, Фурқат шеъриятида озодликка, миллий истиқлолга интилиш туйғуси чуқур дард, бетакрор бадиият билан ифодаланган. Бу туйғу баъзан очикча, айрим ҳолларда эса турли шеърий тимсоллар замирида акс этгани кузатилади.

Фурқатнинг чор Россияси мустабид сиёсатининг инсонийликка зид моҳиятини аёвсиз фош этувчи, Ватан ва миллат дарди билан йўғрилган, унинг нурли истиқбол ҳақидаги орзу-интилишларини акс эттирувчи бундай асарларидан мустамлака маъмурлари беҳабар қолмаган, албатта. Бинобарин, наинки ўз мустамлакаси бўлган бир мамлакат ёхуд миллат, балки унинг ҳар бир зиёли вакили устидан айғоқчилик назоратини ўрнатиш, уларнинг хатти-ҳаракатларини мунтазам кузатиш, маълумотлар тўплаш, тухмат уюштириш, қатағон этиш — истибдод сиёсатининг энг синалган усули бўлгани бугун ҳеч кимга сир эмас. Шундай экан, чор ҳукумати маъмурларида Фурқат ҳақида ҳам шундай маълумотлар бўлганига шубҳа қилмас бўлади.

Табиийки, чор мустабид сиёсатини қораловчи, фош этувчи шоирдан қутулиш учун уни мамлакат ҳудудидан чиқариб юборишнинг барча чоралари кўрилган, бир сўз билан айтганда, Фурқатнинг хорижга кетиши ва она юртига қайта олмаслигини генерал-губернаторлик режали асосда махсус уюштирган, деб ҳисоблаш учун асослар етарли.

Зокиржон Фурқатнинг ватандан жудолигига иккинчи сабаб, таъкидланганидек, шоир маърифатпарварлик дунёқарашининг юрт ва миллат манфаатларига уйғунлиги билан изоҳланади. Чунки чор ҳукумати ўша даврда, биринчи галда, миллатпарвар зиёлилардан хавфсирар эди.

Шоир чор истибдодининг фожиали оқибатларини фош этиш баробарида она юрт фарзандларини нисбатан илғор бўлган рус маданиятини ўрганишга, ундан ўз манфаатлари йўлида фойдаланишга чақирган. Шоир бу ҳақда «Ўз нафъимиз учун Русия халқи умурига мулоҳаза қилсоқ лозимдур», деб ёзган эди.

Фурқатнинг рус маданияти тарғибига бағишланган асарларини баҳолаганда унинг мазкур сўзларини ҳар доим назарда тутиш зарур. Бинобарин, шоирнинг ушбу сўзлари унинг рус ва Оврупо

маданиятига бўлган муносабатини белгилашда мезон вазифасини ўтай олади.

Шеърят рамзлар, тимсоллар билан иш кўради. Уни шунчаки, юзаки талқин этиш шеърнинг моҳиятини англамасликка, жўнлаштиришга олиб келади. Шу боис Фурқатнинг зоҳиран рус маданияти тарғибига бағишланган асарларида ботинан миллат дарди, унинг изтироблари, орзу-армонлари ифода этилганки, бундай даъват мустамлака маъмуриятига маъқул бўлмагани аниқ. Табиийки, чор истибдодига қарши халқ ҳаракатлари тўлқинлана бошлаган бир шароитда бундай миллатпарвар шоирнинг Туркистонда яшаши ҳукмрон доиралар манфаатларига зид эди. Шу боис улар пухта ўйланган режа асосида шоирнинг «саёҳат»ини уюштиришга муваффақ бўлган.

Ўзбекистон халқ шоири Абдулла Ориповнинг «Фурқат нидоси» шеърида шундай байт бор:

*Мен ватандан кетмаганман, айри тушганман,
 холос,
 ажрагандек сув кечарда бир нафас тандан
 либос.*

Гарчи Абдулла Ориповнинг қўлида Фурқатнинг она юртни ўз ихтиёрига зид равишда тарк этишга мажбур бўлганини тасдиқловчи далиллар бўлмаса-да, у буни ҳассос шоирларга хос ички бир туйғу билан ҳис этган. Хулоса қилиб айт-ганда, 1891 йил 14 майида Фурқат гўё кўнгилга «саёҳат орзуси тушиб», амалда эса бадарға қилиниб, жондан севган она юртини тарк этишга мажбур бўлган.

Энди шоирнинг юртига қайта олмаслик сабабларига тўхталсак. Фурқатнинг хориждан Ватанга қайта олмаслик сабаблари ҳам адабиётшунослар ўртасида кўп мунозараларга сабаб бўлган. Улардан энг муҳимларига тўхталиб ўтиш зарурати сезилади. «Фурқатнинг хатларидан маълум бўлишича, — деб ёзади Маҳмудали Юнусов, — у мутлақо чет элларда қолиб кетаман, деб ўйламаган. Ҳатто, Кошғарга — Ёрқентга бориш ол-

дидан ҳам у ердан Тошкентга қайтажagini таъкидлайди».

Профессор Абдурашид Абдуғафуров шоирнинг Н.Остроумовга ёзган мактубидаги «Агар боролмасам, бу қилғон саёҳатларимни бир китоб қилиб, сиз ҳурматлуға юборурман» деган сўзларини келтирар экан, шундай хулосани илгару суради: «Диққат этайлик: «боролмасам» эмас, балки «боролмасам» деб ёзади шоир. Маъно жиҳатидан ҳар икки сўзнинг бир-биридан кескин фарқи этиши равшан. «Боролмасам»да субъект хоҳиши, ихтиёри биринчи ўринда туради. «Боролмасам»да эса, аксинча, бажарилажак фаолиятининг асосан объектив шарт-шароит билан боғлиқлиги, субъектдан ташқари кучлар, ҳолатлар ўз таъсирини кўрсатиши мумкинлиги назарда тугилади. Демак, Фурқатнинг бу ўринда «боролмасам» шаклини ишлаштириши, албатта, оддий тасодиф эмас. Бундан Фурқат ўша вақтлардаёқ қай даражада интизмасин, Ватанга қайтишқайтмаслик масаласи шахсий хоҳиш-ихтиёрга боғлиқ бўлмаган масала эканини тушунган: қатор жиддий объектив сабабларга кўра, ўз юртига яна «боролмас»лиги мумкинлигини ҳис этган, деб хулоса чиқариш асосли ва ўринли бўлса керак».

Олимнинг ушбу хулосаларидаги кучли мантиқни эътироф этмаслик мумкин эмас. Лекин, ўша пайтда етарли далиллар бўлмагани туфайли бўлса керак, мажбур объектив сабаблар нималардан иборат экани ойдинлашмай қолган эди.

Профессор Шариф Юсупов шоирнинг она ватанга қайта олмаслиги билан боғлиқ бир неча энг муҳим сабабни аниқлашга муваффақ бўлган. Олим Фурқатнинг Жидда-Макка йўлидан ёзган мактуби матнини келтирар экан, шундай хулоса чиқаради: «Мактубни ўқирканмиз, аввало, Фурқат чет элга паспортсиз ёки бирор бошқа ҳужжатсиз жўнатиб юборилганини кўрамиз. Ўз хатида «... мени(нг) қўлумда бошфурт ва ё бир йўл хати йўқтур. Чунки мени(нг) ҳамма аҳволим ўзингизга маълумдур»

деб ёзишига қараганда, унинг орқасидан ҳужжат тайёрлаб юборишни генерал-губернаторнинг ўзи ваъда қилган, бундан Н.Остроумов ҳам хабардор бўлганга ўхшайди. Аммо генерал-губернаторлик доиралари кимларнингдир «ёрдами» билан шоирни бир амаллаб мамлакат чегарасидан таш-қарига чиқариб юборганларидан кейин унга ҳужжат юборишни хаёлга ҳам келтирмайди...»

Шундан кейин шоир илгари Истанбулдан юборган мактубидаги «Бўмбай ва Ҳиндустон музофотларини тамошо қилмоқчидурман, иншооллоҳ, андин сўнгра Кобул тарафи бирлан Тошкандга бормоқни хоҳлайман» деган ниятини амалга ошира олмайди... Фурқатнинг кейинчалик топилган дастхат мактубларига қараганда, унинг Туркистондаги расмий доиралардан қилган илтимоси натижасиз тугаши шоирнинг Тошкентга қайтиб келиш имконияти барбод бўлганининг аломатидир.

Бизнингча, Фурқатнинг хорижда қолиб кетишининг яна икки сабабини кўрсатиш мумкин: биринчи омил шоирнинг чет элларда яратилган асарлари моҳият эътибори билан чор ҳукумати-нинг мустамлака сиёсати-га зид эканлиги бўлса, иккинчиси — Фурқатнинг шахс сифатидаги фазилатларидир.

Юқорида шоирнинг чор истибоддини очикдан-очиқ қоралаган асарлари хусусида тўхталдик. Таъкидлаш жоизки, шоирда бундай имконият ҳар доим ҳам бўлаверган эмас. Айниқса, Фурқат хорижда эканида унинг ҳар бир қадами назоратда бўлган. Шунинг учун шоир энди бошқача йўл тутган. У «Туркистон вилоятининг газети» учун мўлжалланган асарларида айтмоқчи бўлган асосий фикрларини билвосита, яъни асарлари замиридаги яширин маъно орқали ифода этган.

Бу жиҳатдан Фурқатнинг халқаро мавзудаги сиёсий публицистикаси алоҳида аҳамиятга эга.

Лекин шоир ўзининг мустамлака сиёсатини қораловчи фикрларини фақат

публицистик асарлари эмас, манзумалари замирига ҳам маҳорат билан сингдириб юборган

Буни шоирнинг «Рус аскарлари таърифида», «Масарратнома», «Қасида» каби асарлари мисолида кўриш мумкин.

Хусусан, Фурқатга жуда кўп таъналар қилинишига сабаб бўлган «Рус аскарлари таърифида» деб номланиб келган асарнинг насрий сўзбошиси — кириш қисмида шоир шундай ёзади: «Ҳабл ул-матин» ва «Песаи ахбор» ном Ҳиндустон газетларида Русия давлатининг ёпун хал-қи бирла қилгон муҳорабалари хусусида Ўрусия аскари борасида аксар кинояомез сўзларни ёзадур. Чунончи, ул ахборларнинг зоҳир иборати маҳз бир воқеий ҳолатлардур. Ва лекин, мазмунини диққат бирла мулоҳаза қилгонда, киноя ва ҳасадомез маънилари пайдо бўладур. Афсуским, ул ахборлар муаллифи мунсифона сўз ёзмайдурлар» («ТВГ», 1905 йил, 27 август, 34-сон).

Асарнинг ушбу ибтидо қисмининг ўзиёқ бир қанча муҳим хулосалар чиқариш имконини беради. Биринчидан, мақоланинг ҳинд тилидаги газета материаллари асосида ёзилгани Фурқатнинг бу тилни ҳам билганини кўрсатади. Иккинчидан, мазкур сўзбошидаги Русия давлатининг ёпун халқи бирла қилгон муҳорабалари жумласига урғу берилаётгани бежиз эмас. Фурқат бу ўринда чор Россиясининг босқинчилик сиёсати-га ишора қилмоқда. Бундан ташқари, «Ҳабл ул-матин» ва «Песаи ахбор» газеталаридаги мазкур уруш ҳақида ёзилган «ахборларнинг зоҳир иборати маҳз бир воқеий ҳолатлар», яъни ҳақиқатда бўлган воқеалар экани тўғрисидаги таъкиди ҳам диққатга созвордир. Бу орқали шоир чор армиясининг Япониядаги шармандаларча мағлубиятига ишора этаётганини англаш қийин эмас. Шоирнинг эътирози фақат бир нарсага — бу ҳақда ёзилган сўзлар киноя ва ҳасадомуз маънида эканига қаратилган.

Таъкидлаш жоизки, жорий имлодаги нашрларда Фурқатнинг бошқа

кўплаб асарлари қатори мазкур шеър ҳам қисқартириб эълон қилинган. Нашр нусхаси асл манба билан қиёсланганда, шоир «Танланган асарлар»идан манзуманинг 30 мисраси тушириб қолдирилгани аниқланди. Фурқат «Танланган асарлар»ида «Қисқартириб олинди» дея изоҳ берилгани нашрга тайёрловчининг масалага ҳалоллик билан ёндашганини кўрсатади.

«Танланган асарлар»дан тушириб қолдирилган 7-8-байтлар мазмунига диққат қилайлик:

*Бориб Манжурия сори урушқа,
Ёпун халқини турди ўлтурушқа.
Кизиб бозори марг андоғки яқсар,
Пули бору пули йўққа баробар.*

Бу уруш чор Россиясининг мустамлака уруши эди. Фурқат рус аскарларининг «ёпун халқини ўлдиришга» тушиб, ажал бозорини қизитганини таъкидлар экан, уларнинг ўзга бир юртга босқинчилик нияти билан борганига ишора қилади.

Маълумки, мазкур асар ёзилган 1905 йилда рус-япон уруши рус армиясининг шармандали мағлубияти билан яқунланган. Шоир «Бировга Ҳақ берур фатҳу зафарни, бировга солғуси хавфу хатарни» деганда айни шу мағлубиятни назарда тутгани кўриниб турибди.

Маълум бўладики, Фурқатнинг «Рус аскарлари таърифида» деб номланиб келган асари мустабид чор Россияси аскарлари мақтовига эмас, аксинча, уларнинг босқинчилик ҳаракатларини, рус-япон урушидаги шармандали қисматини фош этишга қаратилган.

Шу ўринда асар мазмун-моҳиятидан келиб чиқадиган яна бир муҳим хулосани — мазкур асарнинг номланиши нотўғ-ри бўлганини таъкидлаш зарурати сезилади. Бинобарин, аввало, ушбу ном шоирнинг ўзи тарафидан эмас, нашрга тайёрловчи томонидан қўйилган. «Тур-кистон вилоятининг газети»да «Стихи из Яркента» сарлавҳаси билан эълон қилинган ушбу манзумага шоирнинг ўзи ҳеч қандай сарлавҳа қўйган

эмас. Иккинчидан, «Рус аскарлари таърифида» деган ном асарнинг асл моҳиятига мутлақо мос эмас. Агар асарга сарлавҳа бериш эҳтиёжи сезилса, бизнингча, уни «Рус-япон муҳорабаси хусусида» деб номлаш тўғри бўларди. Чунки асарда муаллифнинг мазкур урушга холис ва ҳаққоний муносабати ифода этилган.

Таъкидланганидек, Фурқатнинг «Қасида» деб номланган асари ҳам мутахассислар ўртасида бир қанча мунозараларга сабаб бўлган. Ҳатто, шоирни шу асари асосида чор мустамлака сиёсати моҳиятини тушунмасликда айблаш ҳоллари ҳам бўлган. Аслида ҳам шундайми? Асар матни устида олиб борилган изланишлар бу фикрнинг аксини исботламоқда. Яъни Фурқат бу асари замирига ҳам чор истибдодининг асл моҳиятини фош этувчи маъно-мазмунни маҳорат билан сингдириб юборган.

Шоирнинг «Қасида»га ёзган сўзбоши-изоҳи унинг мазкур асарни битиш пайтидаги руҳий ҳолатини ҳис этиш имконини беради. У қуйидаги жумлалар билан бошланади: «Зимистони шабистонларким, сиёҳбахтлар рўзгоридек қаро ва соҳиби афкорлар андишаси янглиг узун ва беинтиҳодур. Бу лайлат уд-дажода уйку дуррожлари кўзлар ошёнасидин рамида қилиб, хаёл насойими ҳар тарафга варзида қилур эрди...» («ТВГ», 1903 йил 9 июнь, 22-сон).

Қарангки, «оқподшоҳ»га бағишланган қасиданинг дебочаси қандай тасвир билан бошланмоқда: «Сиёҳбахтлар рўзгоридек қоп-қора, зимистон тун». Бу тасвир замирига шоир қандай маънони жойлаган? Бу орқали нима демоқчи? Бу тасвир мазкур дебоча давомида «жўши баҳори рашки гулистони Эрам» дея таърифланган Фарғона мамлақати, «бу роқими тасвидотнинг асл шажараи вужуди... обу ҳавоси бирла тарбият топмиш бўлғон» Хўқанд гулшанининг истибдод зулматида қолганлигига ишора эмасми? Ушбу сўзлар замирига худди шу мазмун-моҳият сингдирилган, назаримизда. Акс ҳолда, подшоҳ мақтовига

бағишланган қасида бундай дард-алам, изтироб ифодаси бўлган сўзлар билан бошланмаган бўларди.

Қолаверса, ушбу изоҳ-сўзбошининг давоми ҳам чуқурроқ мулоҳаза юритишни тақозо этади: «Арбоби назардин ва мулоҳаза айлағайлар. Мабодо, хотирлариға келмағойким, ушбу сўзлар хушомадгўйлиғ юзидин адо топқон бўлғай деб. Чунки мақсудимиз асли бошқа ерга реша чекмакликни кўнғлумиз ганжинасида мактум ва музаммирдур. Вассалом».

Шоирнинг бу асарга инсоф юзасидан баҳо беришни сўраб ёзган ушбу сўзларидан кейин ҳам у ҳақда юзаки мулоҳаза юритиш арбоби назар — олимлар учун муносиб бўлмаган ҳолдир. Бевосита асар матниға мурожаат этамиз. Қасида Яратганға ҳамду сано билан бошланади:

*Жаҳонда ҳар наким — Худованди жаҳон этти,
Қилиб кудратнамолиғ замини осмон этти.*

*Камоли жуди ўн саккиз минг олам айлабон
мавжуд,*

*Мукаррам халқ этиб одамни, сунъини аён этти.
Ҳама махлуқни, Борий, мутъу зердаст айлаб,
Аларға Одам ўғлин зердасту қахрамон этти.
Ҳақиқий подшоҳеким, жаҳонни интизоми-чун
Мажозий подшоҳларни жаҳонға ҳукмрон этти.*

Мазкур ҳамд-байтларнинг сўнгиси, айниқса, тағматнда ифода этилган мазмуннинг бениҳоя теранлиги билан алоҳида ажралиб туради. Яъни, шоир «оқподшоҳ»га қарата «Сен вақтинчалик мажозий подшоҳсан, сенинг ҳукмронлигинг ҳам ўткинчи. Ҳақиқий подшоҳ эса Тангри таолодир» демоқда.

Куйидаги байтлар таҳлили ҳам рамзлар, тимсоллар орқали чор ҳукумати юритаётган босқинчилик ва тажовузкорлик сиёсатини фош этиш шоирнинг бош мақсади бўлганини кўрсатади:

*Хукумат интизомин кўр: тажовуз айлаб
инсондин,
Сиёсат зарбатидин ларзалар шери жаён этти.
Сипоҳий шерсавлатдур, ливоси аждаҳо*

*пайкар,
Олиб қўб шахрни, алқисса, тасхири жаҳон этти.*

Шоирнинг таъкидлашича, ўзга мамлакатларни забт этиш, босиб олиш бу давлатнинг, яъни чор ҳукумати сиёсатининг асосий низоми, бош муддаосидир. Бошқачароқ айтганда, бу сиёсат кўйга бўрини посбон этишни ўзига шиор қилиб олган:

*Низоми мамлакат забти мусалламдур
бу давлатға,
Десам ёлғон эмас: кўйга бўрини посбон этти.*

Таъкидлаш жоизки, чор истибдодининг моҳиятини Фурқатгача ҳали ҳеч бир шоир зарбулмасал тарзида бунчалик маҳорат билан фош эта олган эмас.

Фурқатнинг мазкур йўналишдаги «Масарратнома» асари хусусида ҳам худди шундай мулоҳазаларни айтиш мумкин. Шоирнинг 1904 йил 7 сентябрда Н.Остроумовға юборган мактубидаги «...фармойишлариға мувофиқ, 31-нумира газет мазмунида бир манзума тахрир айлаб, хизматлариға юбордим» сўзлари мазкур асарнинг мустамлака маъмурияти фармониға биноан ёзилганини кўрсатади.

«Туркистон вилоятининг газети» 1904 йил 5 август 31-сонида Россия императори Николай иккинчининг 1904 йил 30 июль куни ўғил кўргани ҳақидаги материалларға асосий ўрин берилган эди.

«Масарратнома» асаридаги «Замонида боқар кўйларни бўри, Мунинг йўқ ажзию онинг ғурури» каби мисралар шоирнинг имкон топди дегунча мустамлака сиёсатининг инсонийликка зид моҳиятини фош этишға интилгани исботидир.

Хорижда ёзган шеърларининг беис тисно барчасида шоирнинг она Ватанға бўлган чексиз муҳаббати акс этганлиги кузатилади:

*Ватаннинг иштиёкин тортарам ғурбат ғами
бирла,
Турубдурман қутулмай ғуссау ранжу
анолардин.*

Шоирнинг ғурбатда — жондан севган она юридан узоқда дўсти Тошболта Роиққа ёзган шеърий мактубидан олинган ушбу байт Ватанға муҳаббати беҳад баланд, лекин унга қайтиш

йўлида ғуссау ранжу анолардин қутула олмаётган инсоннинг қалб изтироблари бениҳоя таъсирли ифодаланган.

Дўсти Тошболтадан хат олган шоирнинг қуйидаги мисраларида ифодаланган сўнгсиз соғинч дарди, ҳиссиётлар тўлқини ўқувчи қалбини ларзага солади:

*Ўқуб ул дам они бўлди оқаргон кўзларим
равшан,
Сиеҳига эзиб эрдинг магарким тўтиёлардин.*

Қуйидаги мисра ҳам шоирнинг қанчалик хоҳламасин, она юртга қайтиш имкони бўлмаётгани хусусида:

*Борурман гар қутулсам бу тилисми
хайратафзодин,
Етиб имдод ҳолимга жамиъи муддаолардин.*

Хўш, шоир қутула олмаётган бу тилисми хайратафзо нима? Унинг йўлига тўсиқ бўлаётган ғуссау ранжу анолар-чи? Улар нималардан иборат? Маълумки, бу каби саволлар ўз даврида бошқа адабиётшуносларни ҳам қизиқтирган эди. Бу мустамлакачилар томонидан қўйилган ҳийла-найранг тузоғининг узоқни мўлжаллаб, режали асосда қўйилгани билан изоҳланади.

Мана, бир мисол: Ўзбекистон Марказий давлат архивидаги Николай Остроумов фондида сақланаётган ҳужжатлардан бирида Фурқат машҳур «Гимназия» шеърини ёзган пайтда Ташкент Эрлар гимназиясида таълим олган Степанов деган кимсанинг Ёркентга бориб, шоир ҳақида шундай маълумотларни юборгани қайд этилган: «Муҳтарам Николай Петрович, — деб ёзади Степанов, — мен сизга ушбу хат билан Ёркентда кўришганим Зокиржоннинг шеърларини ҳам юборяпман. Очиғини айтганда, Зокиржоннинг шеърлари менга ёқмади. Мен Фурқатнинг самимийлигига мутлақо шубҳа билан қарайман. Тан олиш керакки, у жуда ақлли, истеъдодли ва бениҳоя

ёқимли инсон. У табобат билан шуғулланади. Ерда ишлашни ёқтиради. Менинг ўйлашимча, у Россияни мутлақо севмайди. Динга ниҳоятда берилган. Мен унга шеър ёзишдан ташқари, бизнинг сартларимизни қизиқтириши мумкин бўлган маҳаллий мавзулар — бу ернинг аҳолиси, урф-одатлари, саноати ҳақида ёзишни тавсия қилдим. Бу ердаги ақлга сиғмайдиган жаҳолат, шунингдек, рус зулмидан доимий равишда норози бўлган бизнинг Туркистон туземлилари фойдаланаётган қулайликларга алоҳида урғу беришни сўрадим» (МДА, 1009-рақамли фонд, 1-рўйхат, 135-иш, 42-43-бетлар).

Степанов тўғри таъкидлаганидек, Фурқат чор Россиясини севган эмас. Лекин, бу ерда масаланинг диққатга сазовор бошқа бир жиҳати бор. Мазкур ҳужжатнинг ўзиёқ кўрсатиб турибдики, Фурқат чор ҳукуматининг доимий назоратида бўлган. Унга ҳатто нималар ҳақида ёзишни ҳам тавсия этиб турганлар. Степанов Туркистондаги чор маъмуриятига шоирдаги ўзи ёқтирмаган яна уч хусусият тўғрисида ёзиб юборади: унинг Россияга нисбатан самимийлигига шубҳа билан қараши; Фурқатнинг шеърлари унга маъқул келмагани; шоирнинг мустаҳкам эътиқодли диндор экани.

Кўриниб турибдики, мунтазам равишда Фурқат ҳақида мана шундай маълумотларни тўплаб борган чор ҳукумати шоирнинг она юртга келишини мақсадга мувофиқ эмас, деб топган ва унинг Ватанга қайтиш йўллари ни тақа-тақ ёпиб қўйган. Лекин, тақдир ишини қарангки, шоирнинг вужуди қайтмаган бўлса-да, унинг барҳаёт руҳи бебаҳо асарлари воситасида она заминга қайтди ва бугунги кунда миннатдор авлодларни Ватан ҳамда миллатга муҳаббат руҳида тарбиялашда муносиб хизмат қилмоқда.

Nurboy ABDULHAKIM

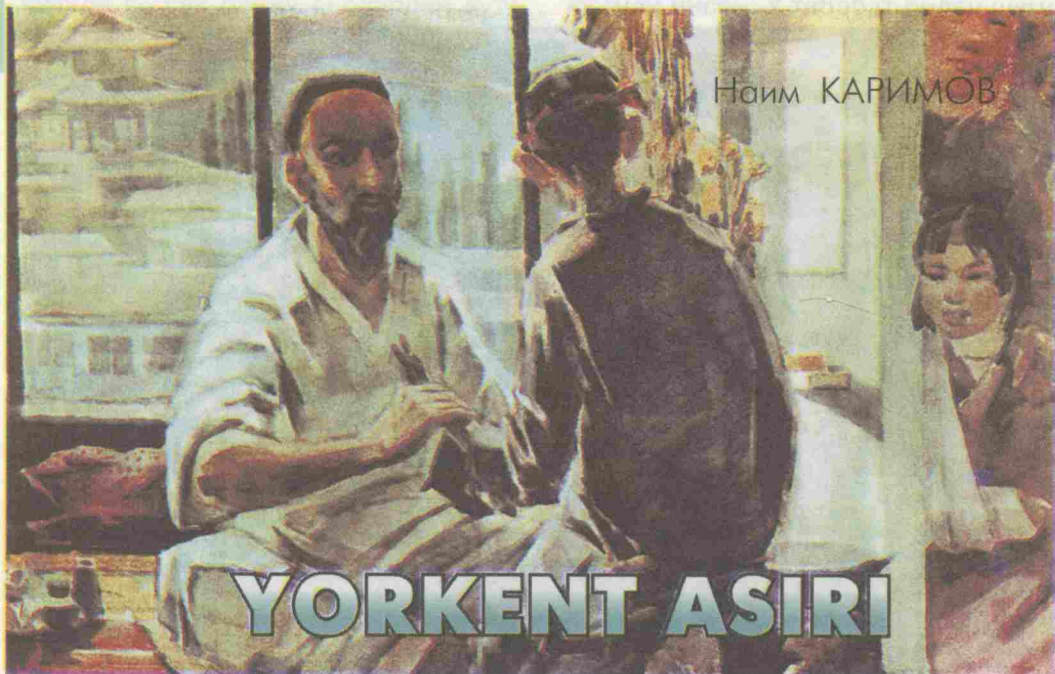
Vatan ishtiyoqin tortaram...

1972-1979

Зокиржон Халмуҳаммад ўғли Фурқат. Неъмат Қўзибоев асари.

Наим КАРИМОВ

YORKENT ASIRI

Мураккаб ва машаққатли ҳаёт йўлини босиб ўтган машҳур сиймолар тақдири, қанча даврлар ўтмасин, авлодлар эътиборини ўзига жалб этаверади. Бу ҳол янги авлодга хос қизиқувчанлик туфайлигина эмас. Бунинг замирида бошқа нарса — бурч ҳам бор. Аждодлар ҳаётининг номаълум саҳифаларини ўрганиш авлодлар олдидаги бурч ва виждон ишидир.

Зокиржон Холмуҳаммад ўгли Фурқат ҳаёти икки босқичдан иборат. Унинг 1859-1891 йиллар орасида кечган ҳаёти ва ижоди бизга яхши маълум бўлгани ҳолда, 1892-1909 йиллардаги тақдири ҳамон номаълумлигича қолмоқда. Агар унинг 1892 йилнинг баҳорида Арабистон ва Ҳиндистонга бориб, орадан бир йил ўтган, Ёрқент шаҳрига келиб, шу ерда муқим бўлиб қолгани, шунингдек, Ёрқентнинг Ўзбекистондан у қадар узоқ эмаслиги, айниқса, у ерга ҳамюртларимизнинг бориб-келиб юрганини инобатга олсак, атоқли ўзбек шоирининг Ёрқентдаги ҳаёти ва ижодидан шу вақтга қадар қарийб беҳабар бўлиб келаётганимиз афсусланарлидир.

Хайриятки, Фурқат хориждаги ҳаёти давомида «Туркистон вилоятининг газети»га баъзи бир шеър ва мақолаларини, дўст-ёрларига эса хатлар юбориб турган. Биз бу асарлар орқали мусофир шоирнинг гурбатдаги ҳаёти ҳақида оз бўлса-да, тасаввурга эгамиз. Ва бу тасаввуримизда Бобур сингари Ватан соғинчи билан яшаган Фурқат ўқтин-ўқтин жилваланиб, куйидаги сатрлари билан нола қилиб туради:

*Ватаннинг иштиёқин тортарам гурбат гами бирла,
Турубдирман кутулмай гуссаи ранжу анолардин...*

Ўтган асрнинг ўрталарида Хитойда сафарда бўлган таниқли жамоат арбоби Фани Султонов Фурқатнинг Ёрқентда кечган ҳаёти билан қизиқиб, муайян бир маълумотни қўлга киритди. Ҳатто, шоирнинг «Кажкул» деб номланган кундалик дафтарини олиб келиб, Адабиёт музейига топширди. Бу дафтарда математика, астрономия, фармакология, тасаввуфга оид қимматли маълумотлар, шунингдек, ўзбек ва форс

адабиёти намоянадалари, шу жумладан, Фурқат асарларидан китобхонларга ханузгача номаълум бўлган намуналар берилган. Лекин нима учундир «Кажкул» ҳалига қадар чоп этилмаган.

Адабиёт музейи ҳузуридаги ўзбек ёзувчилари архивида замондошларининг Фурқат тўғрисидаги бир неча хотиралари ҳам мавжуд. Бу хотираларнинг бири марғилонлик Нурмуҳаммад ҳожи Муҳаммадйусуф ўғли қаламига мансуб. Бу ватандошимиз Ёрқентда икки-уч йил истиқомат қилган пайтда Фурқат билан мулоқотда бўлган. Унинг ёзишича, шоир «Ватан иштиёкида кеча-кундуз фарёд қилиб, оҳ тортиб», Ўзбекистондаги «чиroyли ўғил-қиз, чиroyли иморатлар»ни «илмли, закий, ҳушёр ўзбекларимизнинг тўй-томошалари»ни, «Ватаннинг ҳавоси, асал, мураббо, ширмон нонлар»ини эслаб, шеърлар ижод қилган.

Марғилонлик ҳожи ўз хотираларида яна шундай деб ёзган: «Ёрқент шаҳрига келиб, кўп обрўли бўлиб, консул тарафидан қўйилган оқсоқолларга муовин ва мирза бўлиб, тамом ишларни юрғузуб турар эди. Фурқат ниҳоятда озода, зийрак, ҳушёр, доно, нозик одам эди. Ҳар ким билан суҳбат қилмас эди. Кўнгли истаган киши билан гаплашар эди, таомни оз ер эди. Боғларда халқ ичида ўтирмай, кўл бўйида ёинки оқиб турган сувнинг бўйида ўлтурур эди. Кечалари кам ухлаб, ҳамма вақт шеър билан овора эди... «Мазкур китобларим тайёр бўлса, муродимга етаман. Ва ҳам ўлсам, ҳеч армоним йўқ, ўлиб кетсам ҳам номим ўчмайду», деб ўз оғзи билан айтур эди».

Мамашариф охуннинг хотирлашига кўра эса, Фурқат вафотидан бир ой илгари «Жон бор жойда қазо бор. Болаларим кичик бўлганлигидан шеърларимнинг қадрига етмайди. Бу шеърларимни сиз сақлаб қўйинг», деб хўжандлик ўзбеклардан бўлмиш дўсти Бобожон ҳожига топширган.

Мавжуд узук-юлуқ маълумотлар орқали кўқонлик шоирнинг Ёрқентда Раънохон исмли уйғур қизига уйлангани, ундан Нозимжон (хаттот) ва Нодиржон (тикувчи) деган икки ўғил кўриб, 1909 йил кузида томоқ оғриғи касаллигидан вафот этгани, хотинининг эса 1967 йилга қадар умр кўргани айтилади. Хотираларга кўра, Нозимжон онасидан 4 йил аввал, Нодиржон эса 15 йил кейин вафот этган. Камина бу исм ва рақамларни келтирар эканман, уларни «хотираларга кўра» деган изоҳ билан ихота этаётганим бежиз эмас. Негаки, қўлга киритилган янги маълумотлар рақам ва исмларнинг аксарияти мутлақо хато берилганини кўрсатмоқда.

Москвалик таниқли туркшунос олим Эдгем Тенишев 1956 йилнинг куз ойларида Хитойда илмий сафарда бўлганида Ёрқентга ҳам бориб, Фурқат ва унинг авлодлари тақдири билан қизиққан. Олимнинг яқинда эълон қилинган «Хитойдаги туркий халқлар ҳузурида» номли китобидан ушбу сафар кундаликлари ҳам ўрин олганки, улар ўзбек шоири ҳақидаги маълумотларнинг янгилиги ва аниқлиги билан ғоят қимматлидир.

Эдгем Тенишевнинг ёзишича, Ёрқент жойлашган ҳудудда аҳоли етмиш хил касб-хунар билан шуғулланган, улар, жумладан, гилам тўқиган, сомондан қоғоз ишлаб чиқарган. Бу касб-хунарлар қадимдан йўлга қўйилгани боис машхур сайёҳ Марко Поло 1273 йили бу ерда бўлган пайтда Ёрқент гуллаб-яшнаган шаҳар эди. Чамаси, Фурқат сарсонлик-саргардонлик йилларида Арабистон, Ҳиндистон ва Хитойнинг бир қанча шаҳарларида гоҳ қисқа, гоҳ узок вақт яшаб, ниҳоят, Ёрқентга келганида бу кўҳна шаҳар она юртига яқин ва ўхшашлиги билангина эмас, айна пайтда ободлиги билан ҳам унга манзур бўлган.

Фурқат 1909 йили вафот этганида шаҳар чеккасидаги мусофирлар қабристонига дафн этилган. XX асрнинг 50-йилларига келиб бу жой Эски шаҳар маркази — Маданият майдони билан бақамти бўлиб қолган. Э.Тенишев Хитойга борган кезларда янги таъмирдан чиққан бўлишига қарамай, у бошқа қабрлардан сира ҳам фарқ қилмайдиган, гумбазсиз, оддий бир қабр эди.

Э.Тенишев шоирнинг икки фарзанди билан учрашиш истагида дастлаб Нозимжон билан кўришган. Кўп ўтмай, унинг ҳузурига Нодиржон ҳам келган. Нозимжон шу вақтда 54 ёшда бўлган. Демак, у 1902 йилда туғилган. «Суюк пошшайим» қабристонининг шайхларидан бири экан. Нодиржон эса, Э.Тенишевнинг ёзишича, 43 ёшга тўлган ва тикувчилик ширкатида тикувчи бўлиб хизмат қилган. (Олимнинг сўнгги маълумоти иштибоҳли. Чунки агар Нодиржон 1956 йили 43 ёшга кирган бўлса, у ҳолда отаси вафотидан кейин, 1913 йилда туғилган бўлиб чиқади.) Улар уйғур тилининг Ёркент шеvasида сўзлаганлар. Нозимжоннинг қулоғи оғир бўлгани учун, асосан, меҳмонга отаси тўғрисида Нодиржон маълумот берган. Ушбу суҳбат чоғида олган маълумотини Эдгем Тенишев кундалигига бундай қайд этган:

«Фурқатнинг отаси Холмуҳаммад Қўқонда яшаб, совунгарлик билан шуғулланган. Унинг ўғли Зокиржон 22 ёшида қадрдон шаҳри Қўқондан чиқиб кетишга мажбур бўлади. У уч маротаба ҳажга бориб, кейин икки йил Ҳиндистонда, бир йил Афғонистонда яшайди. Сўнгра Кошғарга кўчиб, ўша ерда уч йил истикомат қилади. Кошғардан Ёркентга ўтиб, бутун умрини шу ерда ўтказади. У бирмунча вақт Хўтанда ҳам яшайди. Лекин унинг ҳаёти асосан Ёркентда кечади. У шу ерда темирчининг қизи Райҳонга (хотираларда айтилганидек, Раънохонга эмас — **Н.К.**) уйланади. Райҳон бирор ерда ўқимаган. У уч ўғил кўрган. Ўртанча ўғли Ҳақимжон ўлган. Райҳоннинг ўзи эса бундан ўн йил муқаддам (демак, 1967 йилда эмас, балки 1946 йилда — **Н.К.**) вафот этган. Фурқат фақат катта ўғлига ўқиш-ёзишни ўргатиб улгурди. Кенжаси бир ёки икки йил диний мактабга қатнайди. Фарзандларининг иккиси ҳам отасини дурустроқ эслолмайди, афтидан, унинг ким бўлганидан ҳам хабари йўқ. Мен Нодиржондан «Отангиз Фурқатнинг ким бўлганини биласизми?» деб сўрадим. «Биз хурриятга (Хитой инқилобига — **Н.К.**) қадар отамизнинг катта киши бўлганини билмаганмиз», деб жавоб берди у. 1951 йили Эргаш деган бир ўзбек келиб, ака-ука фурқатзодаларни зиёрат этган. У Фурқатнинг анчагина китобларини Кошғарга олиб бориб, СССР консулхонасига топширган. Ака-укадан кейинчалик ҳам Фурқатнинг барча қоғозларини консулхонага топширишларини сўраган. 1955 йили Эргаш ҳожи Собиқ Иттифоққа, яъни Қўқонга қайтиб кетади. Қолган барча нарсаларни эса Фурқатнинг ўғилларидан уларнинг тоғаси бўлмиш Рўзи охун деган киши олиб кетган. Нодиржоннинг сўзларига қараганда, Меметхон (Мимитхон) деган нотаниш бир киши Фурқатнинг қўлёмасини сотиб олган. Ҳозир бу қўлёмза унинг қўлида».

Эдгем Тенишев бу сўнгги маълумотни келтирар экан, «Аниқлаш лозим, эҳтимол, бу қўлёмза Фурқатнинг ҳали топилмаган девони бўлиши мумкин» деган фикрни билдирган.

Олим Фурқатнинг фарзандлари билан 1956 йилнинг 17 ноябрида учрашган. Ўша куннинг эртасигаёқ Э.Тенишев ака-уканинг таклифи билан уларнинг Эски шаҳардаги уйига йўл олган. Ёркент шаҳри, 1-туман, Саҳроқўлбоши кўчасидаги 12-уйга бориш учун кичик бир арава ҳам юролмайдиган қингир-қийшиқ жин кўча бўйлаб бориш керак эди. Нозимжон шу кўчадаги уйларнинг бирида яшарди. Дарвозадан киргач, ўнг томондаги икки хонадан иборат уй-жой унга тегишли бўлиб, биринчи хона — даҳлизда чангдан бошқа ҳеч вақо йўқ эди. Иккинчи хонада, эшикнинг шундоққина ўнг томонидаги чойшаб билан тўсилган тоқчада эса турли-туман китоблар чанг босиб ётарди. Хонадон соҳиби шу хона ўртасидаги кичкина хонтах-

та устида китоб кўчирар ва шу йўл билан рўзғор тебратар экан. Хона саҳни тупроқ билан шибаланган, деворлари эса лойсувоқ ҳолида турган экан. Хонадон соҳиби жияни Аминжон билан мазкур кулбада отасининг чироғини ёқиб яшамоқда экан. Тахминан 17 ёшни қоралаган Аминжон икки йил диний, сўнг уч йил замонавий мактабда ўқиган. У ҳам турли-туман қоғозларни кўчириш билан машғул экан.

Нодиржон ҳам шу кўчада яшар экан. Аммо у истиқомат қилаётган уйнинг эшигида рақами ҳам, хона ичида эса хонтахта ҳам, сандиқ ҳам йўқ. Кичик ва қоронғи даҳлиздан кирганингиздан кейин бир оз каттароқ, аммо деразаси бўлмагани учун даҳлиздан ҳам қоронғи хонага ўтасиз. Бундай ғариб бир кулбани меҳмон яқин-орада бирор жойда кўрмаган эди.

Нодиржон, акасидан фарқли ўлароқ, уйланган, аммо хотини касал бўлгани учун уни қайнонасининг уйига олиб бориб қўйган. Ўзи эса 5-6 яшар ўгли ва 8-9 яшар қизи билан шу кулбада умр ўтказмоқда эди.

Маълум бўлишича, Нозимжоннинг катта тоғаси Рўзи охун ҳам у билан бирга яшар экан. Эдгем Тенишев уни ҳам зиёрат қилиб, 80 ёшга яқинлашган бу хаста чол билан у ётган айвонда суҳбат қуради. Рўзи охуннинг ҳикоя қилишича, Фурқат Ёркентда баданга куч-қувват берувчи дорилар тайёрлаб ва табиблик билан кун кечирган. Айни пайтда у ўзбек жамоасининг бошлиғи Комилжон оқсоқолга мирзаллик ҳам қилган. Фурқатнинг 70 ёшли ўзбек Бобожон ҳожидан бошқа ёр-дўсти ва замондошларидан бирор киши қолмаган. Рўзи охуннинг айтишига кўра, Фурқат 1863 йили 48 ёшида вафот этган. *(Хасталик ва ғарибликда кун кечирган, ёши ҳам бир жойга бориб қолган кимсанинг Фурқат ҳақидаги мазкур маълумотига ишониниш қийин. Негаки, атоқли ўзбек шоири 1859 йили дунёга келган ва 1909 йили 50 ёшида вафот этган — Н.К.)* Фурқатнинг хотини Райҳон эрининг вафотидан кейин 14 йил ўтгач, Фозилжон деган кишига турмушга чиққан. Фозилжон Фурқат яшаган уйни Амин охунга сотган. Бузиб, қайта қурилган бу уйда 31 йилдан бери Амин охуннинг келини умргузаронлик қилади. Фурқат яшаган мазкур уй ҳам шу жин кўчада жойлашган.

Фурқатнинг Бобожон ҳожи деган ўртоғи Маданият майдонида яшар экан. Меҳмон ҳожи ақани илк бор йўқлаб борганида у шаҳар чеккасидаги бир парча еридан хабар олиш учун кетган эди. Дастлаб шоҳи савдоси билан машғул бўлган ҳожи ака кейинги пайтларда фақат деҳқончилик орқасидан рўзғор тебратаётган экан. У Фурқат тўғрисида мукамалроқ маълумот бера олувчи бирдан-бир манба бўлгани учун Эдгем Тенишев Свен Гединнинг 1894 йилдаги фожиали экспедицияси изидан Кошғар вилоятининг Хўтан шаҳри ва бир неча қишлоқларига бориб, 12 декабрь куни яна Ёркентга қайтиб келгач, Бобожон ҳожи билан дийдор кўришади. Афсуски, ҳожи Фурқат тўғрисида фавқулудда катта аҳамиятга молик маълумот беролмади. Аммо у Муқимий ва бошқа шоирларнинг Фурқат қўли билан кўчирилган шеърларини меҳмонга бериб, уларни Ўзбекистонга етказишни сўрайди.

Эдгем Тенишев Бобожон ҳожининг Фурқат ҳақида айтган сўзларини кундалик дафтарида бундай баён этган:

«Мен ўзим Хўжандданман. Ҳижрий 1325 (1906-1907) йили йигирма беш ёшимда савдо ишлари билан Ёркентга келганман. Фурқат ўша вақтда 55-56 ёшларда эди. Менинг ёр-дўстларим орасида шоирлар ҳам бўлган. Қўқондаги Шаҳдий, Асирий каби шоирлар менинг танишларим эди. Шунинг учун Ёркентга келишим билан шоир дўстларининг саломларини етказиш учун мен даставвал Фурқатни зиёрат қилишни лозим деб билдим. Мен Фурқат билан бир йилга етар-етмас ошна-оғайнигарчиликда бўлдим. Ҳижрий 1326 (1908) йили Фурқат вафот этди. Шунга қадар у саккиз ой хаста бўлиб ётди. Фурқатнинг Қўқондан бош олиб кетганининг сабаби шундаки, одамларнинг феъл-атвори ёқмаган, Қўқоннинг ўзи ҳам унга торлик қилиб қолган. У Маккага, Жиддага борган. Ўша ерда бир йил яшаган. Кейин Ҳиндистонга

бориб, у ерда беш-етти ой мобайнида истиқомат қилган. Кейин ўзбек савдогарларининг маслаҳати билан Кашмир орқали Ёрлентга келган. Фурқат у ерда русиялик жамоа оқсоқоли Комилжон билан танишган. Оқсоқол шеърларининг қадрига етгани учун уни ўзига яқин тутган. Комилжон Қошғардаги рус консули Н.Ф. Петровскийнинг хузурига тез-тез бориб турган. Фурқат Комилжоннинг маърузаларини ёзиб берган, у бўлса, бу маърузаларни консулга етказган. Н.Ф. Петровский оқсоқолни совға-салому ёрлик билан сийлаган. Фурқат ҳижрий 1326 йил зулқайда (ноябрь) ойида вафот этган. У дурустгина табиб эди. Айниқса, «ел касали», яъни бодни яхши даволаган. Бундан ташқари, у ҳикматли сўзларни деворга чиройли қилиб ёзишга уста эди. Фурқат Ёрлент аҳли билан яхши муносабатда бўлган. Оқил ва зукко, табиатан қизиққон бўлган. У кўпинча Ҳусайнхўжа деган майда савдогар билан шохмот ўйнашни хуш кўрган. Кўпроқ шоирлар ва табиблар билан суҳбатлашган. Дунёвий илмларга жуда катта эътибор берган. Ҳар куни оқшом пайтида бир пиёла чой баҳона ёрлентлик ўзбеклар билан учрашиб турган. Умар Ҳожи деган бир бойнинг ўғли шоир бўлиш иштиёқида Фурқатга шогирд тушган. Кўпинча кун бўйи уйида китоб ўқиб ўтирган. Вафотидан кейин тўрт-беш ой ўтгач, Жалолхонхўжа деган нотаниш кимса келиб, барча шеърларини тўплаб, олиб кетган. Фурқат ёзган шеърларини китоб қилмоқчи бўлган, аммо тугатолмай қолган. У вафот этганидан кейин ҳамма китобларини сандиққа солиб, муҳрлатиб кўйишган экан. Эҳтимол, Жалолхон бу китобларни ҳам олиб кетгандир».

Бобожон Ҳожи Рафиқ ўғли деҳқончилик билан шуғуллана бошлагунча шох ит ўқиб сотган. Ўн беш йилдан бери эса деҳқончилик орқали тирикчилик қилиб келади. Ҳаёти маънавий қадриятлар билан боғланмаганлиги учун Фурқатнинг ижоди ва мероси билан қизиқмаган ва бунга ўзини ҳақли деб ҳам билмаган. На унинг, на Нозимжон билан Нодиржоннинг Фурқат меросини олиб кетган Жалолхонхўжанинг кимлиги, бу меросни нима учун ва қаерга олиб кетгани билан қизиқмагани масалани ечиб бўлмас даражада чигаллаштириб юборган.

Эдгем Тенишев илмий сафари вақтида Хитойдаги туркий халқларнинг тилларини ўрганиш билан кифояланмай, фидойи олим сифатида қимматли маълумот-

Фурқат Арабистон йўлида. Владимир Евенко асари.

лар ҳам тўплаган. Унинг учун Фурқат шунчаки бир илмий изланиш сабабчиси бўлиб қолмаган. У атоқли шоирнинг фақир авлодларини кўриб, уларга моддий ёрдам кўрсатишни ҳам ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

«Барча маълумотларни тўплаб бўлгач, — деб ёзади у кундалигида, — Ёзувчилар уюшмасига Фурқатнинг фарзандлари ҳақида хат ёзаман. Уларга ёрдам кўрсатишнинг иложи бормикан? Ахир, бизда Фурқат асарларини кўп нашр этадилар, улар учун қалам ҳақини шоирнинг қариндош-уруғларига етказиш имконияти топилармикан?...»

Афсуски, биз бу олимнинг Хитой сафаридан қайтгач, Фурқат фарзандлари билан боғлиқ режаларини рўёбга чиқариш, шоирнинг кўли билан кўчирилган баёзни Ўзбекистонга қайтариш масаласидаги саъй-ҳаракатлари ҳақида бирор тасаввурга эга эмасмиз. Лекин, энг муҳими, Жалолхонхўжа олиб кетган Фурқат меросининг кейинги тақдирidir.

Ўз ватанида катта обрў-эътиборга эга бўлган шоирнинг мусофирлик ҳассасини кўлига олиб, она тупроғидан чиқиб кетиши ва бу ҳассасага таянган ҳолда дунёнинг бошқа бир гўшасига бориб, унинг устида чодир ўрнатиб яшаши ақл бовар қилмас ҳодисадир. Бобожон ҳожи меҳмоннинг бу борадаги саволига жавоб бериб, Фурқатнинг кўқонлик ҳамшаҳарлари билан муросаи мадора қилолмай, она шаҳрини тарк этганини айтган. Холбуки, Фурқат, айрим манбаларга кўра, ёш хотини ёғ қиздираман деб куйиб, вафот этгач, шу фожиа билан боғлиқ кўнгилсизликлардан кейин Кўқонни тарк этган. Тошкентга келиб яшай бошлагач, ўз шахсияти ва асарлари билан рус маъмуриятининг диққат-эътиборини тортган, ижодида эса катта юксалиш кўзга ташланган. Шу ўринда 50-йилларда илмий жамоатчилик орасида баҳсга сабаб бўлган бир тахминни четлаб ўтолмаймиз. Гап шундаки, Фурқат XIX аср 90-йилларининг бошларида Тошкентда бўлганида рус илм-фани ва техникаси ютуқларидан ҳайратга тушибгина қолмай, мустамлакачиларнинг сиёсий таъсирига ҳам берилган эди. Чоризм бу даврда ўз салтанатининг жанубий ҳудудларини яна ҳам кенгайтириш истагида бўлгани учун маҳаллий зиёлилар орасидан Шарқ халқлари тиллари ва урф-одатларини биладиган кишиларни ўз тарафига оғдиришга уринар эди. Ана шу жараёндан Фурқат ҳам четда қолмади. Унинг бир неча йиллик олис йўл билан Ёрқентга келиб кўним топиши, бизнингча, чор маъмурларининг хоҳиши билан ва улар танлаган сиёсий мақсад асосида содир бўлган. Фурқатнинг Ёрқентдаги ўзбек жамоаси оқсоқоли номидан рус консулига «маъруза»лар ёзгани тасодифий эмас. У бошқа хорижий мамлакатларга борганида ҳам рус консулхоналари билан мунтазам равишда алоқада бўлган. Тахминимизга кўра, Фурқат бир неча маротаба она Ватанига қайтмоқчи бўлса-да, бунга чор маъмурлари томонидан ижозат берилмаган. Шунинг учун ҳам у хорижда, Бобур сингари, ўз Ватанининг гўзал иморатларини, илмий кишиларнинг тўй-томошаларини, хуш ҳаво-сию асал, мураббо, ширмон нонларини соғиниб, киндик қони тўкилган тупроқни яна бир бор кўриш орзуси билан яшаган. Хуллас, Фурқат Ёрқентга чор ҳокимиятининг сиёсий топшириги билан юборилган, аслида, Ёрқентнинг асири бўлган ва шу ерда тутқунликда яшаб қолган шоир эди. Унинг вафотидан кейин барча қўлёзмаларию китобларини олиб кетган Эргаш ҳожи ва Жалолхонхўжа эса Кошғардаги рус консулининг ишончли кишилардан эканига шубҳаланмас ва бўлади.

Ҳар ҳолда, ўзбек миллий уйғониш даври адабиётига замин ҳозирлаган Фурқатнинг тутқунликдаги фаолияти ва ижоди изларини чор охранкаси ва Ташқи ишлар нозирлигининг Москвадаги махфий архивларидан ахтариш шоир тақдири билан боғлиқ ҳақиқатни узил-кесил ойдинлаштирган бўлур эди.

Нозим ҲАБИБУЛЛАЕВ

Moziy durdonalari

Ватанимиз тарихи жуда-жуда қадимийдир. Шу боис Ўзбекистон ҳудудида турли даврларга мансуб кўплаб ноёб моддий ва маънавий маданият ёдгорликлари бисёр. Самарали илмий тадқиқотлар натижасида кейинги йилларда юртимизнинг қадим тарихи, маданияти ва санъати намунаси бўлган буюм ҳамда ашёлар топилмоқда. Уларнинг кўпи янги ташкил этилаётган музей ва кўргазмалар орқали томошабинларга намойиш этиляпти. Аҳамиятли жиҳати шундаки, улар тарихимизнинг қадимги илдизларини дунёга кўз-кўз этмоқда.

Ўтган йили Ўзбекистон мустақиллигининг ўн йиллигига бағишлаб «Темурийлар тарихи» Давлат музейида ташкил этилган «Ўзбекистон мозий дурдоналари» номли кўргазма ҳам аждодларимиз томонидан яратилган ноёб санъат асарларининг ўзига хос намойиши бўлди.

Юртимизнинг қадимги тарихидан гувоҳлик берувчи далиллар бир неча қисмларга бўлинган ҳолда намойиш этилди. Кўргазманинг биринчи қисмига Ўзбекистон ҳудудида одамзоднинг илк даври ва ҳаёт тарзи ҳақида ҳикоя қилувчи ашёлар жойлаштирилди.

Маълумки,

қадимги тош даври ёдгорликлари билан шуғулланувчи олимлар, Сурхондарё вилоятидаги «Тешиктош» ғоридан топилган ашёларга асосланиб, Ўзбекистонда одамзод бундан юз минг йил муқаддам яшаган, деган хулосага келишган эди. Лекин академик Ўткир Исломов томонидан олиб борилган тадқиқотлар ушбу фикрнинг хато эканини кўрсатди. Олим Фарғона вилоятининг Сўх туманида жойлашган «Селунгур» ғорини узоқ йиллар тадқиқ этиб, ундан ўн яшар боланинг ўнг елка суяги бўлаги, ўн, йигирма, қирқ ёшлардаги одамларнинг тишлари ва тош қуроолларини топишга муяссар бўлди. Ушбу ашёвий далиллар одамзоднинг Ўзбекистон ҳудудида бир миллион икки юз минг йилдан олдин яшаганини исботлайди. Булардан ташқари, кўргазманинг бу қисмида қадимги аждодларимизнинг ҳаёт тарзи ҳақида кенг маълумотлар берувчи яна кўплаб буюмлар ҳам бор эди. Масалан, Тошкент вилоятидаги «Кўлбулоқ» (650-700 минг йиллар аввалги) ва «Обираҳмат» ғоридан топилган тош қурооллар (40-50 минг йиллар аввалги) аждодларимизнинг турли меҳнат қурооллари ясаш санъатини такомиллаштириб борганидан дарак беради. Сурхондарё вилоятидаги «Мочай» ғоридан топилган кўплаб ҳайвон суяқлари ҳамда улардан ишланган турли иш қурооллари эса одамзод бундан 8-9 минг йиллар аввал майда ва йирик шохли ҳайвонларни кўлга ўргатиб, хонакилаштирилганини кўрсатади. Бу далилни қоятошларга ишланган турфа расмлар ҳам тасдиқлайди. Маълумки, ибтидоий санъат диёримизда юқори палеолит даврида вужудга келган. Бу иб-

Нозим ҲАБИБУЛЛАЕВ. Темурийлар тарихи давлат музейининг директори.

Фаёзмена ёдгорлигидан топилган мелодий II—IV асрларга оид Будда ҳайкалчаси.

тидой санъат кейинчалик янада ривожланиб борган. Қадимги аждодларимизнинг турмуш тарзи, диний эътиқоди ҳақида сўзловчи қоятошлардаги тасвирлар сони ҳозирги кунда юздан ортиқдир. Кўргазмада эса

уларнинг энг машҳурлари — Зараутсой ва Сармишсой ёдгорликларидаги расм намуналаригина томошабинларга тақдим этилди.

Инсоният кашф этган санъатлардан бири кулолчилик ҳисобланади. Кўргазмада ушбу санъат намунаси сифатида бундан етти минг йил муқаддам кулолчилик дастгоҳларисиз қўлда ясалган кичик қозон намойиш этилди. Қозоннинг таг қисми тухумсимон шаклда бўлиб, айлана қисмига содда чизиклар ёрдамида нақш солинган. Шунингдек, асосан уй-рўзғор буюмлари сифатида ишланган идиш-товоқлар юзасида гарчи бирорта нақш ёки безак бўлмасда, уларнинг кўриниши, энгиллиги, пишиқ ва юпқалиги кишини ўзига ром этади.

Сопол идишлар ичида шундай турлари мавжудки, улар ташқи кўринишидан қуш (ҳумо қуши) шаклини эслатади. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, бундай идишлар ибодатхоналарда диний маросимларни ўтказиш учун фойдаланилган, яъни унга «хома» ичимлиги қуйилиб, зиёратчиларга ичирилган. Сопол буюмлардан ташқари, лойдан ишланган ҳайкалча ва лойтобулгар; болта, пона, урчуқ каби меҳнат қуроллари, коса, қошиқ, қирғич сингари рўзғор буюмлари; найза, икки тиғли пичоқ, ўқ-ёй каби ҳарбий қуроллар; сурмадон, соч турмаклагич синга-

ри аёллар зеб-зийнатлари ҳам томошабинларда катта қизиқиш уйғотди.

Бронза буюмлари ичида бош қисмига ўрнатилган тожсимон шаклдаги муҳрлари бор ҳасса алоҳида ажралиб туради. Ҳассадаги муҳрлар бронза даври ҳукмдорларининг давлат белгилари ҳисобланган. Бу каби ашёлар диёримизда шаҳар маданияти эрамыздан 3,5-4 минг йиллар аввал шаклланиб борганлигидан гувоҳлик беради. Сурхондарё вилоятидаги Сополтепа ва Жарқўтон ёдгорликларида аниқланган қадимги шарқ шаҳарларига хос аломатлар, яъни арқда қурилган сарой Шахристондаги оташпарастларнинг ибодатхонасидан топилган буюмлар ҳам мазкур далилни тасдиқлайди.

Шунингдек, кўргазмада сопол ва бронза буюмлардан ташқари, бронза даврига оид бўлган тошдан ишланган буюмлар намойиш этилди. Болта, ясси камон ўқи, урчиқ, омон, исирикдон, пиёлача, ҳовонча каби тош буюмлар шулар жумласидандир.

Кейинги йилларда олимларимизнинг Япония, Франция, Германия каби хорижий давлатларнинг археологлари билан ҳамкорликдаги илмий-тадқиқот ишлари кучайиб бормоқда. Жумладан, 2000 йилнинг куз ойларида ўзбек-француз олимлари ҳамкорликда Самарқанд вилоятининг Челак туманида жойлашган Кўктепа ёдгорлигида археологик қазишма ишларини олиб борди. Тарихий манбаларда ёзилишича, ушбу ёдгорлик мелоддан аввалги IV асрнинг охирида Александр Македонский кўшини томонидан вайрон этилган. Бу ерда олиб борилган қазишмалар давомида инсон жасади кўмилган қабр топилди. Қабр 6,5 метр чуқурликда бўлиб, унга жанубдан шимолга томон йўналган махсус зиналар орқали тушилган. Лаҳад учта хонадан иборат бўлиб, марказий хона тўртбурчак (2,5x2,5 м.) шаклида, унинг ғарбий ва шарқий томонида ёндош жойлашган хоналар айлана (диаметри 1,7 метрдан) шаклида бўлган. Марказий хонанинг шимол томонидан оёқлари ғарб томонга қаратиб кўмилган 35-40 ёшлардаги бадавлат аёлнинг жасади топилган. Жасад шоҳона либосда кўмилган бўлиб, унинг рўмоли, кийимлари олтин тақинчоқлар ва қимматбаҳо жа-

вохирлар билан безалган. Қабрдан топилган турли сопол идишлар, метал буюмлар, турли-туман тақинчоқлар, аёлларнинг хос зеби-зийнат буюмлари аждодларимизнинг бундан икки минг йиллар муқаддам санъатнинг ниҳоятда нозик турларидан тўлиқ эгаллаганидан дарак беради.

Кўргазманинг бир бўлими «Ўзбекистон диёрида диний бағрикенглик» деб номланди. Ундан диёримизда асрлар давомида зардуштийлик, буддавийлик, насронийлик, ислом каби турли дин вакилларининг дунёқараши, эътиқоди, маданияти, турмуш тарзи акс этган ашёлар жой олди. Ватанимиз худудида яшаб ўтган кишиларнинг қадимги диний тушунчалари ҳақида маълумот берувчи маданий ёдгорликлардан бири зардуштийлик динининг китоби бўлган «Авесто»дир. Яқиндагина 2700 йиллиги нишонланган ушбу ёдгорлик Марказий Осиё, Эрон, Озарбойжон халқларининг қадимги даврдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, диний қарашлари, олам тўғрисидаги тасаввурлари, урф-одатлари ва маданиятини ўрганишда қадимий манба сифатида муҳим аҳамиятга эга. У диёримизда буюқ давлатчилик, юксак маънавият ва маданият асосларининг қадим замонлардаёқ пайдо бўлганидан гувоҳлик берувчи ноёб фалсафий-тарихий солнома ҳисобланади. Тадқиқотлар натижасида шулар аниқланадики, «Авесто»даги матнлар қарийб мелоддан аввалги уч минг йиллик охирларидан бошлаб вужудга келган ва оғзаки равишда авлоддан авлодга кўчиб ўтган. Кейинчалик кўп қисми йўқолиб кетган ва Аршакийлар даврига келибгина китоб ҳолига келтирилган. Маълумотларга кўра, унинг қадимги қисми пайғамбар Зардушт даврига тўғри келади. Зардушт томонидан айтилган ҳикматлар дастлаб ўн икки мингта буқа терисига олтин ҳарфларда ёзилган ва улар Македонский босқини даврида йўқотилгани ҳақида тахминлар бор. Кейинчалик тикланган ушбу матнлар 21 та китобдан ташкил топган. Шулардан 7 тасида дунёнинг пайдо бўлиши ва одамзод наслининг тарихи баён этилган, яна 7 тасида инсоний ҳуқуқлар ва диний эътиқодлар хусусида сўз юритилган. Қолган

ларида эса тиббиёт ва астрономияга оид маълумотлар берилган.

«Авесто»нинг умумий ҳажми 348 та боб, 350 мингга яқин сўздан иборат бўлиб, бизгача 5 та китоби етиб келган. Унинг матни «авестия» деб аталган тилда ёзилган бўлиб, мелоддан аввалги биринчи минг йилликнинг биринчи ярмидаёқ ўлик тилга айланган. Кўргазмада «Авесто»нинг 1288 йилда Копенгагенда нашр этилган китоби фотонусхаси томошабинларга тақдим этилди.

IV Зардуштийларнинг ибодат маросимлари ва турли эътиқодлари билан боғлиқ бўлган сопол идишлар, остодон — сопол тобут, сополдан ишланган маъбудалар, турли кўринишдаги бутлар каби кўплаб буюмлар улкан илмий-тарихий аҳамиятга эгадир.

Диёримизда маънавий маданият ва санъатни ривожлантиришда буддавийлик динининг ҳам аҳамияти улкан бўлган. Мелоддан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида Ҳиндистонда пайдо бўлган бу дин мелодий биринчи асрлардан бошлаб Ўзбекистон худудига ёйилган. Кушонлар сулоласи даврида буддизм давлат ҳимоясида бўлиб, ҳатто подшо Конишка даврида зарб этилган тангаларда Будда тасвирини учратиш мумкин. Археологик ва ёзма маълумотлар Термиз, Самарқанд, Фарғона, Тошкент худудида Будда ибодатхоналари бўлганини кўрсатмоқда. Масалан, хитойлик роҳиб-саёҳатчи Сюнь Цзяннинг (VII аср) маълумоти бўйича, Термизда 10 тача ибодатхона бўлиб, ундаги роҳиблар сони юзга яқин экан.

Эрамининг бошларида Будданинг сиймосини тасвирлаш одат тасига киргани боис ибодатхоналар расмлар ва ҳайкаллар билан безатилган.

Сурхондарё вилоятидаги Далварзинтепа (I-II асрлар) ва Қоратепадан

(III-IV асрлар) топилган лой ҳайкалчалар буддизм давридаги намуналардир. Шунингдек, Фаёзтепадан (Сурхондарё вилояти) топилган биринчи асрга оид яхлит тошдан ишланган ҳайкал ҳам диққатга сазовор. Икки юз килодан ортиқ оғирликдаги бу бебаҳо санъат асарида муқаддас дарахт тагида ўтирган Будда ва ундан кичикроқ кўринишда тикка турган ўқувчилари тасвирланган. Ҳайкал ўз вақтида қизил ранг билан бўялиб, устидан олтин қопланган бўлган. Шунингдек, Сурхондарё вилоятидаги Қоратепа худудидан топилган ибодатхона харобасида ҳам Будданинг рамзий тимсоли тасвирланган ашёлар кўплаб учрайди.

Кўрғазмада намойиш этилган буюмлар ичида Тошкент вилоятидаги Канка ёдгорлигидан топилган лойдан иборат «буллалар» — муҳрларнинг лойга туширилган излари қизиқарли тарихий топилмалардан ҳисобланади. Улар VI-VII асрларга оид ибодатхонадан топилган бўлиб, чамаси ибодатхонага ўт кетиши натижасида у ерда сақланаётган ҳужжатлар ҳам ёниб кетган. Бу «булла»ларнинг тасодифан сақланиб қолишига ҳам ёнгина сабабчи бўлган, яъни ҳужжатлар куйиб кетиб, унинг девор лойларига

муҳрланган қисми эса сақланиб қолган. Улардаги тасвирларда яримэркак тимсолидаги ҳаёт дарахтини кўриқлаётган шерларни кўриш мумкин. Эркакларнинг юз қисмига яқин ерда сўғд ёзуви намуналари учрайди.

Қашқадарёдаги Ерқўрғон ёдгорлигидан топилган бир идиш қопқоғининг (III-IV асрларга оид) дастагида эса бола кўтарган аёл тасвирланган бўлиб, у ўзига хос «мадонна» сиймосини эслатади. Канка ёдгорлигидан топилган сопол парчаларида эса сўғд (I-II асрлар) ва қадимги туркий руник ёзувида (V-VI асрлар) «Чоч» сўзи ўйиб ёзилган.

Кўрғазмада христиан динига мансуб бўлган ашёларга ҳам ўрин ажратилди. Эрамизнинг биринчи асрида пайдо бўлган мазкур диннинг Шарққа томон тарқалишида Буюк ипак йўлининг таъсири кучли бўлган. Араб ёзма манбалари маълумотига қараганда, Самарқандда насронийлар жамоасининг йиғиладиган жойлари бўлган. Уларнинг дини билан боғлиқ ёдгорликлар эса Ургут ва Тошкент воҳасида топилган. Хоразмда ҳам уларнинг ибодатхоналари бўлган, деган маълумотлар бор. Кўрғазмада христианликка оид қабр тошлар намунаси намойишга қўйилди. Улардан бирида (XI-XII асрларга оид) несторианликка оид хоч тасвирланган бўлса, бошқасида сурёний-туркий ёзув битилган.

VII-VIII асрларда юртимизга ислом динининг тарқалиши кейинги маънавий ҳаёт ва санъат ривожи, ҳаёт тарзининг ўзгаришига сабаб бўлди. Масалан, тасвирий маданият ўрнини наққошлик санъати ва эфиграфик ёзувлар эгаллай бошлади. Гарчи ислом дини жонли сиймоларни, жонзотларни санъат асари сифатида тасвирлашни тақиқласа-да, уларни тасвирлаш амалий санъат асарларида сақланиб қолди.

Кўрғазмада ислом дини ва ислом маданиятидан ҳикоя қилувчи рангли слайдлар, кулолчилик буюмлари, қўлёзма китоблардан намуналар томошабинлар эътиборига ҳавола этилди.

Ислом динининг ёйилиши, юртимизда араб ёзувининг оммалаштириши натижасида бу ёзувнинг куфий, сулс, насх,

Афросиёб ёдгорлигидан топилган мелодий VII—VIII асрларга оид деворий сурат.

настаълиқ каби хат услублари санъат даражасида (китоб санъати, кулолчилик, меъморчилик кабиларда) кенг қўлланила бошлаган. Асрлар давомида адабиёт, санъат, илм ва фаннинг буюк намоёндалари шу ёзувларда яратган бебаҳо асарлари маънавий меросимиз хазинасидир. Улар бугунги кунда қадриятларимизни тиклаш ва миллий мустақиллигимизни мустаҳкамлашда улкан аҳамиятга эгаллиги ҳаммага маълум. Шу боис кўрғазмада намоёиш этилган IX асрда куфий хатида битилган ва XIV асрда муҳаққақ ва насх хатида битилган Куръони карим нусхаси кўпчиликда қизиқиш уйғотди. Шунингдек, Ибн Синонинг «Ал-Қонун фиттиб» асари (наسخ ёзувида, XVI аср нусхаси), Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаъ ус-саъдайн» (наسخ ёзувида, XV аср нусхаси), Бурҳониддин Марғинонийнинг «Хидоя» (наسخ ёзувида, XIV аср нусхаси), Алишер Навоийнинг «Ғаройиб ус-сиғар» (насталиқ хати, XV аср нусхаси) каби бебаҳо асарлари ҳам томошабинлар эътиборига ҳавола этилди.

Маълумки, Ўзбекистон ҳудудида метал пуллар мелоддан аввалги V-IV асрларда яратилган. Шундан буён ўтган икки ярим минг йил давомида турли ерлар ва шаҳарларда ҳар хил қимматдаги (олтин, кумуш, мис) хусусий тангалар зарб этиб келинган.

Кўрғазмада антик даврлардан то XX аср бошларигача зарб этилган кумуш ва мис танга пуллар намоёиш этилди. Улар ичида мелоддан аввал 336-323 йилларда кумушдан зарб қилинган Александр Македонскийнинг тангаси ҳам бор эди. Бундан ташқари, Юнон-Бақтрия (мелоддан аввалги III аср), Кушон (мелоддан аввалги II — мелодий III асрлар), сосонийлар сулоласи (IV-V асрлар), бухорхудотлар (VII-VIII асрлар), араб халифалиги (VIII-IX асрлар), Сомонийлар, Қорахонийлар, Темурийлар, Шайбонийлар каби сулолалар ва Қўқон, Хева, Бухоро хонликлари даврида зарб этилган тангалар ҳам тарихийлик жиҳатидан беқиёс аҳамият касб этади.

Хулоса ўрнида шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, намоёиш этилган кўрғазмада Ўзбекистон тарихининг нечоғлиқ бой

Варахша ёдгорлигидан топилган мелодий VII—VIII асрларга оид деворий сурат.

ва қадимийлигини кўрсатувчи турфа хил ноёб буюм ва ашёлар ўзига хос ёдгорлик сифатида томошабинларга халқимиз маънавиятининг асосларини кўз-кўз этди. Шу жиҳатлари билан «Ўзбекистон мозий дурдоналари» кўрғазмаси маънавиятимиз тарихида янги саҳифа бўлиб муҳрланди, десак асло адашмаган бўламыз.

Афросиёб ёдгорлигидан топилган мелодий VII—VIII асрларга оид деворий сурат.

ТАБИИЙ УЎФУНЛИК ИФРОДАСИ

Ўзбек миллий маданиятининг ўтган XX аср иккинчи ярмидаги тараққиётида намоён бўлган хусусиятлар ўзбек тасвирий санъатининг кўзга кўринган намоёндаларидан бири Раҳим Аҳмедов ижодида ўз аксини топган. Зеро, бу давр тасвирий санъатда янги ижодий йўналиш ва жанрларнинг шаклланиши, мавзуларнинг хилма-хиллиги билан ажралиб туради.

Мураккаб, зиддиятли, баъзида эса узоқ курашлар остида кечган ушбу жараёнда Ўзбекистон Бадий академиясининг фахрий аъзоси Раҳим Аҳмедов ижоди алоҳида ўрин тутади. Чунки у санъатдаги миллийлик муаммосини ўзига хос бадий ҳис этиш баробарида кўплаб истеъдодли рассомларни вояга етказган мураббий, қатор жанрларда мактаб яратган ижодкорлардан. Р. Аҳмедовнинг портрет ва натюрморт жанрларининг ривожига қўшган ҳиссаси айниқса беқиёсдир.

1

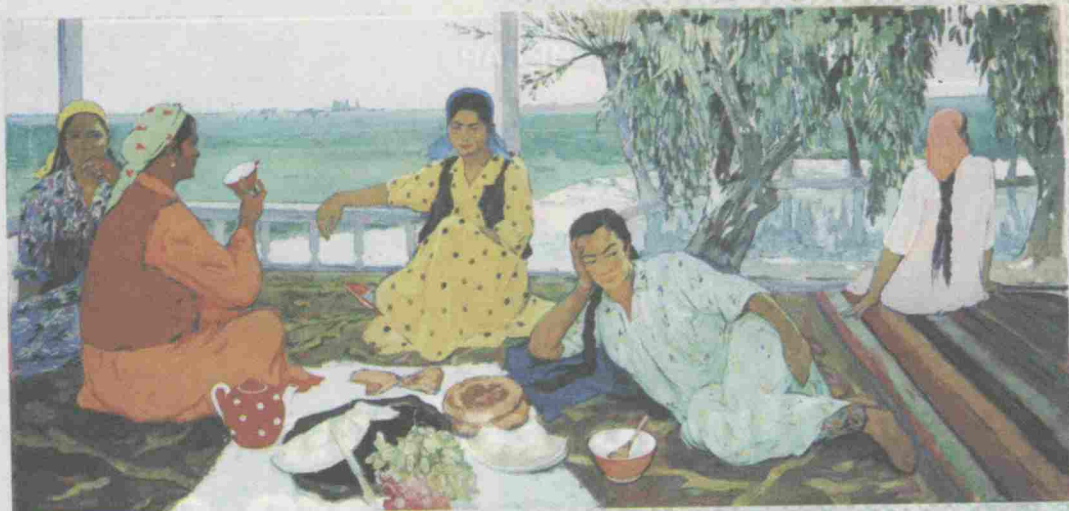

2

3

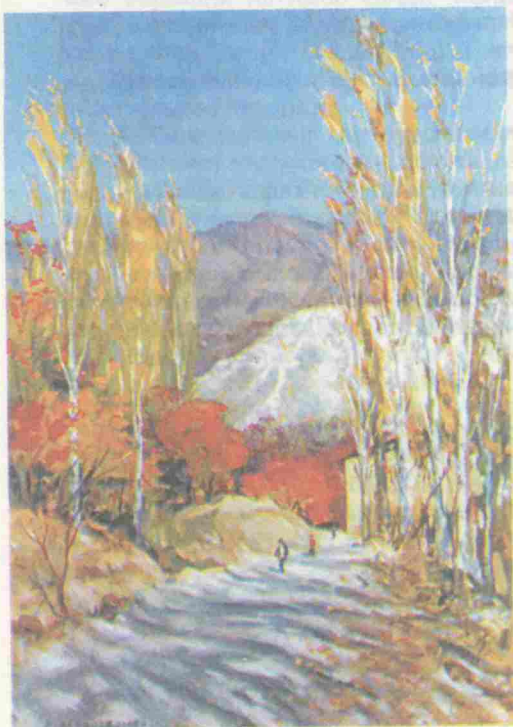
Зеро, мусаввирнинг қарийб эллик йиллик ижодий фаолияти мобайнида яратилган портретлар галереяси ва кўплаб натюрмортларида инсон руҳий олами ҳамда табиат манзаралари бағоят ҳаққоний ва юксак маҳорат билан акс эттирилган. Унинг “Тонг. Оналик”, “Чўпон бола”, “Опа-сингиллар”, “Қўшиқ”, “Куз”, “Оқтошда баҳор” асарлари ана шу жиҳатлари билан кишини ўзига ром этади.

4

1. Автопортрет.
2. Она ўйлари.
3. Чўпон бола.
4. Кўшиқ.
5. Куз.
6. Натюрморт.
7. Булденеж гули.

5

6

7

Unga zabon ato et...

Масалчи Эзопнинг ҳаёти ва ўлими

Эзоп тишлари тушиб кетган бадбашара одам эди. Оғзидан чиққан гапини англаб бўлмасди. Кўзи ғилай, бўйни қийшиқ, бурни пучуқ, териси дағал ва кир. Қорни иштонбоғининг устидан осилиб тушган. Оёғи эгри, чап қ ўли ўнг қўлидан калтароқ. Лекин бу гапга қўшилмайдиганлар ҳам бор — уларнинг айтишича, ўнг қўли чапидан калтароқ экан.

Эзоп кул эди. Аммо у шаҳарга тўғри келмасди. Хўжайини уни дала ишларига жўнатди.

Эзоп бир куни хўжайинига янги узилган анжир совға қилишганини кўрди. Анжир хом эди.

— Мана, хўжайин, ҳосилнинг илк нишонаси.

Эзопнинг хўжайини жавоб қилди:

— Жуда ҳам соз! — Сўнг у хизматкорига буюрди: — Агафопод, мен ҳозир чўмилиб чиқиб, нонушта қиламан. Шундан кейин мана бу қулинг ўргилсин анжирларни олдимга олиб кирасан.

Ие, нонушта вақти бўлиб қолибди-да, деб ўйлади Эзоп. У ишини қўйиб, уйга кирди. Кирдию унинг ичида Агафопод бир анжирни олиб оғзига солганини кўрди. У апил-тапил анжирни ютиб, дарҳол бошқа хизматкорга деди:

Ханс Иоахим ШЕДЛИХ (1935) немис ёзувчиси, тилшунос олим, Берлин Тил ва адабиёт академиясининг аъзоси, кўпгина адабий мукофотлар соҳиби. Қисса ва романлар муаллифи. Унинг «Унга забон ато эт». «Масалчи Эзопнинг ҳаёти ва ўлими» асари 1999 йилда Германияда чоп этилган.

«Иностранная литература» журналининг 2001 йил 6-сонидан таржима қилиб босилмоқда.

— Анжирларнинг ҳаммасини бажонидил еб ташлар эдим-у, кўрқаман-да.

Шериги унинг гапларига жавоб қилди:

— Менга ҳам яримини берсанг, анжирнинг ҳаммасини еб, жазосидан кутулиб қолиш йўлини кўрсатаман.

Агафопод бурнини тортиб, ишонқирамай гап қайтарди:

— Йўғ-е! Бунинг иложи бор эканми?

— Анжирнинг ҳаммасини икковимиз паққос туширамиз. Хўжайин, олиб кел, деганда, «Анжирни Эзоп еб қўйибди» дейсан...

Уларнинг иккови ўтириб олиб, анжирни бир зумда еб битиришди.

Бу орада хўжайин чўмилиб чиқиб, нонушта қилди ва Агафоподни чаққириб, унга буюрди:

— Қани, анжирни олиб кел-чи...

Агафопод шумшайиб, маъносизда жавоб берди:

— Уларни Эзоп еб қўйди.

Хўжайин дарҳол яна буюрди:

— Қани Эзопни олиб кел-чи...

Эзопнинг қораси кўриниши билан хўжайин унга ўдағайлай кетди:

— Виждонсиз аблаҳ! Қандай ҳаддинг сиғди бундай қилишга? Бақрайиб туриб, менга аталган анжирларни паққос туширибсан-да!

Эзоп ўзини оқлагани «ғиринг» деб оғиз очмади. Хўжайиннинг калтагидан кўрқиб, тиз чўқди-да, бир амаллаб гўлдираб гапини тушунтирди:

— Менга бироз муҳлат беринг.

— Майли, муҳлат берсам берақолай, — деб унинг илтимосига кўнди хўжайин.

Эзоп сопол хурмачани олиб, ошпаздан унинг ичига бироз илиқ сув қуйиб беришни илтимос қилди. Кейин олдига сопол тоғорачани қўйиб, илиқ сувдан озгина ичди-да, икки бармоғини оғзига тикди. Эзоп шу заҳоти ўқчиб, қайт қилди, лекин сувдан бошқа ҳеч нарса тушмади.

Хўжайин бунга кўриб ғоятда ҳайрон бўлди ва Агафопод билан иккинчи хизматкорга буюрди:

— Қани, сенлар ҳам сувдан ичларинг-чи!

Иккинчи хизматкор Агафоподга шипшиди:

— Сувни ютиб юбормай, оғзингга тут. Бармоғингни лунжинг томонга тик. Кейин сувни чиқариб ташла. Аммо илиқ сув уларнинг кўнглини айнитди, ўқчиб юборишди ва еган анжирлари оғизларидан отилиб чиқиб, тоғорага тушди.

Хўжайин ғазаб билан деди:

— Менга ёлғон гапирибсанлар-да!

Шундай қилиб, Агафопод билан шериги роса калтак еди.

Эртаси куни хўжайин шаҳарга қайтди.

Эзоп далада ишлаб турганида тўсатдан унинг рўпарасида Исида илоҳасининг ноибаси пайдо бўлиб қолди. Ноиба Эзопнинг меҳнат қилаётганини кўриб, унга деди:

— Эй кул, агар сенинг кўнглингда бандаларга ҳамдардлик бўлса, менга шаҳар йўлини кўрсатиб қўй. Мен адашиб қолдим.

Эзоп бошини кўтарди-да, қаршисида турган ноибани кўриб, илоҳани кўряпман, деб ўйлади. У ноибанинг оёқлари остига ўзини отиб урди ва тушуни бўлмайдиган лаҳжасида минғирлади.

Ноиба айтган гапларини Эзоп тушунганини англади — фақат бу шўрлик биров тушунадиган қилиб гапира олмаяпти. Ноиба деди:

- Мен бу жойларни билмайман.
- Қандай қилиб бу далага келиб қолдинг?

Эзоп ўрнидан турди, ноибанинг қўлидан тутиб, уни ўрмон даҳанасига олиб борди. У ерда Эзоп камзулининг чўнтагидан нон олиб, уни ноибага узатди. Кейин даладан ҳар хил сабзавотлардан териб олиб келди. Ноиба тамадди қилиб олгач, Эзоп унга булоқни кўрсатди. Ноиба шабнамдай тиниқ булоқ сувидан ичиб, Эзопга миннатдорлик билдирди ва яна бир марта қандай қилиб йўлга чиқиб олиши мумкинлигини сўради. Эзоп уни катта йўлга олиб чиқиб, қайси томонга бориши кераклигини кўрсатиб қўйди.

Кейин Эзоп яна ўзининг ишига тутинди.

Ноиба тўғри йўлга чиқиб олгач, қўлларини кўкка чўзиб, шундай деди:

— О, илоҳа Исиди, Коинот гултожи! Мана шу кўнгли очиқ, дилкаш қулга раҳминг келсин! Унга мукофот бер. Ахир, зулматни нурлантириш сенинг ихтиёрингда-ку! Унинг мушкулени осон қил ва унга забон ато эт!

Бу орада кун пешиндан оғиб, жуда қизиб кетди. Эзоп ўзича «тушлик вақтида бир ухлаб олай» деган тўхтамга келди. У дарахтнинг соясига чўзилди, кўп ўтмай мизғиб кетди. Унинг теварак-атрофи ям-яшил майсазор бўлиб, унда турфа хил дала гуллари яшнаб очилиб ётарди. Шу яқин ўртада ирмоқчанинг жилдираб оқаётгани эшитилади. Дарахтзор оралаб ҳашоратлар чириллайди, қушлар сайрайди.

Шу пайтда илоҳа Исиди теварагида фаришта қизлар билан пайдо бўлди. Илоҳа уларга шундай деди:

— Ана, қаранглар, қизалоқларим. Бу бадбашара, лекин худоларга эҳтиром билан қарайдиган одамни кўриб қўйинглар. Менинг ноибам адашиб қолганида шу одам йўлни кўрсатиб қўйган. Бундан буён бу одамнинг сира қийналмасдан силлиқ гапиришини истайман. Шу сўзлар билан Исиди унинг дардига шифо берди ва тилини боғлаб турган тугунларни ечиб юборди. Фаришталар эса Эзопга маҳорат билан масал тўқиш иқтидорини тўхфа этди.

Эзоп уйқудан уйғонди ва ўзи сира кутмаган ҳолда атрофида кўзига кўринган нарсаларнинг исмларини сира қийналмай, бемалол айта бошлади.

— Кетмон, камзул, дала, дарахт... Фаришталар ҳақиқа қасамки, мен эркин ва бемалол гапира оламан! — деб хитоб қилди Эзоп.

Шундай деб кетмонни қўлга олиб, ишини давом эттирди.

Орадан бирмунча вақт ўтгач, назоратчи Зенас келди. Қулларнинг ишларидан қаноат ҳосил қилмай, у далада ишлаётганлардан бирининг орқасига калтак билан урди.

Эзоп бунга чидамади-да, Зенасга гап қотди:

— Бегуноҳ одамни калтаклашга нечук ҳақдинг сиғади сенинг? Бошқа бирон одам бўлганда ҳам майли эди. Ахир, сен ким бўлдинг ўзинг? Башаранга қараса, бутун аблахлигинг манаман деб кўриниб турибди. Лекин сенинг мушугингни ҳеч ким пишт демайди.

Зенаснинг эсхонаси чиқиб кетди. У жон ҳолатда калласини ишлатиб, нима бўлганини идрок этишга тириша бошлади. «Буниси қандоқ бўлди? Эзопнинг тили чиқиб қолибдими? У ҳамиша оғзига талқон солгандай миқ этмасди. Энди эса нафақат бинойидек гапиряпти, балки яна мени бўралаб сўкяпти ҳам. Агар мен ҳозир бирор чорасини кўрсаман, уни деб амалимдан айрилиб қолишим ҳам ҳеч гап эмасга ўхшайди».

Зенас шоша-пиша отига миниб, шаҳарга қараб йўртиб кетдию қаттиқ хаяжондан ўзини йўқотар ҳолатда хўжайинининг уйига кириб борди.

— Хўжайин! — дея ҳайқирди у. Лекин хўжайин унинг гапини бўлди!

— Нима гап ўзи, Зенас?

Бир зумда назоратчи шахдидан тушиб қолди. Энди у жўнгина оҳангда сўзлай кетди.

— Жуда гаройиб воқеа рўй берди-да...

— Дарахтлар бемаврид мева туғибдими? Ёки сигир бузоқ ўрнига чақалоқ туғибдими?

— Йўқ, хўжам, йўқ.

— Унда қанақа гаройиб воқеа рўй берди? Қани, ҳаммасини бир бошидан гапириб берчи...

— Эзоп бор-ку, анави қийшиқ оёқ, қорни катта...

— Нима бало, туғиб қўйибдими?

— Йўқ. У бирданига ҳаммага ўхшаб гапира бошлади.

— Хўш, нима бўпти? Шунга ҳам ота гўри қозихонами?

— Бўлмаса-чи!

— Нимаси бор? Худолар ўзлари олишган, кейин ўзлари беришган.

— Тўғрику-я, лекин у сени ҳам, мени ҳам роса чангитиб сўқди.

— Э-э, шунақами! Ундай бўлса, уни сотиб юбор...

— Ҳазиллашяпсизми, хўжам. Ёки унинг нечоғлиқ бадбашара эканини унутдингизми? Бу сўқимга боқилган тўнғизни ким ҳам оларди?

— Уни биронтасига текинга бериб юборақол. Ҳеч ким олмайдиган бўлса, калтаклаб ўлдириб юбор.

Зенас отини миниб, орқасига қайтиб кетди. Йўл-йўлакай ўйлаб, «Эзопни ўлдириб нима қиламан? Ундан кўра сотиб юборганим яхши» деган тўхтамага келди.

Қўрғондан ҳали унча узоқлаб кетмай, йўлда қулжаллобга рўпара келди ва унга деди:

— О, савдогарлар ичида энг доноси Офелион! Сени муборакбод қиламан.

Офелион ҳам бўш келмади:

— О, нозирлар ичида энг доноси Зенас! Мен ҳам сени муборакбод қиламан! Қани, айт-чи, юк ортишга ёллашга сенинг уловинг йўқми? Ёки сен чорвангдан бир-икки жониворни менга пуллайсанми?

— Йўқ, юк ортишга улов сотмайман. Лекин истасанг, арзонгаров бирор қулни сотишим мумкин.

— Ие, сўраганинг нимаси? Уларни олиб-сотиш менинг касбим-ку!

— Ундай бўлса, мен билан бирга юр, — деди Зенас, — борадиган жойимиз жуда яқин.

Хўжалик ишлари юритиладиган ҳовлига киришгач, Зенас қуллардан бирига буйруқ берди:

— Далага бориб, Эзопни бошлаб кел.

Қул Эзопнинг олдига ҳовлиқиб бориб деди:

— Эзоп, кетмонингни ташлаб, зудлик билан орқамдан юр. Сени хўжайин чақиряпти.

Эзоп кетмонига суяниб туриб сўради:

— Ҳақиқий хўжайиним чақиряптими ёки назоратчими?

— Ўзингдан ўзинг нималар деб вайсаяпсан? — деди энсаси қотиб. —

Қани, тезроқ юр, деяпман сенга!

Эзоп кетмонини бир чеккага қўйиб, оғир хўрсинди.

— Эҳ, бу бўйинтуруққа лаънатлар бўлсин. «Эзоп, фалонни қил, Эзоп тугунни қил!» Истаган мараз буйруқни ҳам бажармоғинг керак, қани, ҳали бу ерга хўжайиним келсин, мен унга нозирнинг қанақа ярамас одам эканини айтиб бераман. Хўжайин уни ҳайдаб юборади. Хўп, майли, қани, юр, борақолайлик. Ҳозирча мен назоратчига ҳам бўйсунिशга мажбурман.

Улар ҳовлига киришлари биланоқ хабарчи Зенасга гапирди:
— Хўжайин, мана Эзоп.

Зенас Эзопни кўриб, қулжаллобга мурожаат қилди:

— Мана, кўр уни, Офелион.

Офелион, худди полиз кўрикчисига қарагандай, Эзопга роса тикилиб разм солди-да, кейин деди:

— Шу ҳам одам бўлдими? Нима бало, Зенас, шунга ўхшаш бир қаланғи-қасанғини кўрмоқ учун мени шундан шу ёққа овора қилиб бошлаб келдингми?

У ўгирилиб, ҳовлидан чиқиб кета бошлади.

Бироқ Эзоп унинг қўлидан маҳкам тутиб олиб, шундай деди:

— Менинг гапимни эшит!

— Сенга нима керак мендан? — деди Офелион дарғзаб бўлиб. — Кўлимни қўйиб юбору қорангни ўчир, ярамас.

— Сен бу ерга нимага келдинг? — деб сўради Эзоп.

— Сени сотиб олмоқчи эдим.

— Нега энди бу аҳдингдан қайтдинг?

— Қани, нари тур. Сенга ўхшаганни бошимга ураманми?

— Мени харид қил. Сенга кўп асқотаман.

— Қандай қоримга яраркансан?

— Сенинг қулларинг орасида болалар йўқми? Уларга кимдир кўз-қулоқ бўлиб туриши керак эмасми? Мени уларга оға қилиб қўй. Болалар менинг афти-ангоримни кўриб, кўрқувга тушади ва менинг измимдан чиқмайди.

— Бошқа ҳеч нарса мияннга келмадимми? — деди Офелион ва Зенасдан сўради:

— Бу қул учун қанча сўрайсан?

Зенас жавоб берди:

— Кўнглингда чикариб, ўзинг бир нарса берақол.

Қулжаллоб Зенасга арзимаган пул берди — шу билан олди-сотди битди.

Кулжаллоб Эзопни шаҳарга олиб келди. Офелионнинг уйида улар кириб бормасданоқ иккита қулбаччага рўпара келишди. Болалар Эзопни кўриб, кўрқанларидан хўнграб йиғлаб юборишди ва бир бурчакка суқилиб олишди. Эзоп Офелионга деди:

— Ана, кўрдингми? Гапим рост эканми?

Офелион унинг гапига жавоб беришни эп кўрмай, Эзопга уйдаги хоналардан бирини кўрсатди.

— Бу хонада сенга ўхшаганлар ўтиради. Бор, улар билан саломлашиб чик.

Эзоп хонага кириб, сара қулларни кўрди — уларнинг ҳаммаси келишган, норғул йигитлар эди. Эзоп деди:

— Ҳаммангизни муборакбод этаман. Гарчи афти башарам кўрқинчли бўлса-да, мен ҳам сизларга ўхшаган қулман.

Шунда қуллардан бири деди:

— Немизида номига қасамлар бўлсинки, эгамизга нима жин урганани тушуна олмаяпман. Бу бадбашара нусхани бошига урадимми?

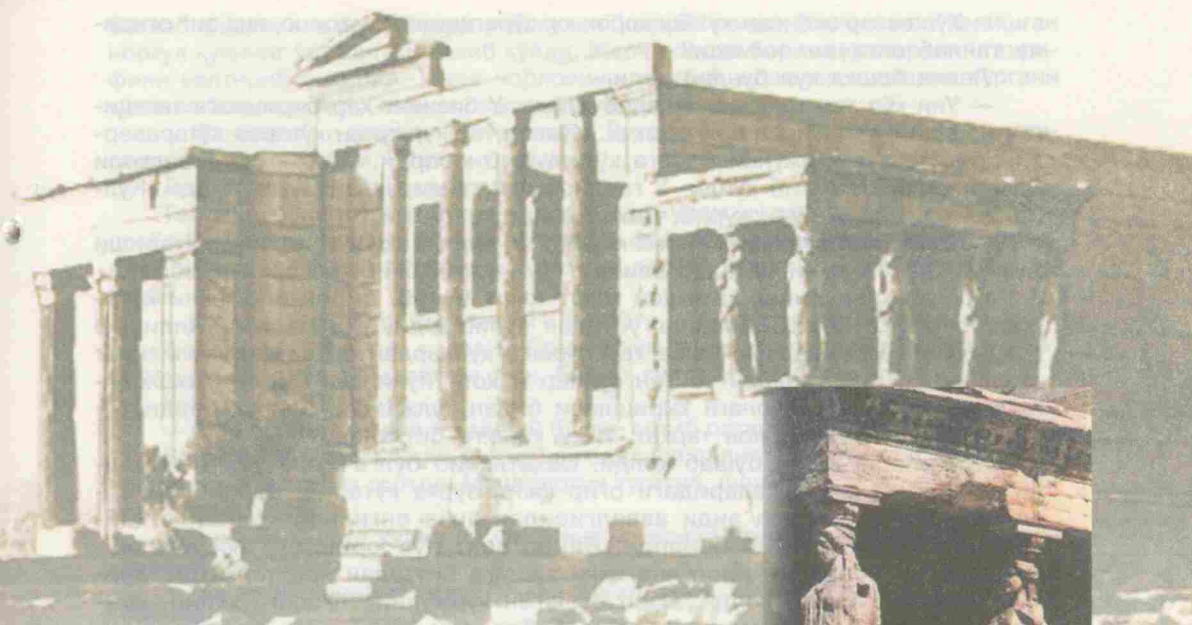
Иккинчи қул илова қилди:

— Нега шундай қилганини мен биламан.

Учинчи қул дарҳол уни саволга тутди:

— Нима учун экан?

Қул жавоб қилди:

— Уни кўриб, хандон отиб кулмоғимиз учун.
Шу пайт Офелион кириб келди.

— Демак, гап бундоқ. Энди тақдирга тан бериш-
да сизларга навбат келди. Юк ортиладиган улов то-
пилмади. Шундоқ бўлгач, йўл тадоригини кўрава-
ринг. Эртага эрталаб пиёда жўнаймиз.

Куллар хўжайиннинг юklarини ўзаро тақсимлай
бошладилар

Эзоп деди:

— Мен ичингларда янгиман. Сизларга ўхшаган
пахлавон ҳам эмасман. Шунинг учун сизлардан илтимос, менга биронта ен-
гилроқ нарса берсанглар.

Куллардан бири унга жавоб берди:

— Ҳеч нарса кўтармасанг ҳам майли.

Эзоп бунга жавобан деди:

— Ҳеч нарса кўтармасам, ишим пачава бўлади-ку! Хўжайин нима деб
ўйлайди? Ҳамма кулларим ўлиб-тирилиб ҳаракат қиляпти, фақат биттаси-
дан ҳеч қандай фойда кўрмаяпман, деб ўйламайдими?

Яна бир кул истеҳзо билан кулиб кўяқолди:

— Буни қара-я! Роса тили узун эканми?

Биринчи кул эса Эзопга деди:

— Ундай бўлса, ўзинг кучинг етадиган бирон нарсани танлаб олақол.

Эзоп теварагига аланглади.

Сандиқлар, қоғлар, боржомлар, ҳар хил сопол хурмачалар. Тўсатдан бир
хуржунга кўзи тушди — унга нон тўлдирилган эди. Буни тўртта кул кўтариб
бориши керак эди. Эзоп шундай деди:

— Манави хуржунни кўтариб, орқамга ортиб қўйинглар.

Куллар Эзопни майна қилиб кула бошлади. Улардан бири ҳатто шундай
деди:

— Хўп овсар экансан-ку! Енгилроқ юк сўраганинг нимаси-ю, яна энг огири-ни танлаб олганинг нимаси?

Лекин бошқа қул бундай деди:

— Уни кўп ҳам овсарга чиқариб қўйма. У бизнинг ҳар биримизга тегадиган нондан кўра кўпроқ нон емоқчи. Кўявер, бу хуржунни кўтарса кўтараверсин. Тўртта қул хуржунни Эзопга кўтартириб юборди. Оғир юкнинг залвори Эзопни икки буклатиб қўйди. У гандираклай-гандираклай йўлга тушди. Қулжаллоб Офелион буни кўриб, беҳад ҳайратга тушди.

— Эзопнинг зўриқаётганига қаранг. У жуда бақувват отгина кўтариши мумкин бўлган юкни орқалаб олибди. Уни сотиб олиб, бекор қилмабман.

Қолган қулларнинг ҳаммаси жуфт-жуфт бўлиб, бирон-бир юкни кўтариб бормоқда. Улар Эзопнинг устидан кулишарди, уни масхара қилишар эди. Эзоп бўлса, ҳар на қилса ҳам, бошқа қуллардан ортда қолмасликнинг ташвишида. Роса ҳолдан тойган қуллар ниҳоят йўлидаги биринчи ошхонага етиб олишди. Ошхонага киришлари билан қулжаллоб буйруқ берди:

— Эзоп, ҳаммага нон тарқат. Икки кишига биттадан.

Хуржуннинг ярми бўшаб қолди. Овқатланиб бўлгач, яна йўлга тушишди. Қуллар ҳамон елкаларидаги оғир юкни зўрға кўтариб, эзилиб борарди. Эзопнинг юки эса энди аввалгисидан анча енгиллаб қолган, у қийналмай, бемалол кетиб борарди. Бирор соат йўл юришгач, иккинчи ошхонага етиб боришди. Эзоп яна икки кишига биттадан нон тарқатди. Хуржун бутунлай бўшаб қолди. Эзоп бўшаган хуржунни елкасига қўйиб, ҳаммадан олдинда шахдам қадам ташлаб борарди.

Қуллардан қайси биридир сўради:

— Олдинда кетаётган ким? Бегона қулми дейман?

Бошқа бир қул унга жавоб берди:

— Йўқ. Бегонага ўхшамайди. Сафимизга қўшилган бояги қул бўлса керак.

Шунда биринчи қул гап қотди:

— Ёмон муғомбир эканми бу шайтон!

— Ҳа, — деб унинг гапига қўшилди иккинчи қул. — Афти бадбашара-ю, калласи ишлар экан.

— Нимасини айтасан! Тулкидай айёр экан, — деди биринчи қул.

Қуллар карвони йўл юрди, йўл юрса ҳам мўл юрди ва ниҳоят, Эфесга етиб борди. Қулжаллоб Эфесда ҳамма қулларини сотди, фақат учтагина қули қолди. Уларнинг бири бегона юртларнинг тилини ўргатувчи муаллим, иккинчиси жуда моҳир машоқ, учинчиси Эзоп эди. Офелион уларга жуда юқори баҳо қўйган эди. Бу баҳони бозор кўтармади.

Шунда қулжаллобнинг ошналаридан бири унга деди:

— Офелион, агар учала қулингни ҳам яхши пулга пуллаш ниятинг бўлса, Самос оролига бор. У ерда бадавлат одамлар кўп. Бундан ташқари, у ерда Ксанф деган файласуф яшайди. Унинг шоғирдлари кўп. Уларнинг бирортаси муаллимни албатта сотиб олади. Машшоққа ҳам харидор топилади. Қарабсанки, Эзоп ҳам бирор ишга яраб қолар. Эҳтимол, шахар дарвозасига соқчи бўлар ёки бирортасининг уйида ошпазлик қилар.

Офелион шундай қилди. Қолган учта қул билан бирга кемада Самос ороли томон йўл олди. У ерга боргач, машшоққа оппоқ хитон ва янги тога кийгазиб, сочларини тараб, тартибга келтирди. Тил ўқитадиган муаллимга эса Офелион енгилгина кийим берди — у муаллимнинг тўпиғигача тушиб турар, унинг хунук бодирларини яшириб турарди. Офелион унинг ҳам сочларини силлиқ қилиб таради. Эзопга эса эски-туски кийимларни кийгизиб, белини аллақандай латта билан

боглаб кўйдию ана шу киёфада учта қулни бозорга солди, Эзопни икки келишган норғул қулнинг ўртасига ўтказиб кўйди. Жарчи овози борича қулларнинг таърифни келтириб бақирди. Унинг чорловини эшитиб, одамлар қулларни кўргани тўплана бошладилар. Оломон орасидан кимдир қичқирди:

— Манави икки шаввозни кўринглар. Ўртадаги анави пакана эса бутун манзарани бузиб турибди. Йўқотинглар уни!

Лекин Эзоп жойидан қимирламади.

Тасодиф бўлдики ёки йўқми — ҳар ҳолда худди шу пайтда уларнинг ёнидан соябонли кажава кўтариб ўтишди. Кажавада файласуф Ксанфнинг хотини ўтирарди. У жарчининг даъватларини эшитди-да, дарҳол ўзини уйга элтишларини буюрди.

— Ҳой эр, — дея мурожаат қилди у Ксанфга, — қачонгача менинг хизматкорларим сенинг хизматингни қилади? Сенинг ҳам эркак қулларинг бўлмоғи керак. Бозорда ҳозир қул сотилаётган экан. Бориб, қуллардан бирини сотиб олгин.

Ксанф жавоб берди:

— Агар сенинг хоҳишинг шундай бўлса, сотиб олганим бўлсин.

Бироқ аввал ўзини кутиб турган шогирдлари олдига борди ва ҳар доимгидек уларни илмий баҳсга тортди. Машғулотни тугатиб, шогирдлари билан бирга бозорга равона бўлди.

Иккита келишган қулни ва уларнинг ўртасида ўтирган бадбашара одамни кўриб, Ксанф деди:

— Бу корчалоннинг ақли ғоятда ўткир экан. Мен қулжаллобни назарда тутяпман.

Шогирдларидан бири сўради:

— Сен унинг нимасини мақтаяпсан?

— Бу маккор бадбашара қулни бири-бирдан келишган иккита паҳлавон йигитнинг ўртасига ўтказиб кўйибди. Сабабки, бадбашара, хунук нарса кишининг шашини келтириб, гўзал нарсанинг чиройини янада оширади. Хунук нарса бўлмаса, хушбичим нарса кўзга бу қадар яққол ташланиб турмасди.

Ксанфнинг изоҳлари шогирдларни лолу ҳайрон қолдирди.

— Қани, яқинроқ борайлик-чи, — деди Ксанф, — мен ўзимга битта қул сотиб олмоқчиман.

Ксанф машшоқнинг ёнига бориб сўради:

— Сен қаердан бўласан?

— Каппадокияданман.

— Исминг нима?

— Лигурий.

— Кўлингдан нима иш келади?

— Меними? Ҳамма нарса.

Эзоп хохлаб кулиб юборди.

Ксанфнинг шогирдларидан бири бармоғи билан Эзопни кўрсатиб сўради:

— Анавини кўринглар. Одам ҳам шунақа хунук бўладими?

Бошқаси сўради:

— Нега у бунча куляпти? Бутун гавдаси силкинади-я!

Учинчи шогирд ҳам гапга аралашди:

— У қулгидан силкинаётгани йўқ, совуқдан титраяпти.

Иккинчи шогирд ҳар қалай Эзопнинг ёнига борди, унинг устидаги либосидан тортқилаб, сўради:

— Барака топкур, нега бунчалик хандон отиб куляпсан?

— Туёғингни шикиллатиб қол бу ердан, денгиз эчкиси! — деб жавоб берди Эзоп.

Шогирд умрида ҳеч қачон «денгиз эчкиси» деган махлуқ ҳақида эшитмаган эди, шунинг учун индамай ўзини четга олди.

- Ксанф Офелионга мурожаат қилди:
- Лигурий деган бу кул қанча туради?
- Минг динарий.
- Ксанфга бу жуда қиммат кўринди ва у бегона тилларнинг моҳир устаси бўлмиш муаллимдан сўради:
- Сен-чи? Қаердансан?
- Лидияданман.
- Исминг нима?
- Филокал.
- Хўш, сен-чи? Сенинг қўлингдан нима иш келади.
- Ҳамма ишни уддалайман.
- Эзоп яна кулиб юборди.
- Иккинчи шогирд деди:
- Ие, у ҳаммани масхара қилиб куляпти-ку! Лекин нега кулади? У мени яна бир карра «денгиз эчкиси» деб сўкса, сўқақолсин. Барибир, ундан бунинг сабабини яна бир бора сўрайман.
- Бу орада Ксанф яна Офелионга мурожаат қилди:
- Филокалга қанча сўрайсан?
- Уч минг динарий.
- Ксанф орқасига ўгирилиб, уйига жўнашга тараддудланди. Бироқ шу пайтда шогирдларидан бири сўради:
- Устоз, манави келишган норғул куллар наҳотки сенга маъқул келмаган бўлса?
- Йўқ, нега энди! Лекин улар мен учун ҳаддан зиёд қимматлик қилади. Мен ўзимга жўнроқ хизматкор излаяпман.
- Шунда шогирд деди:
- Ундай бўлса, манави тасқарани олақол. Пулдан қарашиб юборамиз. Ишни бўлса, дўндирадиган кўринади бу қораялоқ.
- Хўп қизиқ бўларкан-да! — деди Ксанф. — Кулни мен харид қилай-да, пулни сизлар тўла юборасизларми? Қўйинглар, ҳазилни йиғиштиринглар. Менинг аёлим ҳаддан ташқари нозиктаъб хотин, уйда бунақа хунук, пала-партиш, кир-чир кул бўлишига тоқат қилолмайди.
- Аммо, устоз, — деб эътироз билдирди шогирд, — сен ўзинг бизга ўргатган эдинг-ку, аёл кишининг гапига кириш керак эмас деб.
- Хўп, майли, — деб кўнақолди Ксанф. — Қани, бу бадбашара нимага қодир экан, бир кўрайлик-чи! Пулни елга совуришнинг сира ҳожати йўқ.
- Ксанф Эзопга ўгирилиб, сўз қотди:
- Ҳаётнинг маъноси қайғуда эмас.
- Нега энди мен қайғурар эканман?
- Шогирдлардан бири хитоб қилди:
- Ростданам, нега у қайғуриши керак?
- Ксанф яна Эзопга мурожаат қилди.
- Сен қанақа одамсан?
- Ҳаммага ўхшаган — жисмим ҳам бор, руҳим ҳам.
- Йўқ, буни айтаётганим йўқ. Қаердан келиб қолгансан сен?
- Онамнинг қорнидан.
- Хўп ҳазилкаш экансан-ку! Мен сенинг дунёнинг қайси бурчагида пайдо бўлганини билмоқчиман.
- Онам менга бу тўғрида ҳеч нарса демаган. Эҳтимол, ётоқда туғилгандирман. Балки ошхонада дунёга келгандирман.
- Бунақа «даҳанаки жанг» Ксанфнинг гашига тега бошлаган эди.
- У деди:

- Уругинг, насл-насабинг қандай?
- Мен фригияликман.
- Хўш, кўлингдан қандай иш келади?
- Хеч қанақа иш кўлимдан келмайди.
- Нечук? Қанақасига?
- Анави иккита олифта менга хеч нарса қолдирмади. Ахир, улар билмаган иш

йўқ экан-да!

Шогирдлардан бири яна хитоб қилди:

— Зўр! Боплади!

— Истайсанми — мен сени сотиб олай.

— Сен мунча ўзингга бино кўйгансан! Боятдан бери тепамда туриб олиб мени сўроққа тутасан. Нима, мен сенинг хусусий мулкингманми? Сенга маслаҳат беришга мажбурманми? Мени сотиб олмоқчи бўлсанг, олавер. Истамасанг — катта кўча, бор, йўлингдан қолма. Менинг сен билан неча пуллик ишим бор? Мен билан шунча сичқон-мушук ўйнаганинг етар!

— Устозимизнинг роса таъзирини берди-ку, — дея шогирдлар ўзаро шивирлаша бошлади.

Ксанф эса бундай деди:

— Яхши. Мен сени сотиб олишга тайёрман. Лекин сен менинг уйимдан қочиб кетмасмикансан?

— Агар мен қочиб кетсам, ким айбдор бўлади? Сенми, менми?

— Сен-да.

— Йўқ, — деди Эзоп. — Сен айбдор бўласан.

— Мен?

— Албатта, сен! Менга яхши муносабатда бўлсанг, мен уйингда қоламан. Агар менга ёмон муомала қиладиган бўлсанг, уйингда қолмайман, бир кун ҳам, ярим соат ҳам, бир дақиқа ҳам қолмайман.

— Гапираётган гапларинг оқилона. Фақат башарангнинг хунуклиги чатоқ экан-да!

— Кўринишимнинг нима аҳамияти бор? Ундан кўра, менинг ақлим қанақа эканини, кўнглимда нима борлигини суриштир.

— Хўш, тана ёхуд жисм деганининг ўзи асли нима?

— Бу — бир кўза. Шундай кўзаки, у ўзини ўзи ошхонага олиб боради ва ўзини шароб билан тўлдиради. Баъзан кўза хунукдан хунук, лекин унинг ичидаги шароб бениҳоя ўткир ва хуштаъм бўлиши ҳам мумкин.

Ксанф Офелионга мурожаат қилди:

— Бу кулингга қанча сўрайсан?

Кулжаллоб норози оҳангда деди:

— Нима бало, сен менинг сотаётган буюмларимни таҳқирламоқчимисан?

— Бунақа гап мияннга қаёқдан келиб қолди?

— Сен ўта ноёб кулларимни менсимамай, ана шу тасқарага ишқинг тушдимми? Яхшиси, расо кулларимдан бирини сотиб олгин, бунисини сийловга қўшиб берайин.

Аммо Ксанф яна сўради:

— Қани, айтақол, унга қанча сўрайсан?

Офелион жавоб берди:

— Олтмиш динарий. Яна ўн беш динарий устамаси ҳам бор. Бу — еган-ичганининг ҳақи.

Бу орада тушум йиғадиганлар кул савдоси бўлаётганини эшитиб, зудлик билан савдо қизиётган жойга етиб келишди ва сотувчи киму харидор ким эканини суриштира кетишди. Офелион оғзига талқон солгандек жим турарди, Ксанф эса бор-йўғи етмиш беш динарийга кул сотиб олганини тан олишдан хижолат тортмоқда эди. Шунда Эзопнинг ўзидан садо чиқди:

— Мен сотилдим ва сотиб олиндим. Лекин ҳеч ким буни тан олмаяпти. Бундан чиқди, мен эркин одам эканман-да!

Ксанф дарҳол тан олди:

— Мен бу кулни етмиш беш динарийга сотиб олдим.

Тушум йиғадиганлар бунақа нархни эшитиб кулиб юборишди ва Ксанфни солиқ тўлашдан озод қилишди.

Шундай қилиб Эзоп файласуф Ксанф ва унинг шогирдлари билан бирга бозорни тарк этди.

Қуёш тиккага келиб қолган. Жазирама иссиқ. Ксанфнинг уйи эса анча узоқ. Тўсатдан Ксанф этагини кўтарди-да, шундоққина йўл устида таҳорат ушата бошлади. Эзоп унинг енгидан тортқилаб деди:

— Мени бошқатдан сотиб юбор. Бўлмаса қочиб кетаман.

— Эзоп, нима жин урақолди сени?

— Мени сотиб юбор. Сенинг хизматингни қила олмайман.

— Бирорта одам мени сенга ёмонладими? Мени қонхўр, одамхўр, деб атади-ми? Бунақа бўхтонларга парво қилма. Уларни атайин — одамнинг дилига озор етказмоқ учун тўқиб чиқаришади. Мени бекорга ёмонотлиқ қилиб, бундан хузурланадиганлар бор.

— Ҳеч ким сенинг устингдан бўхтон қилгани йўқ. Сен ўз қилмишинг билан ўзингни шарманда қилдинг. Сен — хўжайинсан, эркин одамсан. Уйингга етгунча чидасанг ҳам бўлар эди. Сен-чи? Сен нима қилдинг? Худди ит қувалаётгандай, кетаётган жойингда таҳорат ушатдинг. Шундоқ экан, сендан ошиғич топшириқ олиб қолсам, мен нима қилмоғим керак бўлади? Эҳтимол, югуриб кетаётганимда бўшаниб олишимни буюрарсан?

Ксанф ундан сўради:

— Сен шу арзимаган гапдан жазавага тушдингми?

— Бўлмаса-чи! Сен нима деб ўйлаган эдинг.

— Қуёш ёндираман деяпти. Агар мен пешоб қиламан деб тўхтасам, ер товонимни қиздириб тешиб юборади. Пешобнинг аччиқ ҳиди бурнимга урилади, қуёш нурлари бошимни қиздириб, лоҳас қилади.

— Бу гапларингдан қаноат ҳосил қилдим, — деди Эзоп. — Йўлни давом эттиравешинг мумкин.

— Буни қаранг-а! — деб истехзо билан кулди Ксанф. — Мен кул оламан деб, ўзимга хўжайин сотиб олибман-ку! Бу — хаёлимга келмабди.

Ниҳоят, Ксанфнинг уйига етиб боришди. Ксанф деди:

— Менинг хотиним саришталикни ёқтиради. Мен у билан гаплашиб олгунимча, дарвозанинг олдида кутиб тур. Бўлмаса, сени кўриб, сепимни қайтариб оламан, деб юбормасин. Ҳатто уйдан кетиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас.

— Хотинингнинг гапидан чиқолмасанг, майли, — деди Эзоп.

Ксанф уйга кириб, хотинига мурожаат қилди:

— Ана, хотин, менинг оқсочларим сенинг хизматингни қияпти, деб бошқа маломат қилмайдиган бўлдинг. Мен ўзимга кул сотиб олдим.

— Пешинда жазирамадан қочиб, жиндай мизғиб олган эдим. Туш кўрибман. Тушимда жуда келишган, норғул бир бир кулни сотиб олибсан. Афродита, тушим ўнгидан келди.

— Шошма, хотин, ҳозир шунақа бир соҳибжамол одамни кўрасанки, ҳали умринг бино бўлиб, бунақа сулувни учратмагансан.

Оқсоч аёллар шу заҳотиёқ бу янгиликни ўзаро муҳокама қила бошлади. Улардан бири деди:

— Ниҳоят, менга ҳам эр топилибди-да!

— Йўқ, сенга эмас, менга топилибди, — деди бошқа оқсоч.

Учинчиси ҳам гап қотди:

- У ичимиздаги энг чиройлимизга эр бўлади.
Шунда иккинчи оқсоч зарда билан деди:
- Мабодо ўзингни ичимиздаги энг чиройли аёл деяётганинг йўқми?
— Бўлмаса-чи! Шунақа-да, — деди учинчи оқсоч.
Шу пайт Ксанфнинг хотини гапга аралашди:
- Қани у?
— Дарвозанинг олдида турибди, — деб жавоб берди Ксанф. — Тарбия кўрган одам, то уй эгаларининг ўзлари айтмагунча, остона ҳатлаб ўтмайди.
— Чақиринг уни бу ерга, — дея буйруқ берди Ксанфнинг хотини.
Оқсоч аёлларнинг энг зийраги ва фаросатлиси «Ўзим чақирақоламан» деган ўйга борди.
- У дарвоза олдида чиқиб, янги қулни чорлади:
- Қани, ким янги келган?
Эзоп деди:
— Мен. Шу ердаман.
— Янги келган қул сенмисан? Думинг қаёқда?
Эзоп дарров фаҳмлади — бу аёл уни ит ўрнида кўряпти. Шунга яраша жавоб берди:
- Айтсам, ишонмайсан. Менинг думим олд томонимда.
— Ҳим. Жойингдан қимирламай кутиб тур.
Оқсоч уйга кириб, қолган иккита оқсочга бор гапни айтди.
— Янги келган қулни талашиб, бу ерда гижиллашиб ўтиргандан кўра кўчага чиқинглар, бу соҳибжамолни ўз кўзларинг билан кўринглар.
Оқсочларнинг бири шу заҳотиёқ дарвоза олдида чиқди-да, сўради:
— Менинг маҳримга тушадиган янги келган йигит қани?
— Мана мен, — деди Эзоп.
— Сен? Афти башарангга қараб бўлмайди-ку! Қараган одамнинг юраги ёрилади! — деб бақириб юборди оқсоч, — қани, дарҳол ичкарига кир-чи! Фақат менга яқин келакўрма!
- Эзоп уйга кирди. Ксанфнинг хотини унинг турқини кўриб, бирдан газаби жўшиб кетди ва эрига ташланди:
- Муғомбирлик қилмоқчи бўлдингми? Боплабсан — гап йўқ. Мени кўйиб юбориб, ўрнимга бошқасини олмоқчи бўлиб қолдингми? Шунинг учун бу бадбашара алвастини олиб келдингми? Ахир, яхши билардинг-ку — мен учун саришталик ҳар нарсадан аъло. Аллақандай ювуқсиз бир гадоёвчача бу уйни оёқости қилишига йўл кўёлмайман. Менинг сепимни ўзимга қайтар, мен кетаман.
- Шунда Ксанф Эзопга деди:
- Ҳа, нега бакрайиб турибсан? Йўл-йўлакай арзимаган сабаб туфайли менга панд-насихатлар қилиб, қулоқ-миямни еган эдинг. Энди кўзингни лўқ қилиб, индамай турибсан!
- Жавобини бериб юбор, даф бўлсин, — деди Эзоп.
— Ўчир овозингни! — деб бақирди Ксанф. — Мен уни яхши кўраман.
— Ростданми!
— Ҳа!
— Унинг шу ерда қолишини истайсанми!
— Ҳа-да! Каллаварам...
- Эзоп ҳатто ўдағайлаб, депсиниб кўйди.
- Демак, истайсанки, мен кўнглимдагини гапирай. Модомики, файласуф Ксанф хотинининг измида яшар экан, мен шогирдлари ҳузурида бармоғимни унинг кўксига нуқиб туриб, шундай дейман: «Бу одамга бир қаранглар! Ҳадемай хотини кўчага улоқтирадиган одам ана шундай кўринишга эга бўлади».
- Чакки эмас, Эзоп! — деб унинг гапини маъқуллади Ксанф.

— Сен эса, хой аёл! — дея Эзоп ўзининг янги бекасига мурожаат қилиб давом этди: — Эринг сенга навқирон ва келишган кул олиб келиб бериб, хурсанд қилишини хоҳлайсан, шундайми?

— Нега энди шунақа қилиб бўлмас экан?

— Бу навқирон йигит сенга соядек эргашиб юрмоғи керак. Ҳатто ҳаммомга ҳам сени кузатиб борсин, кийим-кечакларингни ечишинга қарашиб юборсин, чўмилиб бўлгандан кейин эса, сенга яқинроқ ўтириб олиб, гўё бебаҳо зумрадга тикилгандек, сендан кўзини узмасин. Сен эса ундан табассумингни дариг тутмайсан, сўнгра уни хобхонангга етаклаб борасан, кейин тўшакка чўзилиб, оёқларингни уқалашни буюрасан. Ундан кейин уни ўпа бошлайсан, сўнг икковларинг шунақа ишлар қила бошлайсизларки, бундан сен роҳатланасан, лекин файласуф Ксанф шармандаю шармисор бўлади. О Еврипид, сенинг барҳаёт лабларингдан чиндан ҳам мумтоз сўзлар отилиб чиққан.

Даҳшатдир — ғазабнок денгиз тўлкини,

Даҳшатдир — сиғмаса дарё ўзанга.

Даҳшатдир — қашшоқлик, даҳшатдир — зўрлик,

Аммо ёмонроқдир агарда тақдир

Раво кўрса ёмон хотинни сенга.

Сен эса, э аёл, файласуфнинг хотинисан. Сен доно бўлмоғинг керак, сенинг кўнглинг эса навқирон, норғул йигитлар билан маишат қилмоқни тусайди. Бу қилинган билан сен эрингни ёмонотлиқ қиласан, элу юртнинг кўзида унинг шарманда бўлишини истайсан. Бундай қарасам, сенинг фикри-зикрингда фақат бир нарса — зино, шахват. Мияннга бошқа ҳеч нарса кирмайди, бир амаллаб тўшагинг узра янги эркак пайдо бўлиб турса бас. Вой бузуг-ей...

Ксанф хотинининг жон-пони чиқиб кетди.

— Мени ҳақорат қилишга қандай ҳаддинг сиғади!

Бироқ Ксанф хотинига таскин берган бўлди.

— Унинг гапларини мутлақо нотўғри деб бўлмайди. Кейин эҳтиёт бўл — заҳартанг қилганида бўшанаётганингни кўриб қолмасин. Кўриб қолса борми, балога қоласан — гап билан сени мажақлаб ташлаши муқаррар.

— Илоҳалар ҳақиқа қасамлар бўлсинки, — деди хотини Ксанфга, — бу одамдан жуда кўрқулик экан. Мен у билан сулҳ тузмоқни истайман.

Шунда Ксанф Эзопга деди:

— Беканг сен билан ярашиб олди.

— Сўка-сўка аёл кишини тобе қилиб олган бўлсам, чакки эмас, — деди Эзоп.

Ксанф эса хотинига бир нигоҳ ташлаб унга қаттиқ тайинлади:

— Қани, бас энди. Ҳамма нарса ҳам эви билан.

Ксанфнинг хотини Эзопга хитоб қилди.

— Энди кўрдим — сен бағоят ақлли экансан. Мени тушим ақлдан оздирди. Тушимда бағоят келишган, хушбичим кулни кўрган эдим. Сен бўлсанг, аксинча, ҳаддан зиёд бадбашара экансан.

— Нега бунақа бемаъни гапларни гапиряпсан! — деб унга эътироз билдирди Эзоп. — Ҳамма тушлар ҳам ўнгидан келавермайди. Зевс Аполлонга назаркадалиқ қобилиятини инъом этиб бежиз қилмаган. У ҳамманинг эътиборини қозонган эди. Бундан мағрурланиб кетиб, энди ҳаммага ҳам менсимай қарасам бўлаверади, деб ўйлади. Аполлон жуда мақтанчоқ ва ёлғончи эди. Ўзини ҳатто Зевсдан ҳам юқори кўя бошлади. Бироқ Зевс Аполлоннинг бунақа бўлиб кетишини сира истамас эди. Ўшанда у шундай қилдики, одамларнинг баъзи бир тушлари ўнгидан кела бошлади. Аполлон ўзининг башоратлари ортиқ ҳеч кимга керак бўлмай қолганини ҳис қилди. У Зевсдан кечирим сўрай бошлади. Зевс Аполлон билан ярашди ва одамларга йўлдан оздирадиган тушларини яна қайтарди. Эндиликда бандалар

фақат таъбирчиларга мурожаат қилиб, тушнинг нимаси рост, нимаси ёлғон эканини билиб оладиган бўлишди. Сен кўрган туш ҳам, аҳтимол, ҳаётда бўлиши мумкин бўлган бирон нарсадан хабар бергандир. Аммо сенга кўринган тимсолнинг ўзи ёлғон чиқиб қолибди-да.

Ксанф Эзопнинг сўзлари тўғри эканини тан олди ва ақлининг ўткирлиги, фаҳмининг зўрлиги учун уни мақтаб қўйди. Шундан кейин у Эзопга деди:

— Эзоп, саватни ол. Деҳқоннинг олдига бориб сабзавот харид қиламиз.

Эзоп каттагина саватни олди ва Ксанфга эргашиб, боғбон ва миришкор деҳқоннинг олдига борди.

— Менга сабзавотингдан бер, — деди Ксанф деҳқонга.

Деҳқон унга карам ва сабзилардан берди, ҳар хил кўкатлардан териб чиқди. Буларнинг барини Ксанф Эзопга берди-да, кейин ҳақини тўлашни буюрди. Бироқ деҳқон бирдан тилга кирди:

— Нима учун ҳақ тўлаш керак, устоз?

— Сабзавот учун.

— Богим-чи? Полизим-чи? Мен экиб ундирган бошқа нарсалар-чи? Сен уларга ҳатто кўзингнинг қирини ҳам ташламадинг. Ёки менинг меҳнатим сенинг бир оғиз сўзингга ҳам арзимайдими?

— Пулни ол. Бўлмаса, сабзавотинг керак эмас. Лекин аввал менга бир гапни айт: сенга мендан ёки менинг сўзларимдан нима фойда? Мен бирон бир хунарманд косиб бўлмасам. Сенга на кетмон, на тоққайчи ясаб беролмасам. Мен бор-йўғи файласуфман.

— Ёрдам бераман десанг, менга жуда катта ёрдамнинг тегиши мумкин эди. Мен кечалари ухлаёлмай чиқяпман — битта масала мени қийнаб, ҳоли жонимга қўймайди. Мен экин экаман, уларни ўғитлайман, тагини юмшатаман, суғораман, лекин улар бегона ўтларга, сассиқ алафларга қараганда секинроқ ўсади.

Ксанф бу фалсафий саволга дарров жавоб топа олмади ва шунинг учун гапни айлантиришга тушди.

— Худонинг иши-да бу!

Буни эшитган Эзоп хохлаб кулиб юборди.

Ксанф сўради:

— Сен мендан куляпсанми ёки шунчаки ўзингми?

— Мен сендан кулаётганим йўқ.

— Унда кимдан куляпсан?

— Сенинг устозингдан куляпман.

— Минг лаънат-е сенга, ярамас. Сен бутун Юноннинг донолиги устидан кулмоқчи бўляпсанми? Мен Афинада энг яхши файласуфлар қўлида ўқиганман. Грамматика ва риторика билан шуғулланганман. Нима бало, сен ўзингни Геликонга — илоҳалар ҳузурига бемалол кириб-чиқа оладиган кимса деб ўйляяпсанми?

— Агар чиндан-да бошқа гапирадиган гапинг бўлмаса, унда сенинг устингдан ҳам кулса бўлади.

— Нима, бошқа жавоб ҳам борми? Сен деҳқонга бошқача жавоб бера олармидинг? Ахир, худолар белгилаб қўйган тартибни ўзгартириш файласуфларнинг қўлидан келмайди.

— Хўп, майли, Ксанф, сенинг айтганинг бўлақолсин. Ўрнингга мен жавоб бера қолай.

Ксанф деҳқонга ўгирилиб шундай деди:

— Менга қара, барака топкур. Мен, одатимга кўра, ўз фикримни одамлар тўпланган катта даврада айтаман. Полизда файласуфлик қилиш менга муносиб эмас. Менга ҳамроҳ бўлиб келган манави қул жуда донишманд. Сен яхшиси ундан сўра, у жавоб беради.

— Нима, нима? — деб ҳайрон бўлди деҳқон. — Энди кунимиз полизга қўриқ-

чиликка ярайдиган шу гўрсўхтага қолдимми, унинг доно гапларга ақли етадимми?

Эзоп яна кулиб юборди, кейин дехқонга деди:

— Сен шўрпешона одам экансан.

— Мени шўрпешона деяпсанми?

— Ахир, сен дехқончилик қиласанми? Полизга экин экиб, бог-роғ яратадиган ҳам сенми?

— Ҳа, шундай.

— Ундай бўлса, «шўрпешона» деганимга нега хафа бўляпсан? Менга қара, мен сенга бир гап айтаман. Фараз қилайлик, аёл киши иккинчи марта эрга тегади. Аёлнинг ҳам, эрининг ҳам биринчи турмушидан фарзанлари бор. Ўзининг болаларига аёл — туққан она, иккинчи эрининг болаларига эса — ўғай она. У ўз болаларига меҳрини кўпроқ сарфлайди, эри билан келган болаларга совуқроқ қарайди. Ҳар ҳолда, улар аёлга бегонароқ... Ер ҳам шунга ўхшайди. Ўз-ўзича жой танлаб ўсадиган кўкатларга у туғишган онадай, сен экадиган экинларга эса ўғайдай.

Дехқон ўйланиб қолди. Кейин деди:

— Сен менга жуда катта ёрдам бердинг. Бояги сабзавотимни сенга туҳфа этаман. Агар сенга яна бирор нарса керак бўлса, келавер, полизим бутунлай сенинг ихтиёрингда бўлади.

Кунлардан бирида Ксанф Эзопга гапириб қолди:

— Мен сенга бир иш буюраман, сен уни мен истагандай қилиб бажарасан: ҳозир ёғ соладиган хурмачани ва чойшабни олда менинг ортимдан ҳаммомга юр.

Эзоп ўйланиб қолди: «Баъзи бир хўжайинларда сабр-тоқат деган нарсадан асар ҳам йўқ, ҳамма нарсани бир зумда ҳозир қилишни талаб қилишади ва шу билан ўзларига фақат зарар келтиришади. Мен файласуфимнинг бир таъзирини бериб қўяй — сўзларнинг маъносини англамай, пала-партиш буйруқ бериш қанақа бўлишини кўриб қўйсин».

Эзоп ёғ солинадиган хурмачани ва чойшабни олиб, хўжайинининг ортидан ҳаммомга йўл олди. Ксанф ечиниб, кийимларини Эзопга берди-да, деди:

— Менга хурмачани узатиб юбор.

Эзоп унинг айтганини бажо келтирди. Ксанф хурмачадаги ёғни устидан қуймоқчи бўлиб, уни боши устидан ағдарди.

— Эзоп, ёғ қани?

— Уйда.

— Бу нима деганинг?

— Ахир, ўзинг айтдинг-ку, хурмача билан чойшабни ол, деб. Ёғ тўғрисида ҳеч нарса деганинг йўқ.

Ксанф ғазабини ютишга мажбур бўлди.

Ҳаммомда дўстларига рўпара келди. Улар ҳам хизматкорлари билан бирга келишган эди. Шунда Ксанф Эзопга деди:

— Кийимларимни уларга бериб, ўзинг уйга жўна. Хотиним нимадандир қаттиқ аччиқланиб, олиб келган сабзавотимизни оёғи билан эзиб ташлабди. Ўзинг бир ловияшўрва тайёрла. Унга жиндай нўхат ҳам сол. Сувни кўп қуйворма. Ўчоққа қўйиб, тагидан олов ёқ. Олов ўчиб қолса, уни пуфлаб бошқатдан ёқ.

— Хўп бўлади, бажараман, — деди Эзоп.

У уйга бориб, икки дона ловияни қозонга солиб пиширди.

Ҳаммомда эса Ксанф ошнalarига деди:

— Ҳаммомдан кейин бизникига бориб, камтарона дастурхонимиздан бир туз татиб кетсанглар. Тўғри, бугун бизникида бор-йўғи ловияшўрва бор, холос. Аммо дўстнинг дўстлиги дастурхондаги овқатнинг нечоғлиқ кўплиги билан эмас, унинг меҳмондўстлиги билан ўлчанмайдими?

Ошналари бу таклифни бажонидил қабул қилди.

Ксанф уларни уйига бошлаб келиб, Эзопга деди:

— Бизда ичгани сув бор. Ҳаммомдан кейин томоқни ҳўллаб олайлик.
Эзоп қозондаги сувни чайқатиб, хурмачага солди-да, Ксанфга тутқазди.

Ксанф сўради:

— Бу нима?

— Ҳаммомдан кейин ичиладиган сув.

Буни кўриб, Ксанфнинг газаби кўзиб кетди ва Эзопга ўшқирди:

— Бор, қозоннинг ўзини олиб кел!

Эзоп унинг қаршисига бўш қозонни келтириб қўйди.

Ксанф бўғилиб сўради:

— Буниси яна нима бўлди?

Эзоп хотиржам жавоб берди:

— Ўзинг қозонни келтир, дединг-ку! Ахир, тоғорага таҳорат суви қуй, деганинг йўқ-ку!

Ксанф ошналарига ўгирилиб деди:

— Мен ўзимга қул харид қиламан деб, мактаббоп бир насихатгўй мураббийни сотиб олибман. Майли, уни қўяйлик. Қани, юринглар, дўстлар, дастурхонга ўтирайлик.

Шундай деб Эзопга юзланди.

— Ловияшўрва пишдимми?

— Ҳа, Ксанф.

— Қани, келтир, татиб кўрай-чи.

Эзоп чўмич билан иккала ловияни ҳам олиб, идишга солди-да, Ксанфнинг олдига қўйди.

— Дуруст, ловия пишибди, — деди Ксанф. — Дастурхонга тортавер.

Эзоп ликобчаларга қуруқ қайнаган сувни солиб келди.

Ксанф ҳайрон бўлиб сўради:

— Ловияси қани?

— Ўзинг еб қўйдинг-ку, Ксанф.

— Нима? Атиги икки дона ловия пиширдингми?

— Ҳа. Ўзинг менга «Уйга бориб, иккита ловия пишир!» дединг-ку. Айтганингни қилиб, иккита ловия пиширдим-да.

— Лекин мен ошналаримни бунақа деб лақиллата олмайман-ку! Шарманда бўлдим. Бор, кеча ўзинг сотиб олган чўчқанинг тўрт туёғини пишириб кел.

Эзоп қозонни оловга қўйиб, унинг ичига чўчқанинг тўртта туёғини ташлади. Ксанф эса Эзопни жазолаш йўлларини излай бошлади. Ниҳоят, унга қараб деди:

— Қазноққа кириб, сиркадан озгина олиб чиқ-да, қозонга қуй.

Эзоп қазноққа кетди. Ксанф эса апил-тапил чўчқанинг бир туёғини қозондан олиб, яшириб қўйди. Эзоп қазноқдан келиб, қозонда атиги учта туёқ қайнаётганини сезиб қолди. Шундан сўнг оғилга бориб, бекасининг туғилган кунига атайин боқилаётган чўчқанинг тумшугига латта-путталарни ўради-да, шартта бир оёғини кесиб олди. Кейин туёқни қозонда пишаётган учта туёққа кўшиб қўйди. Бу орада Ксанфнинг ҳуши жойига келди — ўзини анча босиб олди. Боя қозондан олган битта туёғини яширган жойидан чиқариб, яна қозонга ташлади. Энди қозонда бешта туёқ пишаётганини на Ксанф, на Эзоп билмасди.

Кўп ўтмай Ксанф сўради:

— Эзоп, туёқлар пишдимми?

— Ҳа.

— Олиб кел бўлмаса.

Эзоп стол устига чуқур тоғорачани қўйиб, қозонда борини унга ағдарди. Ағдардию ўзи ҳайронликдан лол қотиб қолди.

Ксанф эса кўрқиб кетди.

— Эзоп, чўчқанинг туёғи нечта бўлади?

— Қанақа чўққалигига боғлиқ. Ҳаммасида ўзининг қонун-қонидаси бор. Мана-ви чўққада туёғи бешта экан. Оғилда турган чўққада учта туёқ бор, холос.

Ксанф ошналарига бир-бир назар солди-да, чуқур хўрсинди.

— Бу қул мени ақлдан оздиради.

Орадан бир неча кун ўтгач, Ксанф ҳамма шогирдларини Эзопни таниб олсин, деб уни машғулотга олиб борди. Кўп ўтмай, шогирдларидан бири зиёфат берадиган бўлдию Ксанф билан унинг ошналарини ҳам таклиф қилди.

Ксанф Эзопга деди:

— Сен мен билан бирга борасан. Ўзинг билан хуржунни, битта лаган ва қўл-сочиқни олиб ол. Яна машъала ол, менинг шиппагим ва умуман, менга керак бўладиган нарсанинг барини ол!

Эзоп ҳаммасини хўжайин буюрганидай қилди-да, унинг ортидан йўлга тушди. Ксанф зиёфатга жуда берилиб кетди — келган таомни қайтармади. Бир лўқма, бир лўқма Эзопга ҳам узатиб турди. Эзоп эса уларни олиб, хуржунга жойлаб қўяверди.

— Эзоп, энди сенда ҳар таомдан бир лўқмадан бор-а?

— Ҳа.

— Уларни мен яхши кўрган ва мени ҳам шунга яраша ёқтирадиганга олиб бор.

Эзоп ўзича ўйлади: «Келган куним менинг устимдан қулгани учун бекамдан бошлаб ўч оладиган фурсат келди. Сабзавотларни ҳам тегиб янчгани учун, хўжайинимга садоқатли хизматкор бўлмоғимга менга ҳар қадамда халақит бериб келаётгани учун ҳам мана энди таъзирини бериб қўяман. Хўжайинимга сидқидилдан содиқ бўлган хизматкорга ҳеч қандай аёл зарар етказа олмаслигини унга бир кўрсатиб қўяй».

Уйга келиб, хуржунни олдига қўйди, кейин бекани чақирди, унга нозу неъматларни кўрсатиб сўради:

— Қара-чи, олиб келаётиб бирор нарсани йўлда яшириб еб қўймабманми?

— Йўқ, Эзоп, ҳаммаси жойида. Ҳеч нарсага тегилмаган. Буларни хўжайининг менга бериб юбордимми?

— Йўқ.

— Бўлмаса кимга?

— У яхши кўрадиган ва унга ҳам садоқат билан хизмат қиладиган махлуққа бериб юборди.

— Хўш, ким экан у?

— Шошма, ҳозир кўрасан.

Эзоп Волчара лақабли итни чақирди.

Ит туриб келди. Эзоп овқатларни унинг олдига ташлади.

Ит овқатнинг ҳаммасини паққос еб бўлгач, Эзоп Ксанф майшат қилиб ўтирган жойга қайтиб борди.

— Хўш? — деб сўради Ксанф. — Овқатнинг ҳаммасини бердингми?

— Ҳа.

— Ҳаммасини едимми?

— Ҳа, ушогини ҳам қолдирмади.

— Ушогини ҳам қолдирмади, дегин.

— Жуда оч қолган экан шўрлик.

— Маза қилиб едимми?

— Маза қилиш ҳам гапми?

— Еб бўлиб нима деди?

— Ҳеч нарса демади, десам тўғри бўлмас. Унинг бутун авзоидан миннатдорлиги кўриниб турарди.

— Яхши бўпти-да, энди у яна менга эътибор берадиган бўлади.

- Бу орада Ксанфнинг хотини ўз хизматкорларига шундай демоқда эди:
- Мен эрим билан бошқа яшай олмайман. У анави қанжикни мендан афзал кўрибди. Мен бор сепимни оламану бошимни олиб кетаман.
- Шундай деб, гоятда кайфияти бузуқ бир ҳолда хобхонасига кирди.
- Зиёфат эса ўз маромида давом этарди. Илм аҳли ҳар хил масалаларни муҳокама қилиб, қизгин баҳслашарди. Шунда шогирдлардан бири сўради:
- Одамлар ўртасида нима ва қачон катта ғалаёнга олиб келиши мумкин?
- Ксанфнинг орқасида туриши керак бўлган Эзоп жавоб берди:
- Ўликлар тирилиб, илгари ўзларига тегишли бўлган нарсаларни қайтариб беришни талаб қилса...
- Шогирдлар ўртасида шовқин кўтарилди. Кимлардир кулди.
- Бошқа шогирд деди:
- Бу — Ксанф яқинда харид қилган кулми?
- Учинчи шогирд зорланди:
- У мени «денгиз эчкиси» деб сўккан эди.
- Тўртинчи шогирд гап қўшди:
- Ҳамма масалада унинг ўз фикри бор. У устозимизнинг ёнида юриб ақлини пешлаб оляпти.
- Сизларга ўхшаб, — деди Эзоп.
- Шогирдлар Ксанфга ёлбора бошладилар:
- Ижозат бер, у биз билан бир қаторда ўтирсин.
- Ксанф ижозат берди.
- Шу чоқ бешинчи шогирд сўраб қолди:
- Сўйгани олиб кетилаётганида қўй маърамайди-ю, чўчка кўркувдан чийиллаб оламни бузади? Бунинг сабаби нима?
- Ҳеч ким бу саволга ёлчишиб жавоб беролмади. Шунда Эзоп деди:
- Қўйни соғишади, жунини олишади. У одамдан ҳадиксирамайди. Шунинг учун пичоқдан ҳам унча кўрқмайди.
- О, жуда маъқул! Доно гап! — деб чувиллашди шогирдлар.
- Зиёфат тамом бўлди ва Ксанф уйига йўл олди. Келибоқ хотинининг хобхонасига кирди. У хотинидан бўсалар олиб, эркалашга тушди, хотини бўлса, ундан юзини буриб, девор томонга қараб ўгирилиб олди-да, зарда билан деди:
- Менга қўлингни теккиза кўрма!
- Ксанф ҳанг-манг бўлиб қолди.
- Жин урсин, бу нима деганинг, ахир?
- Бор, қанжигингдан қолма! Ўша билан гуфторлик қилавер. Юборган нозу неъматларингдан роса хурсанд бўлди-да.
- Эзоп яна ҳамма нарсани расво қилишини кўнглим сезган эди-я!
- У Эзопни чақириб, суриштира бошлади:
- Яна нима хунар кўрсатдинг?
- Ўзинг «уларни мен яхши кўрадиган ва бунга жавобан мени ҳам ёқтирадиганга олиб бор» деб айтдинг-ку!
- Ксанфнинг хотини зорланди:
- Бирок у менга бир тишлам ҳам бергани йўқ.
- Эзоп Ксанфга ўгирилди.
- Сенинг муҳаббатингга жавобан сени ким садоқат билан севади?
- Хўш, ким экан у? — деб сўради Ксанф.
- Шунда Эзоп Волчарни чорлади ва деди:
- Мана у! Хотининг эса сени сира ҳам яхши кўрмайди. Далил керакми? Марҳамат! Арзимаган нарсани баҳона қилиб, у сендан сепини қайтариб олмоқчи ва сени ташлаб кетмоқчи. Волчар бўлса, ҳатто калтакласанг ҳам, сени ҳеч қачон ташлаб кетмайди. Сен менга «буларни хотинимга олиб бор», десанг, бошқа гап

эди. Сен бўлсанг, «уларни мен яхши кўрадиган ва бунга жавобан мени ҳам ёқтирадиганга олиб бор», дединг.

— Ана, кўрдингми, — деди Ксанф хотинига, — бу ишда менинг айбим йўқ. Сенинг кўнглинг таскин топмоғи учун Эзопни яхшилаб жазолашни буюраман.

Эртаси куни Ксанф шогирдларини хузурига чақирди. Эзопга эса олдиндан тайинлаб қўйди:

— Мен дўстларимни тушликка таклиф қилдим. Бозорга бориб, энг сара нарсалардан харид қилиб кел.

Буни эшитиб, Эзоп хаёлидан ўтказди: «Яна мавриди келди — бунақа бемаъни буйруқлар бериш қанақа бўлишини тагин бир бор кўрсатиб қўяман».

У чўққанинг тилидан роса кўп сотиб олиб, ҳаммасини пиширди.

Меҳмонлар тўпланиб бўлгач, Ксанф буюрди:

— Эзоп, овқатингни келтир.

Эзоп ҳар бир меҳмонга биттадан чўққанинг тилидан келтирди ва оз-оздан шўрва куйди.

Шогирдлардан бири кесатиб деди:

— Ксанф, сенинг зиёфатингда чуқур фалсафий маъно борга ўхшайди. Бизга зиёфатнинг бошидан тил берилаётган экан, нима ҳам дердик.

Пишган тиллар еб бўлиниб, биринчи косалар бўшатилогач, Ксанф яна буйруқ берди:

— Эзоп, яна овқат келтир.

Энди Эзоп қовурилган тил олиб келди — бу гал тилга обдон қалампир сепилган ва тузи ҳам баланд эди.

Буни кўриб, яна бир шогирд хитоб қилди:

— Жуда соз, Ксанф! Намак билан қалампир биздан нутқларимиз ўткир ва мазмундор бўлишини талаб қилади.

Улар анча-мунча ичишди ва тилларига эрк беришди.

Ниҳоят, Ксанф ҳайқирди:

— Эзоп, яна овқат келтир.

Эзоп яна ҳар бир меҳмонга биттадан тил келтирди — бу гал тиллар зираворлар аралаштириб қовурилган эди.

Учинчи шогирд садо берди:

— Бу тиллардан тилим оғриб кетди.

Тўртинчи шогирд эса Ксанфдан сўради:

— Тилдан бошқа ҳам бирон егулик топиладими бу уйда?

Ксанф Эзопга буйруқ берди:

— Чиғанокларни олиб кел, Эзоп.

Эзоп бўлса, чиғанок олиб келиш ўрнига тилнинг шўрвасидан қолганини олиб келди.

— Нима, бошқа ҳеч вақо йўқми?

— Йўқ, Ксанф, бошқа ҳеч нарса йўқ.

— Минг лаънат-е! Ахир, мен сенга «энг сара нарсаларнинг ҳаммасини харид қил» демаганмидим?

— Тилдан бошқа яна қандай сара нарса бор? Тил бўлмаса, бир қадам ҳам нари-бери жилмайсан. Тил бўлмаса, лоақал бирон егулик ҳам харид қилолмайсан. Жамики, илм-маърифатни ушлаб турадиган нарса ҳам тил. Тил — ҳаёти-мизнинг асосидир. Шунақа, тилдан кўра сарароқ бошқа ҳеч нарса топа олмайсан!

Шогирдлар унинг гапини маъқуллашди:

— Эзоп тўғри гапиряпти. Буйруқ беришда Ксанф хатога йўл қўйган.

Меҳмонлар уй-уйларига тарқалишди, лекин кечаси билан улар қоринларини чангаллаб чиқишди.

Эртаси куни шогирдлар устозга таъна қила бошлади. Аммо Ксанф имкон қадар ўзини ҳимоя қилди:

— Ҳаммасига манави бефаросат Эзоп айбдор. Майли, кўйинглар. Сизларга бугун оқшом янги тилдан зиёфат берганим бўлсин. Ҳозир сизларнинг олдингизда керакли буйруқларни бераман.

Шундан сўнг у Эзопни чақириб, деди:

— Бозорга боргин-да, дунёдаги энг ёмон нарсани харид қилиб кел.

Эзоп тўғри қассобнинг олдида бориб, ундаги чўчка тилларининг ҳаммасини сотиб олди.

Ксанф шогирдлари билан дастурхон теварагида ўтирарди. Дастлабки қадаҳлар ичилган, Эзоп ҳар бир меҳмонга биттадан тузланган тил билан шўрва олиб келди.

— Ие! Яна тилми? — дея шогирдлар бир овоздан қичқириб юборди. Улардан кимдир кўшимча ҳам қилди:

— Балки у бизни ичбуруғ дардидан даволамакчи бўлаётгандир.

Яна жиндай шароб ичилгандан сўнг Ксанф Эзопга буюрди:

— Ҳой Эзоп, қани, навбатдаги таомни келтир.

Эзоп навбатдаги таом сифатида қовурилган тил олиб келди. Шунда бошқа бир шогирд деди:

— Бу зумраша нима қилмоқчи ўзи? Ҳаммамизни асфаласофинга жўнатмоқчимиз дейман-да!

Ксанф газабини зўрға жиловлаб турарди.

— Нега сен яна нукул тил олиб келдинг? Ахир, мен сенга «дунёдаги энг ёмон нарсани олиб келгин» демаганмидим?

Эзоп жавоб берди:

— Жамики муғомбирлик, хиёнат, рашк, низо ва ихтилофлар тилдан эмасми? Шундоқ экан, дунёда тилдан ёмонроқ нима бор?

Шунда шогирдлардан бири деди:

— Ксанф, сен агар эҳтиёт бўлмасанг, Эзоп сени ақлингдан ҳам жудо қилмоғи ҳеч гап эмас. Бунақа бадбашара одамнинг ичи ҳам қора бўлади. Бу писмиқ ва ярамас одам сариқ чақага ҳам арзимади.

Эзоп шогирдга ўшқирди:

— Овозингни ўчир! Сен ўзинг аблаҳ ва муғомбир одамсан. Ксанфни менга қарши гиж-гижламоқчи бўляпсанми? Ўзингнинг ишинг билан шуғулланиш ўрнига керак бўлмаган жойларга сурбетларча тумшугингни тикасан-а! — деди Эзоп гапга кўшилиб.

Тўсатдан гапга Ксанф аралашди:

— Эзоп, модомики қисматингда фалсафа сўқиш бор экан, марҳамат қилиб, менинг шогирдимнинг гаплари беҳуда эканини исботлаб бер.

— Камдан-кам одамларгина ўз хатолари устида мулоҳаза юришиб кўради ва улар кўпинча бегоналарнинг ишига аралашмайди. Шунинг баробарида бировларнинг ҳисобидан еб-ичишни яхши кўрадиганларнинг аксарияти бу одамларнинг ишига тумшугини тикади, — деди Эзоп.

— Бу дунёда фикри-зикри фақат ўз иши билан банд бўлган одам борлигини менга исбот қилиб берсанг, мен янги бир аксиомани айтиб бераман, — деди Ксанф. — Эртага бизга тушликни бошқа бирон одам тайёрлай қолсин. Сен бўлсанг, ўша ҳеч кимнинг ишига тумшук суқмайдиган одамни бизникига таклиф қил. У бир марта бировнинг ишига аралашса, индамайман, икки марта шундай қилса, буни ҳам кечираман, лекин учинчи марта қилса, сен, албатта, калтакнинг тагида қоласан.

Эртаси куни Эзоп бозорга бориб, дунёнинг сув олиб кетса, тўпигига чиқмайдиган даражада бепарво бўлган одамни қидира бошлади. Ниҳоят, бозорнинг ола-

куроқ оломони ичида бир одамга кўзи тушди — у бир жойда қимирламай ўтирар ва лоқайд қиёфада алланималарни минғирларди.

«Мен қидирган одам шу бўлади, — деб ўйлади Эзоп. — Теварак-атрофида бўлаётган нарсалар уни ҳаяжонга солмас экан».

Эзоп унинг ёнига бориб, гапира кетди:

— Сенинг хотиржамлигинг ҳақидаги гап-сўзлар файласуф Ксанфнинг қулогига етиб борибди. У сени уйига тушликка таклиф қиляпти.

— Начора! Борсак, бораверамиз-да, — деб жавоб берди у.

Эзоп у билан бирга хўжайинининг уйига етиб келди. Эзоп ундан эшик олдида бир пас кутиб туришни илтимос қилди.

Ксанф Эзопдан ҳамма нарсага лоқайд ва бефарқ қарайдиган одамни топган-топмаганини суриштирди.

— Дарвозанинг олдида кутиб турибди, — деди Эзоп.

Тушлик фурсати етиб келгач, Эзоп уни уйга олиб кирди ва унга столнинг қайси бурчагига ўтириши кераклигини кўрсатди.

Ксанф шароб қуйилган қадахни аввал меҳмонга тутишни буюрди. Бироқ у бунга кўнмади.

— Йўқ, жаноб, буни сендан бошламоқ керак.

Ксанф Эзопга бир қараб деди:

— Бир.

Меҳмонларга балиқ тарқата бошлангач, Ксанф деди:

— Ие, мен ошпазга балиқни қандай пишириш кераклигини батафсил айтиб берган эдим. Ҳолбуки, бу таомга зайтун ёғи билан зиравор қўшилмабди. Ошпазнинг таъзирини бериб қўйишга тўғри келади.

Гап шу ерга келганда, нотаниш одам яна гапга аралашди:

— Йўқ, хўжайин, балиқ жуда яхши пиширилибди.

Ксанф яна Эзопга қараб қўйди-да, деди:

— Икки!

Зиёфатнинг охирида ширин пирог тортилди. Ксанф уни татиб кўриб, пазанда одамни чақиртирди.

— Нега пирогда асал кам? Ичига майиз солинмабди? — деб сўради у қаҳр билан.

Меҳмон яна гапга аралашди.

— Йўқ, йўқ, пирог жуда ширин бўлибди.

— Шунда Ксанф Эзопга деди:

— Уч!

Тушлиқдан кейин Эзопнинг қўл-оёғини боғлаб роса савалашди. Ксанф эса ўлганнинг устига тепгандай, пўписа қилди:

— Ҳамма нарсага лоқайд қарайдиган одамни топиб келмасанг, бор суягингни уриб синдираман.

Эртасига Эзоп шаҳарни тарк этиб, айтилган одамни қидиришга киришди. Қидира-қидира бир одамга рўбарў келди. Бир қараса, деҳқонга ўхшайди, лекин нимасидир унинг шаҳарлик эканини кўрсатиб турибди. Олдида устига юк ортилган эшаги ҳам бор. У шошмасдан, эшагини аста ҳайдаб бормоқда. Гарчи йўлда одамлар кўп ва теварак-атрофдан қулоқни қоматга келтирадиган шовқин-сурон эшитилиб турган бўлса-да, халиги одам ҳеч нарсага парво қилмай, эшаги билан гаплашиб кетиб бормоқда. Эзоп унинг ортидан эргашди. У бўлса тўсатдан эшагига миниб олди-да, унга мурожаат қилди:

— Қани, илдамроқ одимлай қол. Биз тезроқ манзилга етиб бориб, ўтинни сотмоғимиз керак. Фойданинг бир қисми — сеники, сенга ем-пем оламиз, иккинчи қисми менга, тирикчилигимга яратаман. Учинчи қисмини эса эҳтиётдан олиб кўямиз. Тўсатдан бетоб бўлиб қолсак ёхуд ишларимиз беҳосдан чаппасига кетса,

кунимизга ярайдиган озгина маблагимиз бўлиши керак. Сенга бугун қорнингни тўйдирарлик арпа топилиб турибди, лекин ким билиб ўтирибди, бирор бир кулфат эшигимизни қоқиб келиши ҳам ҳеч гап эмас. Унда сенинг охуригнда хатто бир боғ беда ҳам топиламан қолади.

Эзоп ўйлади: «Бу одам ўзининг ишларидан бошқа ҳеч нарсага ўйламайдиган кўринади. У билан бир гаплашиб кўрай-чи!».

— Эй ошна, сени муборакбод қиламан! Менга қара, бир боғ ўтин қанча туради?

Эшак минган одам саломга алик олди-да, ўтиннинг нарҳини айтди.

Эзоп сўради:

— Менга қара, сен Ксанф деган файласуфни биласанми?

— Йўқ.

— Нега билмайсан?

— Менинг нима ишим бор? Лекин Ксанфнинг номи қулоғимга чалинган.

— Мен унинг қулиман.

— Қули бўлсанг, менга нима?

— Ксанфнинг ҳовлисига бур эшагингни. Ўтинингнинг ҳаммасини кўтарасига олади.

— Мен Ксанфнинг қандай яшашини билмайман-да.

— Орқамдан юр, мен кўрсатиб қўяман.

Эзоп билан эшак минган одам Ксанфнинг уйига келди. Эзоп унинг ҳамма ўтинини тушириб олди-да, тегишли ҳақини тўлади.

— Хўжайиним сени дастурхонга таклиф қиляпти,— деди Эзоп, — эшагингни шу ерда қолдирақол, хизматкорлар ем-сувидан хабардор бўлиб туради.

Оёғига чориқ кийган, йўл юриб кир-чирга ботган одам, ҳеч нарсага сўраб-суриштирмай ичкарига кирди.

— Ҳамма нарсага лоқайд одамнинг шуми? — деб суриштирди Ксанф.

Шу заҳотиёқ Эзопнинг дадил-дадил гапираётганини ҳис қилди ва шунинг учун хотинидан сўради:

— Ҳойнаҳой сен яхшилаб Эзопнинг таъзирини бериб қўйинг келаётгандир?

— Эртаю кеч худодан тилаганим шу.

— Ундай бўлса, манави одамнинг олдига тоғора келтир-да, ўзингни унинг оёғини ювмоқчи бўлаётгандай қилиб кўрсат. У сира ҳам бунга йўл қўймайди ва наҳотки, бу хонадонда шунақа ишларни бажарадиган қул топиламан, деб сўрайди.

Ксанфнинг хотини битта сочиқни белига бойлаб, иккинчисини билагига ташлаб, тоғорачани кўтариб, меҳмоннинг олдига чиқди. Нотаниш одам дарҳол бу уйнинг бекаси шу аёл эканини англади. Унинг хаёлидан шундай гап ўтди: «Ксанф — файласуф. Мободо у менинг оёқ-қўлимни ювиб қўйишларини истаса, буни бирор қулга топширар эди. Лекин афтидан у менинг иззатимни жойига қўймоқчи бўлаётганга ўхшайди. Шунинг учун бу хизматни хотинига топширибди. Майли, шунақа бўлақолсин — Ксанфнинг хотини оёғимни ювиб қўяқолсин».

Оёғи ювилганидан кейин меҳмон дастурхонга ўтирди.

Ақлли экан, шайтон, деб ўйлади Ксанф.

Шундан кейин у шароб тўла қадаҳни биринчи бўлиб меҳмонга тутишни буюрди.

Меҳмон ўйлади: «Сирасини айтганда, қадаҳни биринчи бўлиб уй эгасига тутмоқ керак. Аммо Ксанф менга катта ҳурмат кўрсатмоқда. Шунинг учун ҳам менга биринчи бўлиб ичишни таклиф қиляпти. Майли, биринчи бўлиб ичсам, ичақолай».

Кейин Ксанф ликобчада қовурилган балиқ келтиришни буюрди ва меҳмонга деди:

— Қани, марҳамат, балиқдан ол.

Ксанф шундай дейиши биланок, кўз очиб юмгунча, балиқ стол устидан ғойиб бўлди. Гуёки у денгиз қаърига шўнғиб кетгандай эди.

Ксанф таомдан жиндайгина татиб кўрди, холос ва ошпазни чақиртиришни буюрди. Ошпаз келди, Ксанф унга пўписа қилакетди:

— Нега зирворни жуда кам солдинг? Зайтун ёғи ҳам солмабсан. Сени бошлаб савалаш керак.

Нотаниш одам ўйлади: «Балиқ жуда обитобида пиширилган эди. Бироқ Ксанфнинг ўз хизматкорини савалагиси келиб қолган бўлса менга нима — савалайверсин».

Ошпазни яхшилаб жазоладилар.

Ксанфнинг хаёлидан ўтди — бу нотаниш одам чиндан-да ҳамма нарсага бепарқ экан-ку. Жуда тўнкага ўхшайди. Ёки тилсиз-забонсиз гунгмикан?

Балиқдан кейин пирог келтирилди. Бегона одам умри бино бўлиб бунақа пирог кўрмаган эди. У пирогдан гиштай келадиган каттагина бир бўлагини қирқиб олди-да, икки муштини тўлдириб, апил-тапил кавшай бошлади.

Ксанф эса пирогдан бир тишлами татиб кўрди-да, ошпазни чақиртиришни буюрди. Ошпаз келиши биланок ўшқира кетди:

— Нега пирогга ёнғоқ ҳам, асал ҳам солинмабди?

Ошпаз жавоб берди:

— Агар пирогнинг бирор жойи пишмаган бўлса, менга кўрсат. Агар у етарли даражада ширин бўлмаган бўлмаса, бунда менинг айбим йўқ. Хамир қораётганим-да мен асалдан кўпроқ қўймоқчи эдим, лекин бекам йўл қўймадилар. У киши, ҳаммомдан келганимдан кейин асални ўзим бераман, деди. Лекин ҳеч нарса бермади. Шунинг учун пирог бемазароқ чиқди.

Ксанф унга жавобан деди:

— Агар гапларинг рост бўлса ва ҳамма айб хотинимда бўлса, уни тириклай ёқиб юборишга буйруқ бераман.

— Шундай деб хотинининг қулоғига шипшиди:— Ўзингни буйруғимга кўнган қилиб кўрсат.

Ўзи эса Эзопа буюрди:

— Бориб хас-хашак ва ўтин келтириб, хонанинг ўртасида гулхан ёқ.

Эзоп олов ёқди, Ксанф эса камоли ишонч билан хотинини гулхан томон судради. Бегона одам қилт этмай ўтирар ва индамай шароб симирарди. Лекин Ксанф уни синаётганини пайқаб қолганди. Шунинг учун унга деди:

— Агар сен чиндан ҳам хотинингни ёқиб юбормоқчи бўлсанг, жиндай сабр қилиб тур — мен ҳам хотинимни бошлаб келаман, икковини бирга ёқасан.

Бу сўзларни эшитиб, Ксанф таслим бўлди ва Эзопа деди:

— Сенинг енгиб чиққанингни тан оламан. Бемаъни ишларни бас қилайлик. Бундан буён менга сидқидилдан, яхшилик билан хизмат этавер.

— Менга зулм қилишингни бас қилсанг, сенга қанчалик садоқат билан хизмат этаётганимни ўзинг кўрасан.

Эртаси куни Ксанф деди:

— Эзоп, ҳаммомга бориб, қара-чи — одам кўп эканми?

Йўлда Эзопа шаҳар ҳокими рўбарў келиб қолди. У тўхтаб, Эзопдан суриштира бошлади:

— Қаёққа кетяпсан?

— Билмайман.

— Ростдан билмайсанми?

— Ҳа, билмайман.

Шаҳар ҳокимининг жаҳли чиқиб кетди ва Эзопни маҳкамага олиб кетишни буюрди.

— Ана, кўрдингми? — деди Эзоп, — мен сенга рост гапирганим. Мени авахтага олиб кетишлари қаёқдан хаёлимга келиши мумкин эди?

Шаҳар ҳокими бу жавобдан лол қолиб, Эзопни қўйиб юборди.

Эзоп ҳаммомга йўл олди. У ерда одам гавжум экан. Ҳаммомнинг эшиги олдида тош ётган экан, уни ҳеч ким пайқамади. Лекин кимки ҳаммомга кирса, унга қоқилиб ўтар ва уни чангитиб сўкар эди.

Эзоп одамларнинг фаросатсизлигига ҳайрон бўлиб улгурмай, яна бир одам қоқилиб тушди. У «Йўл устига шу тошни ташлаган одамга минг лаънат!» деди-да, бир чеккага улоқтирди. Кейин ҳаммомга кириб кетди.

Эзоп уйга қайтиб келиб, Ксанфга деди:

— Ҳаммомда фақат битта одам бор экан, холос.

— Фақат битта дейсанми? Жуда яхши-ку! Дарров менинг буюмларимни йиштир — ҳаммомга бораман.

Ксанф ҳаммомга келиб қараса, одам кўп экан.

— Эзоп! Ҳозиргина менга ҳаммомда биттаю битта одам бор экан, холос, демагнамидинг?

— Худди шундай деган эдим. Йўл чеккасида ётган анави тошни кўряпсанми? У эшик олдида ётар эди. Шу касларнинг ҳаммаси унга қоқилиб ўтарди. Бироқ тошни бир чеккага олиб ташлаш фақат битта одамнинг калласига келди, холос. Шунинг учун ҳам ҳаммомга келганларнинг ҳаммаси ичида мен фақат ўшани инсон деб ҳисобладим.

Ҳаммомдан кейин Ксанф Эзопга овқат тайёрлашни буюрди. Орадан кўп ўтмай, у ювиниб чиқди ва дастурхонга ўтирди. Овқатланиб бўлгач эса, бўшанишга эҳтиёж сезди. Эзоп сочиқ ва бир хурмача сув кўтариб унинг кетидан бормоғи лозим эди. Ксанф ишини қилиб бўлиб, ундан сўради:

— Эзоп нима учун одамлар орқаларига ўгирилиб, ўзларидан чиққан нажосатга албатта кўз ташлайди?

— Бир замонлар бир шаҳзода ўтган экан. У жуда ҳашаматли ҳаёт кечирар экан. Керагидан ортиқ еб, қорни шишгунча ичгани учун ҳам ҳожатхонада кўп ўтирар экан. Бир куни шунақа узоқ ўтирибдики, қийналганидан жони ҳам чиқиб кетибди. Ўшандан бери одамлар ҳамма вақт ўзининг мулкани текшириб кўрмоқ учун орқасига ўгирилиб қарайдиган бўлиб қолибди. Улар кучанаётганида жонлари ҳам кўшилиб чиқиб кетмаганига ишонч ҳосил қилмоқчи бўлар экан. Лекин сен ташвиш қилмасанг ҳам бўлади, чунки сенда жоннинг ўзи йўқ.

Ксанф тушлик қилаётганларнинг ёнига қайтди. Ҳаммомнинг кайфи анча-мунча тароқ бўлиб қолгач, ғоятда мураккаб фалсафий масалаларда баҳс бошланиб кетди. Ксанф ҳам суҳбатга аралашди ва худди шогирдлари даврасида маъруза ўқиётгандек мулоҳаза юрита бошлади. Эзоп охири кўринмайдиган назарий мунозара етилиб келаётганини хис қилиб деди:

— Дионисий одамларга шароб улашар экан, учта қадахга уч хил шароб қўйибди. Уларнинг бири жонга роҳат бахш этиш учун, иккинчиси — шоду хуррамлик учун, учинчиси мақтанчоқлик ва шўхлик учун экан. Айни шу иши билан Дионисий одамларни ичиш санъатига ўргатган. Бинобарин, одамзод ичишда меъёрни билмоғи керак. Сен — Ксанф дастлабки икки қадахни ичиб бўлдинг, энди мақтанчоқлик билан бирга учинчи қадахни ҳам ёшларга қолдир. Бусиз ҳам мактабда гапингни тинглайдиган шогирдларинг кўп.

Ксанфнинг кайфи ошиб қолганди, у ғазаб билан Эзопга дўқ қила кетди:

— Сен аблаҳнинг қачон овозинг ўчади? Тезроқ соялар салтанатига равона бўлсанг бўларди. Ўша ерда маслаҳатингни шоҳ Аидга берардинг.

— Оғзингга қараб гапир! Тагин ўзинг жаҳаннамга гум бўлиб қолмагин.

Шу чоғ шогирдлардан бири баҳсга аралашди:

— Ксанф, одамнинг қўлидан ҳамма нарса келишига ишонасанми?

— Ким инсон тўғрисида гап бошлади? Ҳа, инсоннинг қўлидан ҳамма нарса келади.

— Агар унинг қўлидан ҳамма нарса келса, демак, у денгизни ҳам ичиб юбора оларкан-да?

— Бундан осони борми? Ҳатто мен ҳам ичиб юбора оламан денгизни!

— Ича олмасанг-чи? Унда нима бўлади?

— Бор-будимга гаров ўйнашим мумкин. Ича олмасам, ҳамма нарсамни бой берган бўламан.

Шундай деб, улар бир-бирининг қўлини олди, бармоқларидан узукларини суғуриб, гаров сифатида бир-бирига берди.

Ксанфнинг ёнида турган Эзоп мушти билан унинг биқинига туртди.

— Нима бало, миянгни еб қўйдингми? Қандай қилиб денгизни ичмоқчи бўляпсан?

Бироқ Ксанф зўрға оғзида тили айланиб, маст овозда гўлдиради:

— Жим бўл, тўнғиздан тарқаган.

Эртасига эрталаб Ксанф уйқудан туриб ювинишга тутинди. У Эзопни чақирди:

— Нима дейсан?

— Қўлимга сув куйиб юбор.

Эзоп буюрилган ишни бажарди. Қўлини ювар экан, Ксанф бармоғида узуги йўқ эканини кўриб қолди.

— Эзоп, қани менинг узугим?

— Мен қаёқдан билай?

— О-о, лаънати-ей!

— Ксанф, — деди Эзоп, — сен энг қимматбаҳо нарсаларингни яшириб-нетиб қўйсанг бўларди. Сен кеча бутун молу мулқингни бой бериб қўйдинг.

— Нималар деб валжираяпсан, Эзоп?

— Сен денгизни ичиб юбораман, деб гаров ўйнадинг ва узугингни гаровга қолдирдинг.

— Қандай қилиб денгизни ичиб юборар эканман?

— Мен сенга айтдим, «Миянгни еб қўйдингми?» дедим. Сен эса гапимга кулоқ осишни ҳам истамадинг.

Буни эшитиб, Ксанф гуп этиб, Эзопнинг оёқлари остига ўзини ташлади.

— Эзоп! Нима қилсанг, қил, лекин йўлини топ — мен гаровни ютиб чиқай. Жилла бўлмаса, гаров бекор бўлсин.

— Бунақа гаровни ютмоқнинг сира иложи йўқ. Лекин уни бекор қилишнинг йўли топилади.

— Қай тарзда?

— Сенинг ҳузурингга қози даъвогар билан бирга келиб, денгизни ичишингни талаб қилади. Албатта, бекорхўжалар ҳам денгизни қандай ичишингни томоша қилгани кўп йиғилса керак. Фақат гаровдан воз кечма. Катта бир косага денгиз сувидан куйиб, сенга олиб келишларини буюр. Кейин қозидан сўра: «Гаровимизнинг шартлари қандай эди?» У сенга жавоб бериб «Сен денгизни ичиб беришинг керак» дейди. «Бори-йўғи шуми?» дейсан. Қози «Ҳа» деб гапнинг ростлигини тасдиқлайди. Сен ўзининг розилигингни баён қиласан ва тўпланганларга қарата нутқ сўзлайсан: «Ҳамюртларим! Денгизга кўп дарёларнинг суви қуйилади. Мен фақат, денгизни ичаман, деб гаров ўйнаганман, унга қуйиладиган дарёларни ичишга гаров ўйнамаганман. Менинг рақибим денгизга қуйиладиган дарёларга дамба куриб сувларнинг йўлини тўссин. Менинг талабим шунақа. Албатта, мен биламан — дарёларнинг денгизга бориш йўлини тўсиб бўлмайди. Шундоқ экан, денгизни ҳам ичиб бўлмайди».

Бири бири билан боғлиқ. Бирини иложи бўлмаганидан кейин иккинчисининг ҳам иложи йўқ. Иложи йўқ нарсани ҳеч ким қила олмайди. Шу тарзда сен қутулиб қолишинг мумкин.

Ксанф Эзопа қойил қолганча бакрайиб қараб турарди. Орадан кўп ўтмай, кеча Ксанф билан гаров ўйнаган шогирди етиб келди. У билан бирга шаҳарнинг жамики катта амалдорлари ҳам бирга келган эди. Шогирд дарвоза олдида тўхтаб, Ксанфни чақира бошлади:

— Ксанф, қани, кечаги лафзингни бажар ёки мол-мулкингни менга хатлаб бер.

Эзоп дарҳол гапга аралашди:

— Яхшиси, сен ўзингнинг бор-будингни ўйласанг-чи! Ксанф аллақачон баҳсинг ярмини ютиб қўйди.

Шогирд зарда билан жавоб берди:

— Эҳтиёт бўл, Эзоп, ҳадемай сен меники бўласан.

— Бемаъни гапларни қўй. Яхшиси, Ксанфга бор-йўфингни бериб қўяқол.

Кейин Эзоп денгиз соҳилига стол олиб чиқишни, унинг устига уч-тўртда коса қўйишни буюрди. Улардан ташқари бу ерга яна тахтиравон ҳам қўйишди. Теварак-атрофда ҳангоматалаб одамлар аллақачон йиғилиб олган эди. Ксанф келиб, тахтиравонда ўзининг жойини эгаллади. Эзоп косаларга денгиз сувини тўлдирди бошлади.

Шогирд ташвишга тушиб қолди:

— Нахотки, у ростдан ҳам денгизни ичса?

Ксанф эса ҳузурга қозини чақираиб, ундан сўрай бошлади:

— Қани, нима деб гаров ўйнаган эканмиз?

Қозининг ўрнига гаров ўйнаган шогирднинг ўзи жавоб берди:

— Сен, денгизни ичиб бераман, дегансан.

— Бор-йўғи шуми? Бошқа гап йўқми?

— Ҳа, шу! Бошқа гап йўқ, — деб гапга қўшилди қози.

Шунда Ксанф ўрнидан туриб, қизиқиши борган сари қизишиб бораётган оломонга мурожаат қилди:

— Муҳтарам ҳамюртлар! Денгизга кўпгина дарёлар қуйилади. Мен эса денгизни ичаман, деб гаров ўйнаганман. Зинҳор-базинҳор денгизга қуйиладиган дарёларнинг сувини ичаман, деб гаров ўйнамаганман. Хуллас, менинг рақибим аввалига ана шу дарёларнинг ҳаммасини дамбалаб берсин.

Шундай қилиб, у баҳсда ютиб чиқди. Оломон уни муборакбод қилиб, ҳайқира бошлади:

— Баракалла, Ксанф! Ксанфга олқишлар бўлсин!

Шогирд бўлса, Ксанфнинг олдида ерга чўзилганча хитоб қилди:

— Улуғ устоз! Сен мени енгдинг!

Шундан кейин гаров бекор қилинди. Хўжа ва қул уйга қайтиб кетишаётганларида Эзоп деди:

— Ксанф, мен сени хароб бўлишдан асраб қолдим. Мени энди озодликка чиқарсанг. Менимча, шунга арзийдиган хизмат қилдим.

Бироқ Ксанф бу гапга шундай жавоб берди:

— Сендан ҳеч қутулмас эканман-да. Қўй, бошимни қотираверма!

Эзопни бундан кейин ҳам қуллигича қолаверишдан кўра хўжайинининг нон-кўрлиги кўпроқ хафа қилди. Лекин у тақдирга бўйсунди.

Охири келгуси сонда

Озод ОБИД таржимаси

АВЕСТО

**MADANIYAT
ILDIZLARI**

Тарих фани ўтмишда содир бўлган воқеа ва ҳодисаларни асосан адабий ва моддий ёдгорликларга таянган ҳолда ўрганеди. Бунга шубҳа бўлиши мумкин эмас, албатта. Лекин тарихий ҳақиқатга ойдинлик киритиш учун маданий қадриятларнинг барча шаклларига мурожаат этиш лозим бўлади. Миллий урф-одатлар маданий қадриятларнинг муҳим тоифаси ҳисобланади.

Сиртдан қараганда, муайян бир халқда мавжуд бўлган урф-одатлар, расм-русумларнинг тарих билан алоқаси йўқдек, улар ўз ҳолича яшаб келаётгандек, вақтлар ўтиши билан эскилари мозийга чекиниб, янгилари уларнинг ўрнини эгаллаётгандай туюлади. Жамиятдаги урф-одатлар, расм-русумлар ҳар қандай миллат тарихининг ажралмас қисми бўлса ҳам, уларни тарихчилардан ҳам кўпроқ элшунослар ўрганиб келмоқда. Холбуки, анъаналарда халқ ҳаётининг

барча қирралари акс этади, шу сабабдан улар ёрдамида фақат халқ тарихи эмас, балки халқ фалсафасини ҳам ўрганиш мумкин.

Уйимиз ёнида ўсаётган дарахт болаликдан қадрдон бўлиб, унга кўзимиз ўрганиб қолади. Дарахтнинг япроқ ва новдалари янгиланиб, йиллар ўтиши билан шакл-шамойили ўзгариб турса ҳам, уни эски қадрдондек таниймиз. Шунга ўхшаб халқ урф-одатлари ҳам вақтлар ўтиши билан маълум бир даражада ўзгаришга учраса-да, кишилар ҳаётига сингиб улгурган анъана сифатида минг йиллар оша яшашда давом этаверади. Негаки, уларнинг илдизлари узоқ тарихга, ёзма ва моддий ёдгорликлар камдан-кам учрайдиган даврларга етиб боради.

Миллий ўзлигимизни англаш, маданиятимиз тарихи узоқ ўтмишга бориб тақалишини тушуниб етиш учун халқимиз урф-одатларини ўрганиш муҳим далил ва

Усмон ҚОРАБОЕВ. Фалсафа фанлари доктори, профессор, Рассомлик ва дизайн институтининг ректори.

маънавий қувват бўлиб хизмат қилади. Шу маънода, халқимизнинг энг қадимий ёзма ёдгорликларидан бири бўлган «Авесто» китобида акс этган урф-одатларни, турли замонларда уларга бўлган муносабатларни ўрганиш ва таҳлил қилиш қизиқарли маълумотлар бериши шубҳасиз. Бу ажойиб китоб қанчалик кўп мутолаа қилинса, унда акс этган урф-одатларнинг қирралари шунчалик аниқ намоён бўлаверади.

Мелоддан олдинги минг йилликнинг бошларида Ўрта Шарқдаги катта ҳудудда тарқалган зардуштийлик ўзидан олдинги диний эътиқодлар, жумладан митраизм (қуёшга сифиниш) замирида вужудга келди. Митраизмнинг асосини ташкил этган нур билан зулмат ўртасидаги ихтилоф зардуштийликда чуқурлаштирилиб, ёруғлик ва қоронғилик, иссиқлик ва совуқлик, гўзаллик ва хунуқлик, яхшилик ва ёмонлик, ҳаёт ва ўлим, поклик ва ифлослик каби тушунчалар оққали эзгулик ва ёвузлик кураши тарзидаги олий тамойил даражасига кўтарилди. Унда барча ижобий ҳодисалар Ахурамазда (Хурмуз) тимсолида ва барча салбий ҳодисалар Анхара-Майню (Ахриман) тимсолида мужассамлашган. Лекин, шу билан бирга, Митра (йигит қиёфасидаги қуёш ва ёруғлик тангриси), Анахита (гўзал қиз қиёфасидаги унумдорлик, ҳосилдорлик, фаровонлик тангриси), Хумо (гўзал қуш қиёфасидаги бахт, тақдир ва бойлик тангриси), Хубби (мард йигит қиёфасидаги сув тангриси), Миррих (ёш жангчи қиёфасидаги уруш ва ғалаба тангриси) ҳам зардуштийлар эътиқодидан ўрин олган. Бу — халқ орасида аввалдан мавжуд урф-одатлар муайян даражада ўзгариб (сирдан қайта ишланиб), янги диний эътиқодга мослашишга, янги диний эътиқод эса ўз навбатида аввалдан мавжуд дин тимсолларини ўзлаштиришга мисолдир.

«Авесто» матнида учрайдиган урф-одатларни таснифлаш асосида уларни муайян кўринишда бизгача етиб келганини аниқлаш ва қайси хислатлари сақланиб қолганини англаш мумкин.

Зардуштийлар эътиқодида борлиқ олам ҳодисалари билан боғлиқ маросимлар, қуёш (олов), сув, ер ва ҳаво каби табиатнинг тўрт унсури энг муқаддас ҳисобланган. Зардуштийлар оловга қуёшнинг зар-

раси деб сажда қилишган. Бу ўринда қуёшга сифиниш Турон элатларида жуда қадим замонлардан тарқалган эътиқод эканини айтиб ўтиш жоиз. Фақат зардуштийликда бу эътиқод кучайтирилган: оловга гуноҳдан покловчи сеҳрли куч деб қаралган, унга бағишлаб махсус оташхоналар қурилган ва алоҳида байрамлар уюштирилган. Зардуштийлар қуёшни «Қуёш бобо», ойни «Ой момо», ерни «Она ер», ҳавони «Момо ҳаво», сувни «Оби ҳаёт» деб атаганлар ва уларга атаб маросимлар ўтказилган. Шунингдек, ёмғир тилаш учун «Суст хотин», шамол чақириш учун «Чой момо», қуёш чорлаш учун «Қуёшжон», табиий офат бўлганда эса қурбонлик қилиб ис чиқариш одатлари бўлган. Зардуштийларнинг сув ва ерни муқаддаслаштириши замирида яна қум, туз, лой каби табиий «шифохона»ларга тушиб, дардларига даво излаш одати ҳам ётади.

Ўша даврлардаги наботот ва ҳайвонот оламига оид удумлар ҳам диққатга сазовор. Зардуштийлар эътиқодининг табиат билан уйғунлиги уларнинг от, ит, бўри, кўчқор, хўроз, тоғ эчкиси каби ҳайвонларни, қалдирғоч, лайлак, оққуш, турна каби қушларни илоҳийлаштирганида ҳам кўринади. Оташпарастликнинг асосий машғулотлари чорвачилик ва деҳқончилик бўлгани туфайли улар уй ҳайвонларини алоҳида эъзозлашган. Айниқ-

са, сигир, от, ит юксак эътиборда бўлган.

«Авесто» замонидан сақланиб келадиган удумлардан бири қурбонлик учун сўйилган жонлик калласини даврада ўтирган кексалар олдига эҳтиром рамзи сифатида қўйишдир. Қурбонликка сўйилган молнинг тили ва чап жағи қонларга тортилган, сўнг гўшти ва бошқа аъзолари диний маросим қатнашчилари ўртасида тақсимланган. Бундай удумларнинг кўринишлари, маслалан, сўйилган танани «хомта-лаш» қилиб, қўни-қўшниларга тарқатиш халқимиз ўртасида ҳозиргача учрайди (Т. Маҳмудов, «Авесто» ҳақида». Тошкент, 2001 йил).

«Авесто»га кўра, зардуштийларнинг итга муносабати ҳам диққатга сазовор — улар итга азоб берган одамни минг қамчи уриб жазолаганлар.

Инсон турмуши билан боғлиқ одатлар

хам эътиборга молик. Хусусан, «Авесто»-да зардуштийларнинг кундалик турмушида мавжуд бўлган расм-русумлар ҳақида маълумот берилади. Бундай урф-одатларга юриш-туриш, кийиниш, ювиниш, озодалик, эркак ва аёлларнинг ўзаро муносабатларида мажбурий бўлган қоидалар киради.

Ижтимоий муносабатларда «Ваъда бериш», «Қасам ичиш» каби маросимлар муҳим ўрин тутган. Чунки берилган ваъдага, ичилган қасамга амал қилиш шарт бўлган, уни бузганлар жамоа ўртасида сазойи қилиниб, бор қадр-қимматидан маҳрум этилган. Умуман, зардуштийлар эътиқодида урф-одатлар ахлоқий меъёргина бўлиб қолмай, ҳатто қонун даражасига кўтарилган. Шунинг учун анъанавий расм-қоидаларни бузганлар қаттиқ жазога тортилган. Зардуштийлар ҳаётининг бу қирраси Т. Маҳмудовнинг «Авесто» китобида яхши ёритил-

«Мен сизларни буюк мага— таълимотни ўрганишга даъват этаман». Ясна, 29-ҳот.

гани учун бу ўринда бир мисол келтириш билан чекланамиз. «Авесто»да шундай дейилади: «Агар... аёл бачадонидаги тириклик мевасини нобуд қилса, бу одам ўлдириш билан тенг бўлиб, гуноҳи ҳам аёлниги, ҳам эрнинг гарданидадир».

Бугунги кунда ҳам учраб турадиган «иссиқ-совуқ» қилиш, касални руҳий даволаш, душманларга бало тилаш каби одатлар ҳам ўша замонлардан қолган.

Жисман ва руҳан покланиш — зардуштийликнинг асосий одати бўлган, дейиш мумкин. У махсус ном билан «Зиндаровон», яъни «тирик руҳ» деб аталган. Зардуштийлар эътиқодича, одам покланиш воситасида ўз руҳини янгилайди. Шу боис зардуштийлар тозалikka, ҳозирги тушунчамиз билан айтганда, гигиенага катта эътибор берган. Ҳар бир инсон кунига беш марта ювиниши, эрталаб куёшни олқишлаб, сифинишга киришишдан аввал покланган бўлиши шарт саналган. Шунингдек, байрамлар олдидан таҳорат олишини ҳам дабдабали маросим тарзида уюштирилган.

Озодаликни эъозлаш одати бадандан ташқари уй-рўзгор, атроф-муҳитга нисбатан ҳам қўлланган. Масалан, маросимлардан сўнг дастурхон, идиш-товоқ кабларни жамоа бўлиб саранжом-саришта қилиб қўйиш шарт бўлган. Айниқса, олов муқаддас саналгани учун оташхоналар, ўчоқлар доим супуриб-сидирилиб, топ-тоза қилиб турилган. Умуман, табиатга муқаддас деб қаралган ва уни булғаш оғир гуноҳ ҳисобланган.

Зардуштийларнинг тозалаш одатларига оид тушунчаларини Ахурамазда билан Зардушт ўртасидаги куйидаги суҳбатдан билса бўлади.

«Зардушт:

— Эй, оламини яратган зот! Эй, ҳақиқат! Одамлар овқатланадиган идишга ит ёки мурдор тегиб кетса, уни поклаб бўладими?

Ахурамазда:

— Поклаб бўлади... Агар идиш олтиндан бўлса, бир марта кумиз билан ювилади, бир марта тупроққа беланади, бир

марта сувга чайилади. Шунда пок бўлади...» («Видевдат», 7-фарғард, 73, 74-бандлар). Ҳозиргача момоларимиз идиш-товоқни тозалаганда кум, кулни кукун сифатида ишлатишадики, «Авесто» бу жуда қадимий «технология» эканидан дарак беради.

Зардуштийлар эътиқодича, танадан кесиб олинган соч ёки тирноқ ўз-ўзидан Ахриманнинг мулкига айланиб, девларга катта қудрат бахш этар экан. Шунинг учун бундай аъзоларни кўмиш махсус маросим тарзида ўтказилган. «Авесто»да бу ҳақда шундай дейилади: «Кимки соч ёхуд тирноғини олгач, уни ҳеч қандай расм-русумсиз бирор чуқур ёки кавакка тўкса, бу қабиҳ амал девларни олқишлаб, уларга куч ва нусрат бахш этган билан баробардир».

Олинган тирноқ, сочни поклаш ҳақида «Авесто» шундай деб буюрган: «Қаттиқ ерни ўн бармоқ чуқурлигида, юмшоқ ерни ўн икки бармоқ чуқурлигида қаз. Ўша соч ва тирноқларни унинг тубига ташлаб, энг улуг ва нажотбахш дуони зикр қил:

— Одамзод «кичик олам»дир. Унинг ҳар бир унсури табиатда ҳам мавжуд. Ўлимдан сўнг одам яна табиатдаги ўша унсурларга қайтиш қилади. Растохез — қиёмат рўй берганда сўнгаклари тупроқдан, қони сувдан, сочлари гиёҳлардан, тириклиги оловдан қайтиб келади» (*Видевдат*, 17-фарғард, 1-2-бандлар).

Зардуштийларнинг яна талай расм-русум ва урф-одатлари бўлган. Айниқса, уларнинг дафн маросимлари ўзига хос бўлиб, ҳозир фақат тарихий аҳамиятга молик, холос. Шунингдек, улар илм-фанда ҳам анча ютуқларни қўлга киритган. Гарчи зардуштийлардан илм-фанга оид «Авесто»дан мустақил манбалар етиб келмаган бўлса-да, аммо билвосита далиллар уларнинг билимдонлигидан, айниқса, астрономия, математика, тиббиёт ва табиатшуносликда зукко бўлганларидан дарак беради. Минг йиллар оша бизнинг давримизгача етиб келган ва бугун халқимизнинг умуммиллий байрамга айланган Наврўз айнан баҳорги тенгкунлик

айёмида нишонланиши бунинг ёрқин бир намунасидир.

Зардуштийлар анча мукамал тақвим тизимига эга бўлган. Улар Наврўздан ташқари кузги тенгкунлик куни — Мехр-жонни, ёзнинг энг қисқа тунига тўғри келадиган Ангом кунини ҳамда қишнинг энг узун туни бўлган Сада кунини ҳам байрам қилганлар.

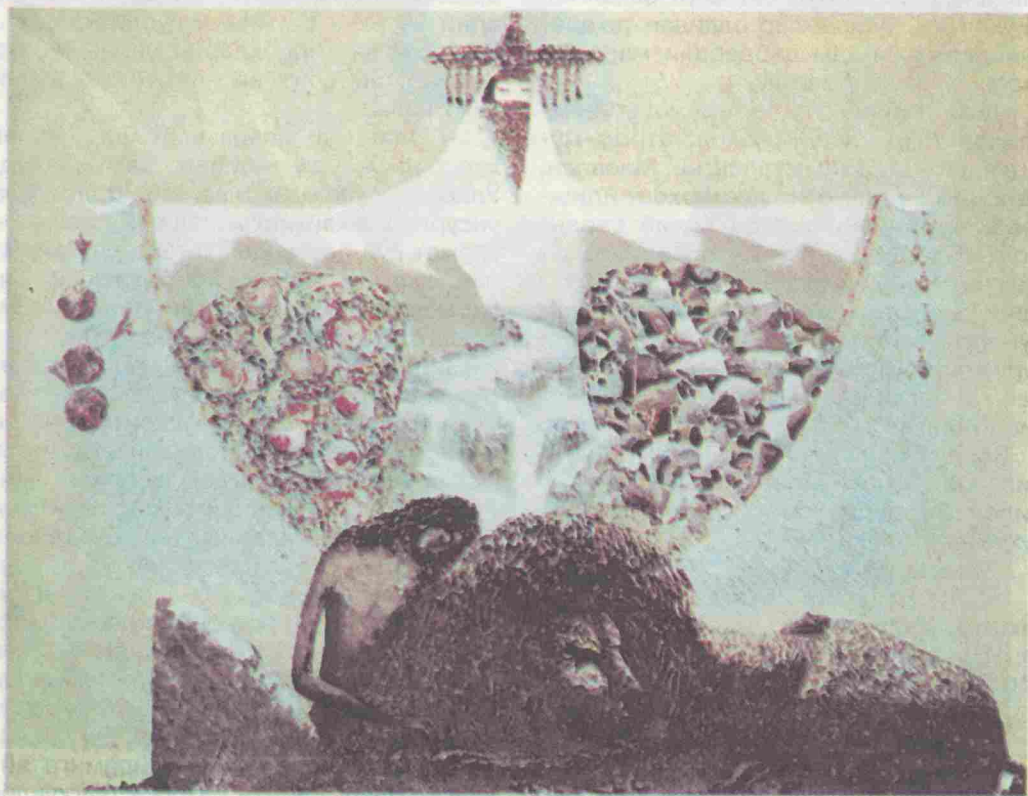
Биз олдимишга қўйган мақсаддан келиб чиқиб, зардуштийларнинг бошқа одатлари устида тўхталмаймиз. Юқорида баён қилинганлардан эса қуйидаги хулосалар чиқариш мумкин.

Биринчидан, зардуштийлар замонида ва ундан ҳам аввалроқ расм бўлган жуда кўп урф-одатлар бизнинг давримизгача сақланиб қолган. Улардан бир қисми деярли ўзгармай етиб келган бўлса, бир қисмининг мазмуни ўзгариб, ислом шариатида мослашган.

Иккинчидан, турли диний, сиёсий ва бошқа эврилишларга қарамай, урф-одатлар авлоддан авлодга ўтиб келаётгани миллатнинг илдизлари қаердан бошланишини кўрсатувчи муҳим далилдир. Мана шу тамойилга асосланиб, ўзбек халқининг тамаддуний тарихи «Авесто»да битилган даврлардан ва ҳудудлардан бошланади, дейиш мумкин.

Учинчидан, бугунги давр учун катта аҳамиятга молик яна бир хулоса шундаки, аجدодларимиз жуда қадим замонлардан табиатни эъзозлаш, атроф-муҳитни пок сақлашга қаратилган ахлоқ кодексини яратганлар ва унга амал қилиб келганлар.

Мана шу нуқтаи назардан «Авесто» миллий қадриятимизнинг муҳим ёдгорлиги, Зардушт эса инсоният тарихидан муносиб ўрин олган мутафаккир аждодимиздир.

Акмал Нур асари.

«Ҳақиқатда улар ўз кирдикорлари билан бизга даҳшат солмоқ бўлдилар». Ясна, 34-ҳот.

Зардуштийлар одатлари

Мелоддан аввалги биринчи минг йилликнинг бошида зардуштийлик дини Ўрта Осиёда кенг ривожланди. Зардуштийлик қадимий диний эътиқодлар, жумладан, митраизм (қуёшпарастлик) замирида тараққий этди.

Маълумки, зардуштийларнинг фикрича, дунё асосини икки қарама-қарши нарса — яхшилик ва ёмонлик, гўзаллик ва хунуқлик, ёруғлик ва қоронғилик, нур ва зулмат, иссиқлик ва совуқлик, ҳаёт ва ўлим, тана ва жон, ижобият ва салбият, поклик ва ифлослик, адолат ва бузғунлик, эркинлик ва тобелик ўртасидаги кураш ташкил қилган. Шунинг учун мазкур динга эътиқод қилганлар дунёдаги барча ижобий ҳодисаларни яхшилик худоси — Ахурамазда (Хурмуз) ва ҳамма салбий нарсаларни ёмонлик худоси — Анхара-Майню (Ахриман) иродасига боғлиқ деб тушунганлар. Зардуштийлар яхшилик худосига ундан яхшилик қилишини, ёмонлик худосига ундан ёмонлик қилмаслигини илтимос қилиб сифинишган.

Шунингдек, зардуштийлар яхшилик худоси Ахурамазда билан бирга — Митра (йигит қиёфасидаги қуёш ва ёруғлик тангриси), Анахита (гўзал қиз сиймосидаги унумдорлик, ҳосилдорлик, фаровонлик тангриси), Хумо (гўзал куш қиёфасидаги бахт, тақдир ва бойлик тангриси), Хубби (мард йигит қиёфасидаги сув тангриси), Миррих (ёш жангчи қиёфасидаги уруш ва ғалаба тангриси) кабиларга ҳам итоат қилишган.

Тарихчиларнинг берган маълумотларига қараганда, «Авесто»нинг куйидаги қисмлари сақланиб қолган:

ЯСНА — ибодат пайтида ижро этиладиган қурбонлик маросими қўшиқлари ва диний маросимларга хос расм-русумлар баёни. 72 бобдан иборат бўлган бу қисмнинг 17-боби Зардушт қўшиқлари — готлар — мадҳиялардан иборатдир. Готларнинг асосий ғояси — эзгу фикр, эзгу калом, эзгу амални тараннум этишдан иборат.

ЯШТ — зардуштийларнинг илоҳий оҳанглар асосига қурилган мадҳиялари. Зардуштийлик худолари ва маъбудаларига бағишланган 22 қўшиқдан иборат

бўлиб, унда Ахура-Мазда ва у яратган маънавий (илм, билим, дин, ҳақиқат) ва моддий қадриятлар (Қуёш, Осмон, Замин, Сув) мадҳ этилган.

ВИДЕВДАТ — девларга, зулмат тимсолига қарши қонулар мажмуаси. Мазкур бўлимда диний қонулар матни, қадимги дostonлар, мифларнинг мазмуни, парчалари сақланган, мифологик қахрамонларнинг номлари зикр этилган.

ВИСПАРАД — 2 бобдан иборат ибодатга оид қўшиқлар.

«Авесто»да аждодларимизнинг фалсафий фикрлари, орзу-ўйлари, эътиқоди билан бир қаторда одатлар, маросимлар ва байрамларга алоҳида эътибор берилди. Айниқса, унинг Видевдат қисми бундай маълумотларга жуда бой. Жумладан, унда озодалик, поклик русумлари, ўликни ерга кўмиб, уни ҳаром қилган одамни ёки ваъдабозни жазолаш, даволаш удумлари, ит боқиш ва уларни эҳтиёт қилиш, аёллар билан ойнинг қайси кунлари муносабатда бўлиш; соч ва тирноқларни қачон олиш ва уларни тоза сақлаш; хўрозлар билан боғлиқ иримлар ҳақида, сувнинг шифобахшлиги; чақалоқни парваришлаш, одамларни бало-қазолардан асраш ва бошқа кўплаб одатлар баён этилади.

«Авесто»да салбий ҳодисалар айнан одат-маросимларга итоат қилинмаганидан келиб чиқади, деган ғоя олға сурилади. Жумладан, унда айтилишича, «маросимларга эътиборсизлик оқибатида ер юзида девларнинг хуружи авж олади» (*Девлар бунда салбийлик, ёмонлик тимсоли сифатида намоён бўлади*). Шунингдек, «Авесто»да «Диний русум ва маросимларга эътиборсизлик оқибатида одамлар бит деб аталувчи храфсастрлар, экинзорларда буғдойларнинг хўрандаси — ҳашаротлар, уйларда либосларни кемирувчи маҳлуқлар ер юзини босиб кетади», деб қайд этилади.

«Авесто»да урф-одатларни билмаслик жуда қаттиқ танқид қилинади. Масалан, Зардушт «Ким ... касаллик ва ўлим келтирувчи?» деб сўраганда, Ахура-Мазда унга «покланиш русумини тугал билмаган ҳолатда бир нопокни поклашга журъат этган», деб жавоб беради.

Зардуштийлик одатларини чуқур таҳ-

лил қилиб, уларни куйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

Осмон, куёш, ер ва табиий ҳодисаларга боғлиқ анъаналар. Зардуштийлар ўз маросимларида коинотнинг 4 унсури — куёш (олов), сув, ер, ҳавони улуғлаган. Уларни дунёдаги энг муқаддас нарсалар деб билишган. Айниқса, олов куёшнинг ердаги шакли (зарраси) деб, унга алоҳида сажда қилишган.

Санъатшунос олим Т. Маҳмудовнинг таъкидлашича, зардуштийлар орасида «Важ олиш» одати жуда кучли бўлган. «Сўз бериш», «Ваъда бериш», «Қасам ичиш» ва унга қатъиян амал қилганлар қадрланган.

Одатларни бажармаганларга қаттиқ чора кўрилган. Масалан, эр ва аёлларга оид мана бу одатга қатъий риоя этилган:

Эркак зурриёт қолдириш қобилиятига эга бўлса-ю, аммо уйланмаса, унга тамға босишган, ёки белига занжир боғлаб юришга мажбур қилишган.

Мотам маросими. Ўлим ҳаётнинг акси, ёвуз кучларнинг иши бўлгани учун алоҳида ўлик ювадиганлар бўлган. Ўлик ўша куннинг ўзидаёқ махсус ажратилган манзилга, очиқ тоғ ён бағирларига, чўлтошлок жойларга элтиб қўйилган. Жасад итлар, қушлар, ёввойи ҳайвонлар емишига айланган.

«Мурда, қушлар парвозга шайлангунча, гиёҳлар буй чўзгунча, селоблар равон бўлгунча ва баҳорий насимлар ер юзини қуритгунга қадар бир тун ё уч кеча, ёхуд бир ой ерда сақланмоғи лозим.

Қачонки қушлар парвозга кириб, гиёҳлар бош кўтарса, селоблар равон бўлиб, баҳорий бодлар ер сатҳини қурита бошласа, маздапарастлар ўлик жисмини дахмининг кунгай ерига қўйсинлар...». («Видевдат», 5-фарғард, 12-13-бандлар.)

Зардуштийлар эътиқоди бўйича, жасад ерни ифлос қилмаслиги, сувни булғамаслиги, ўтларни захарламаслиги лозим бўлган. Жасад гўштдан тозалангач, суяклар тўплани «астудон» деган сопол идишларга солиб қўйилган.

Зардуштийларнинг фикрича, суяклар қанча тез этдан халос бўлса, марҳумга шунчалик эътиқод ошган. «Агар мурдани қушлар олиб кетса, у художўй одамдир,

дейилади «Авесто»да. — Агар мурдани ҳайвон ёки ит олиб кетса — бундай одам ҳурматга сазовор бўлмаган кишидир. Агар ҳеч қандай жонзот мурдага яқинлашмаса — у ниҳоятда ҳосиятсиз кишидир».

«Авесто»да мотам тутиш одати алоҳида диққатни тортади: «Яхши зотлар уч кун, гуноҳкорлар учун олтмиш кун апамон — мотам тутилади». Ёмон одамга жазо сифатида кўпроқ аза тутилган.

Бирок, ота-она вафотига алоҳида эътиқод билдирилган. Ота ё она вафотидан сўнг «Тан уч марта ювилади. Уч марта либослар ювилади. Гоҳлар уч карра қироат қилинади. Ёхуд менинг оловимга назр қилинади. Боғловлик барсам дастаси тақдим этилиб, эзгулик сувидан тотилади», дейди Ахура-Мазда.

Байрамлар. Марказий Осиё халқларининг асосий одат, маросим ва байрамлари коинот, табиат, фасллар ва меҳнат фаолияти билан боғлиқ бўлган. Аждодларимиз дунёдаги тўрт муҳим нарсани (куёш, ҳаво, ер, сув)ни аниқлаш билан бир қаторда, улар билан боғлиқ бўлган тўрт улуғ кунни белгилаб нишонлаган. Масалан, табиат уйғониши, кундуз-тун тенглиги, дала ишларининг бошланиш палласида — «Наврўз»; ёзда — куёш тик бўлиб, энг узоқ кун ва қисқа тун содир бўлиб, ҳарорат юқори даражага кўтарилиб, сувга эҳтиёж кучайганда, унга бағишланган тадбир — Ангомлар; деҳқонлар ҳосил йиғиб олган вақтда Меҳржон (Чири-ружи, Нимсарда); қишда — энг узоқ тун ва қисқа палласида, қиш авжига чиқиб (қишки чилла) бошланганда, одамларда исинишга эҳтиёжи кучайганда — Олов байрами (гулханларда исиниш) кабилар уюштирилган. Бу мелоддан олдин шаклланган байрамларнинг барчаси табиий ва инсоний эҳтиёжлар асосида қарор топган.

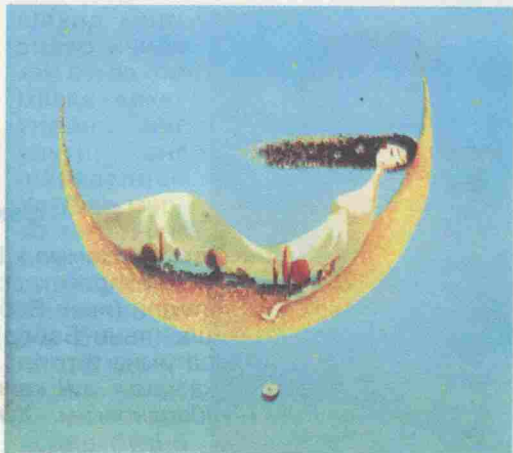
Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон ҳудудида яшовчи халқларнинг байрамларини ўрганишда X-XI асрларда яшган буюк қомусий олим Абу Райҳон Бериунининг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асари муҳим ўрин тутди. Бериуний ўзининг бу асарида қадимий эронийлар, хоразмийлар, сўғдийлар, румликлар, яхудийлар, сурияликлар, насронийлар, ҳиндлар ва бошқаларнинг

тақвимидаги машхур кунлар, ҳайитлар ва одатлар ҳақида тарихий-маданий аҳамиятга эга бўлган бебаҳо фикрлар қолдирган. Биз учун энг муҳими шундаки, у Ўрта Осиё, жумладан, Хоразм ва Сўғд халқларининг исломгача бўлган зардуштийлар давридаги йиллик мавсумий байрамлари ҳақида қизиқарли маълумотлар беради.

Беруний берган маълумотларга қараганда, сўғдийларда Мавсард ойининг биринчи кuni — Наврӯз ва 28-кuni Ро-муш оғам (оташхоналарда тўпланиш ҳайити); Нийсанж ойининг 12-кuni — Моҳирж; Басоканж ойининг 7-кuni — Никх оғам; 15-кuni — Амсхвора (олов тегмаган нарсаларни ейиш ҳайити); Ашн-х-нда ойининг 18-кuni Бобохвора ёки бомихвора (узумдан сиқиб олинган тоза, холис ширани ичиш) ҳайити; Ф-ғ-кон ойининг 1-кuni — Ним сарда (йил ярми); Ж-м-д-н-ж ойининг 24-кuni — «Бод омком»; Х-ш-н-м ойининг охирида ўлганларга аза тутиш кuni ҳайит (байрамлари) ўтказилган.

Беруний хоразмликлар байрами ҳақида ҳам алоҳида тўхталиб, қуйидаги байрамлар бўлганини таъкидлайди: Навсаржи ойида Йил боши (Наврӯз); х-р-в-дод ойининг 1-кuni Арижосувон (иссиқ кийимдан чиқиш, очилиш ҳайити); Чирӣ ойининг 15-кuni — Ажор (куз охирида оловда исиниш ҳайити); А-х-ш-р-в-и-р- ойининг 1-кuni — Ф-б-р-и-х ёки Фар-у-ба (совуқ келиши билан Хоразм подшоларининг шаҳар четига чиқиб, уни ёвдан ҳимоя қилиш кuni) Умри ойининг 1-кuni — Аздоқандхвор (совуқ тушиши билан олов ёқилган уйларда ўчоқлар атрофига йиғилиб, ёғлиқ нон ёпиш кuni); 13-кuni — Чирӣ-руж (йил ярми); Рим-ж-д ойининг 15-кuni «Мина кечаси» (эрта баҳорда кечаси совуқда қолиб ўлган аёл хотираси муносабати билан ўтказиладиган ҳайит); Испондармажи ойининг 4-кuni — Хеж, 10-кuni — Вахшангом (сувга эътиқод қилиш кuni); 20-кuni — Инга (бир-бирига яқин уйлар қуриш кuni) кабилар борасида ҳам қизиқарли маълумотларни баён этган.

Аждодларимиз эътиқоди асосида вужудга келган зардуштийлик дини тарихда қолди. Бироқ уларнинг кўпгина одатлари халқимиз ҳаётида ханузгача сақла-

«Эй, Ахура! Бошимизда йиқилмай турган осмонни яратган кимдир?» Ясна, 44-хот.

Акмал Нур асарӣ.

ниб келмоқда. Сўзсиз, улар ичида энг каттаси — Наврӯздир. Шу билан бирга, касалликнинг олдини олиш ёки ундан сақланиш учун исириқ тутатиш, турли маросимларда шам ёқиш, тўйларда гулхан атрофида айланиш, олов атрофида кечки базмлар уюштириш, чавандозларнинг катта гулхан алангаси устидан сакраш ўйинлари, баъзи касалларнинг гулхан устидан ҳатлаб ўтишлари, чақалоқни олов устидан ўтказиб олиш, муқаддас дарахтлар шоҳига турли латталардан «амал» боғлаш ва бошқа анъаналарни ҳам ҳозир учратиш мумкин. Куёшни озодлик билан кутиб олиш, тонгда ҳовлини тозалаш, уйни супуриш, ювиниш, ўчоққа олов ёқиш, олов ёрдамида озиқ-овқатларни зарарсизлантириш, кул, турли гиёҳлар тутатишдан фойдаланиш ҳам зардуштийлардан келаётган одатлардир.

Зардуштийлик одатлари — аждодларимизнинг бизга қолдирган бебаҳо тарихий меросидир. Балки ҳозирги кунда бу одатларга унча эҳтиёж йўқдир. Бироқ, уларнинг барчасини ўрганиб, билиб қўймоғимиз зарур. Улар ичидан энг заруридан, замонамизга мос бўлганларидан фойдаланиш лозим. Жумладан, баҳорги Наврӯз билан бир қаторда ёзда нишонланадиган Ангом ҳайит, куздаги — Меҳржон, қишдаги — Сада каби қадриятларни табиат, йил фаслларига бағишланган байрамлар сифатида нишонлаш мақсадга мувофиқдир.

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

Мирзааҳмад ОЛИМОВ

Бу — фақат шахсий дард эмас

Захириддин Муҳаммад Бобур зурёди бўлмиш Гулбаданбегимнинг ёзишича, «Соҳибқирон ҳазратлари (яъни Темур) замонидан фирдавмакон ҳазратлари (яъни Бобур) замонигача ўтган султонлардан ҳеч қайсиси бу киши (яъни Бобур) сингари нотинч бўлмаган... Жаҳонгирлик бобида ҳазратимиз тортган қадар машаққат ва хатарлар кам кишиларга учраган. У ҳазратга дуч келган уқубат ва хатарлар оз подшоҳларга дуч келган» (Гулбаданбегим. «Хумоюннома». Тошкент, «Маънавият», 1998. 29-бет).

Дарҳақиқат, ҳеч бир темурий султоннинг бошига тушмаган мислсиз нотинчликлар, камдан-кам подшоҳлар ва умуман камдан-кам кишилар дуч келган машаққат ва хатарлар Бобур Мирзонинг қисмат китобига битилган эди. Албатта, ҳаётда яшаган ҳар бир одам вақти билан унинг «аччиқ ва тахир» (Абдулла Орипов таъбири) таъмини ҳам татиб кўради, дунёда Бобурдан-да чигалроқ қисматли инсонлар ҳам бор. Лекин, барибир, шахсияти улуг ва бетакрор экани, «Бобурнома» туфайли бутун олам аҳлига таниш бўлгани учун ҳам Бобур қисмати кўз ўнгимизда оғир курашлар, машаққатлар ва чигалликларнинг ўзига хос тимсоли бўлиб гавдаланади.

Фақат шуниси борки, Бобур туйган нотинчлик ва хатарлар, у чеккан азоб-уқубатлар, қалбини тирнаган алам ва изтиробларни ул зотнинг шахсияти ва тақдири билангина чеклайдиган бўлсак, бу улкан шахснинг маънавий олами анча ғариб қилиб қўйган бўламиз. «Бобурнома» бизни ҳар қадамда шундан огоҳ этиб турадики, Бобур ўз авлоду аждодлари, беку навкарлари, пиру устозлари, барча соҳалардаги салаф ва халафлари, элу юртининг тақдирига асло бефарқ қарамаган. Айниқса, темурийлар ва сўнги қолдиқларигина сақланиб қолган чигатойийлар (яъни Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхон авлодидан бўлмиш хонлар) салтанатининг қисмати тарих саҳнасидагина эмас, шунчаки тирик-

лик саҳнасида пайдо бўлган ҳар бир қондошининг ҳаёти, хатти-ҳаракати, камолию заволи уни ўз тақдири каби қизиқтирган, ўйга толдирган, ларзага солган. Унинг учун биринчи «юзқаролиг ўз юртини қўйиб, Ҳинд сори юзлан»гани бўлса, иккинчиси — темурийлар салтанатини ичдан кемириб келаётган фожиалар, айниқса, етти-саккиз йил ичида унинг кўзи ўнгида бутун темурийлар ва чигатойийлар салтанатининг ер билан яксон қилиб ташланиши, ўзининг ҳам, Кошғардаги тоғаваччаси Султон Саидхоннинг ҳам бу куч қаршисида ожиз қолганлиги эди.

Темурийлар ва чигатойийларнинг камолию заволи Бобурнинг сиёсий мақсадлари ҳамда ҳукмдор сифатидаги ҳаётий эҳтиёжлари билан бевосита боғлиқ эди. Шайбонийхон тарих майдонида ҳар икки салтанатнинг кушандаси сифатида пайдо бўлди. Бобур наздида фалокат ва ҳалокатдан омон қолишнинг бирдан-бир йўли чинакам маънода бирлашиш эди. Бобур ота авлоди ва она авлоди вакилларида шуни кутган. Шунга умид боғлаган, шунга эришмоқ йўлида неча бор уринган эди. Афсуски, кўплар шу фикрга келолмади, келганлар бу тарқоқ кучларнинг бошини қовуштириш йўлини тополмади.

Темурий шаҳзодалар, шунингдек, темурийлар билан шайбонийлар ўртасида тож-тахт учун олиб борилган курашларда эса қанча темурийзоданинг боши кетди, қанчасининг кўзларига мил тортилди! О, чархи кажрафтор! О, золим фалак! Шаҳид мирзолару сўқир мирзолар...

Хўш, Бобур «Бобурнома»да шундай фожиали қисматга гирифтор мирзолардан кимларни тилга олди? Улар тақдирга оид нималарни ва айнан қай тарзда ёритди? Бу даҳшатларни у қандай қабул қилди? Бу қотилликлар ва золимликлар устидан қандай ҳукм чиқарди?

Ушбу мақоладан кўзланган мақсад — ана шу саволларга жавоб излаб кўрмоқдир.

Шаҳид мирзолару сўқир мирзолар

Улуғбек мирзо — Амир Темурнинг набираси, Шоҳрух мирзонинг ўғли. «Бобурнома»да қисмати алам билан эсланган

шаҳид мирзолар ичида ҳам ёш ва ҳам давр жихатидан энг улуғи, энг шавкатлиси Улуғбек мирзо эди. Унинг еру осмон сирлари жо бўлган табаррук боши ўз қисматдошлари ичида, чиндан ҳам, «күёш бўлиб учган тилла бош» (Абдулла Орипов таъбири) эди.

Бобур Соҳибқирон бобоси тахтини биринчи марта забт этиши билан боғлиқ воқеаларни баён этиб бўлгач, Самарқанд шаҳри ва вилоятига атрофлича таъриф беради. Улуғбек мирзонинг воқеаси шу Самарқанд таърифининг ичида, Темурбекдан кейин Самарқандда ҳукумат қилган темурийзодалар силсиласида келади: «Шоҳрух мирзо жамиъ Мовароуннахр вилоятини улуғ ўғли Улуғбек мирзога бериб эди. Улуғбек мирзодин ўғли Абдуллатиф мирзо олди. Бу беш кунлик ўтар дунё учун андоқ донишманд ва қари отасини шаҳид қилди... Агарчи ўзи ҳам беш-олти ой беш салтанат қилмади, бу байт машҳурдурким:

*Падаркуш подшоҳиро нашояд,
Агар шояд, ба шаш моҳаш напояд».*

(«Бобурнома». Тошкент, ЎзФА нашриёти, 1960. 109-бет. Шу нашрдан олинган бошқа кўчирмаларда саҳифа қавс ичида кўрсатиб ўтилади).

Бобур келтирган, аслида, Низомий Ганжавий «Хамса»сидан олинган бу машҳур байт падаркуш подшоҳ бўлолмайди, агар бўлса ҳам, шоҳлиги олти ойга етмайди, деган маънони англатади.

1493-1530 йиллар оралигида рўй берган барча воқеалар каби, бу воқеа ҳам «Бобурнома»да ниҳоятда қисқа ёритилади, шунчаки эслатиб ўтилади. Бунинг яна бир сабаби ҳам бор.

Улуғбек мирзонинг фожиаси қалбларда қолдирган яра битмаган ва ҳеч қачон

битмайдиган бўлса-да, ҳар ҳолда, газак олиш босқичидан ўтган, кўзлар бу кўргуликка оз-моз кўниккан, ҳамма дардларнинг давоси бўлмиш вақт ҳам боқиб турмай, бир қисм муолажасини амалга ошириб улгурган эди.

Бу қисқа қайд ва ҳукм ёзма маданиятимиз учун янгилик ҳам эмас, у Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асаридаги қуйма сатрларнинг ўзи билган ёки билмаган ҳолда қоғозга тушиб қолган деярли айнан такрори ёки икки кишининг хаёлида бирданига туғилиши мумкин бўлган фикр — таворуд эди. Ҳар ҳолда «Ўтар дунё маслаҳати учун донишманд ва подшоҳ отасин ўлтурди. Ҳар ойинаким, салтанат Шируяға вафо қилгонча анга қилди» (Алишер Навоий. *Муқаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 13-жилд. Тошкент, «Фан», 1997. 167-бет*) деган сўзлар «Мажолис ун-нафоис»да мавжуд. Лекин бу Бобур сўзларининг аҳамиятини, унинг қалб кечинмаси ва фикр-ўйлари қудратини заррача пасайтирмайди. (Инсон оламга муносабатини тўлиғича бошқаларнинг сўзлари билан ифодалаши ва барибир, буюк бўлиб қолавериши мумкин. Актёрлик ва хонандалик санъати бунинг ёрқин далили бўла олади.)

Малик Муҳаммад мирзо — Абусаид мирзонинг акаси Минучеҳр мирзонинг ўғли. Абдуллатиф мирзо «падаркуш» деган тавқилиянатни бўйнига осган бўлса, Бобурнинг амакиси Султон Маҳмуд мирзо ўз номига «амакиваччаси ва куёвининг қотили» деган қора доғ туширди. Бу воқеанинг ҳам тафсилоти узоқ эмас. Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад мирзо вафот этгач, «беклар иттифоқ қилиб, тоғ йўли била Султон Маҳмуд мирзога (подшоҳнинг укасига — **М.О.**) киши чоптуруб, тиладилар. Султон Абусаид мирзонинг оғаси Минучеҳр мирзонинг ўғли Малик Муҳаммад мирзо салтанат дағдағаси бирла бир неча лаванд ва авбошни ўзига қўшиб, ўрдудин айрилди. Самарқандга келиб ҳеч иш ҳам қила олмади. Ўзининг ва яна бир неча беғуноҳ подшоҳзодаларнинг ўлмакига сабаб бўлди» (78).

Султон Маҳмуд мирзо бемашаққат тахтага ўтиргач, «мазкур бўлгон Малик Муҳаммад мирзониким, обоғосининг ўғли ва ўзининг куёви эди, яна тўрт мирзони ва

яна бир мирзони шахид қилди. Буларнинг баъзисига худ подшоҳлик ҳам тегмас эди. Бу дағдағалари ҳам асло йўқ эди. Агарчи Малик Муҳаммад мирзода андак гуноҳ бор эди, яна бирнинг ҳеч гуноҳи йўқ эди» (79).

Муҳаммад Мўмин мирзо — Султон Ҳусайн мирзонинг набираси, Бадиуззамон мирзонинг ўғли. Подшоҳ бобосининг фармони билан 12 ёшида ўлдирилган. Лекин, Бобур гувоҳлик беришича, Муҳаммад Мўмин мирзонинг ўлдирилишига ҳам, Ҳусайн Бойқаро ва ўғиллари ўртасидаги кўплаб низоларга ҳам бош сабабчи Ҳусайн Бойқаронинг суюкли хотини Хадичабегим эди. Бобур бу аёл ҳақида ёзади: «Сўнгралар худ асру ихтиёр бўлуб эди. Муҳаммад Мўмин мирзони анинг саъйи била ўлтурдилар. Султон Ҳусайн мирзонинг ўғлонлари ёғиқтилар, кўпраги мунинг жиҳатидин эди, ўзини оқила тутар эди, вале беақл ва пургўй хотун эди, рофизия (*шиа* — **М.О.**) ҳам экандур» (231).

Султон Масъуд мирзо — Султон Маҳмуд мирзонинг тўнғич ўғли. Султон Маҳмуд мирзодан кейин ўғиллари замонида бутун инон-ихтиёрни қўлига олиб олган Ҳусравшоҳ (аслида бек, амир) 1497-98 йилларда Чағониён ва Ҳисорни эгаллагач, уч мирзо унинг ҳукми остига тушиб қолди. Бойсунғур мирзо, аслида, подшоҳ эди. Султон Масъуд мирзо Ҳисорни бой бериб, бир оз фурсат Султон Ҳусайн мирзо хузурида бўлиб, яна қайтиб Ҳусравшоҳга келган эди. Бобур замонида яшаган бошқа бир Улуғбек мирзонинг ўғли Мироншоҳ мирзо ҳам отаси билан «ёғиқиб» (ёвлашиб), Ҳусравшоҳ хузуридан паноҳ топган эди.

Бобур ёзади: «Баъзи кўтаҳандишлар худ барин эдиларким (*баъзи калтафаҳмлар тарафдор эдиларки* — **М.О.**), учала подшоҳзодани ўлтуруб, Ҳусравшоҳ отига хутба ўқуғайлар. Ул шиқни маслаҳат кўрмай, Султон Масъуд мирзониким, кичиклигининг бери сахлаб улғайтиб эди, бек аткаси эди, бу беш кунлик дунё маслаҳатидинким, не анга вафо қилди ва не ҳеч кимга вафо қилғусидир, тутуб бу кўрнамак мардак кўзларига наштар солиб, кўр қилди» (116). «Бу шаниъ ҳаракаттин сўнг Бойсунғур мирзони подшоҳ қилиб, Ҳисорга рухсат берди. Мироншоҳ

мирзога Сайид Комилни кўмак қўшуб, Бомиён сари йиборди» (116).

Бойсунгур мирзо — Султон Маҳмуд мирзонинг иккинчи ўғли. «Ушбу йил (1499-1500 — **М.О.**) Хусравшоҳ Балх устига черик борур хаёли била Бойсунгур мирзони тилаб, Кундузга келтуруб, Балх устига отланди. У ёққа етган фурсатта Хусравшоҳ бадбахт кофири неъмат салтанат дағдағаси билаким, салтанат андоғ нокас, беҳунарларга не навъ етгай, не асл, не насаб, не ҳунар, не ҳасаб, не тадбир, не шижоат, не инсоф, не адолат, Бойсунгур мирзони беклари била тутуб, Бойсунгур мирзога кериш (*арқон* — **М.О.**) солиб, муҳаррам ойининг ўни эдиким, мундоқ хуштабъ ва пурфазилат ва ҳасаб ва насаб била ораста подшоҳзодани шахид қилди. Беклари ва ичкиларидин ҳам бир нечани ўлтурди» (126).

Султон Али мирзо — Султон Маҳмуд мирзонинг учинчи ўғли. Дастлаб акаси-дан Самарқандни тортиб олмоқчи бўлиб, бир иш чиқаролмагани туфайли Бойсунгур мирзо «Султон Али мирзони буюрдиким, Кўксаройга чиқариб, кўзларига мил тортқайлар... Султон Али мирзони Кўксаройга чиқариб, кўзларига мил тортилар. Жарроҳнинг ихтиёри била ё беҳост милидан Султон Али мирзонинг кўзларига осибе етмади. Филҳол изҳор қилмади. Хожа Яҳёнинг уйларига борди. Икки-уч кундин сўнг қочиб, Бухорога тархонларга борди» (95).

Бобур Самарқандни биринчи фатҳдан кейин ноилож ташлаб чиққач, салтанат Султон Али мирзо қўлига ўтган эди. У онаси Зухрабеги оғанинг сўзига кириб, Самарқандни Шайбонийхонга топширди: «Кўлба ўлангида ўлтурдилар» (137).

Сухроб мирзо — Султон Хусайн мирзонинг набираси, Абуттуруб мирзонинг ўғли: «Астробод навоҳисидида бир безъти-доллиғидин Наҳм Соний азоб била ўлтурди» (224).

Фаридун Хусайн мирзо — Султон Хусайн мирзонинг ўғли: «Домғонда Фаридун Хусайн мирзо била Муҳаммад Замон мирзо Шайбонийхон илгига тушди, ҳар иккисини ўлтурмади, қўя берди. Сўнгра Шоҳ Муҳаммад девона Қалотни беркитганда, анда бориб эди, Қалотни ўзбак олғонда, иликка тушди, ўлтурдилар» (225).

Абулмуҳсин мирзо ва Кепак мирзо — Султон Хусайн мирзонинг ўғиллари. Улар Машҳадда ғофил ўтирган эдилар. Шайбонийхон Убайд Султон билан Темур Султонни улар устига юборди, гангиб қолган мирзолар қўлга тушди: «Иккала оғанини тушурурлар. Бир ерда ўлту-рузғонда оғанини бир-бирини қучушуб, ўпушуб, видоъ қилурлар. Абулмуҳсин мирзодин бедиллик (*қўрқоқлик* — **М.О.**) зохир бўлур. Кепак мирзога чандоне тафовут қилмас. Иккала мирзонинг бошларини Шайбоқхон Пули Солорда эканда йиборурлар» (270).

Султон Маҳмудхон, Бобохон ва яна бир неча норасида — Чингизхоннинг ўғли Чигатоийхон авлодидан бўлмиш подшоҳ ва подшоҳзодалар. Улар мирзолар эмас, лекин Бобурнинг она томонидан қондошлари. Султон Аҳмад мирзо катта қизи Робиа Султонбегимни «Султон Маҳмудхонга ўз ҳаётида чиқариб эди. Хондин бир ўғли бўлуб эди, Бобохон отлик, хили мақбулғина ўғлон эди. Ўзбаклар хонни Хўжандта шахид қилғонда, ани ва яна андоқ неча норасидани зойиъ қилдилар» (75-76).

Кўли қон мирзолар, хонлар, бегимлар

Кўриниб турибдики, бу жабрдийда мирзолардан тўрт нафари темурийларнинг ўзлари томонидан шахид ёки сўқари этилган эди. Бу Темурийлар сулоласи вакиллари орасида ёйилган шундай бир мудҳиш ҳол эдики, уни Бобур алам билан ёзган бўлса, «Шайбонийнома» дostonи муаллифи Муҳаммад Солиҳ эса бу сулола ҳалокатининг сабаби ва белгиси сифатида нафрат билан қайд этган эди:

*Бир-бири бирла муҳолиф борча,
Бир-биридин тақи ҳойиғ борча,
Атодин бордур ўғул нохушнуд,
Атони ўғул этай дер нобуд,
Ато ҳам бордур ўғулдин безор,
Ўлтурур ўғлини йиғлатиб зор*

(«Шайбонийнома». Тошкент, *Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти*, 1989. 34-бет).

Бобурнинг бу ҳолга муносабати Кўксарой ҳақидаги фикрида ўз аксини топган. Лекин Бобурнинг муносабати теранроқ,

залворлирок. Чунки бу ҳол бир кишининг ёки муайян кишилар гуруҳининггина ижоди эмас. Ҳаёт инсонлар хоҳиш-иродаси доирасидан кўра кенгрок, теранрок, мураккаброқ. Ҳаётнинг ҳар бир ҳодисасида Яратгувчининг олий режалари, қазою қадари, минг бир ҳикмати ва сири яширин. Бобур сўзларида ҳаётнинг мана шу охиригача англаб бўлмайдиган мўъжизавий моҳияти, инсоннинг ҳаёт олдидаги мангу ҳайрати акс этган: «Темурбек солгон олий иморатлардан бири Кўксарой-дурким, Самарқанднинг аркида воқия бўлубтур. Ажаб хосиятлик имораттур. Темурбек авлодин ҳар ким бош кўтариб, тахтқа ўлтурса ҳам, мунда ўлтурур, ҳар ким тахт доияси била бош кўйса ҳам мунда кўяр, ҳаттоким, кинояти бўлуб эдиким, фалон подшоҳзодани Кўксаройга чиқардилар, яъни ўлтурдилар» (ўлдирдилар. — **М.О.**) (95).

Бу қотиллар ва зolimларни тақдир жазосиз қолдирмади.

Абдуллатиф мирзо 5-6 ой подшоҳлик қилмай, Бобо Хусайн деган навқари томонидан камондан ўқ отиб ўлдиртирилди.

Султон Маҳмуд мирзонинг ўзи очик жабр кўрмаган бўлса-да, «Зулм ва фисқининг шоматидин» ўзи «Самарқандта беш-олти ой беш (*ошиқ* — **М.О.**) ҳукумат қилмади» (79), «ўғлонлари тамом жувонмарг бўлдилар» (82).

Султон Хусайн мирзонинг нотўғри ишлари касофати ўзига эмас, мамлақати, халқи, оиласи ва ўғил-қизларига урди: «Ушбуларнинг шоматидин эдиким, мундоқ хонводадин етти-секкиз йилда бир Муҳаммад Замон мирзодин ўзга осор ва аломат қолмади» (232). Хадичабегимни эса Шайбонийхон «Шоҳ Мансур бахши кўтаргучига туттуруб, турлук-турлук қийинлар қилдурди» (269).

Хусравшоҳ Султон Хусайн мирзо тарафидан Шайбонийлар қўл остидаги Кундузни олиш учун борди, лекин «Уруша ҳам олмади, танбал мардак қоча ҳам олмади. Ўшал замон-ўқ Ҳамза Султоннинг кишилари тушурдилар. Хоҳарзодаси Аҳмад Қосимни, Ширим чухрани, яна баъзи ўбдон йигитларни ўлтурдилар. Кундузга келтуруб, Хусравшоҳнинг бўйнига уруб, бошини Хоразмга, Шайбонийхон қошига йибордилар» (214).

Шайбонийхоннинг ўзи 1510 йили Мурғоб дарёси бўйида Эрон шоҳи Исмоил Сафавий кўшинлари билан бўлган жангда ўлдирилди. Буни Бобур билган, лекин ёзмаган. Ёзган бўлса ҳам, бизгача етиб келмаган. Чунки «Бобурнома»да 1508-18 йиллар воқеалари йўқ.

Гуноҳи бормиди? Бўлса — қанчалик?

Бобур наздида, ёвузлик қурбони бўлган энг бегуноҳ мирзолар Улуғбек мирзо, Муҳаммад Мўмин мирзо ва Малик Муҳаммад мирзо билан бирга қатл этилган, номи айтилмаган мирзодир. Аслида, Султон Масъуд мирзо, Бойсунгур мирзо, Абулмуҳсин мирзо, Кепак мирзо, Фаридун Хусайн мирзо ҳам, гуноҳсиз ёки деярли гуноҳсиз бўлсалар-да, Бобур талқинига кўра, оталари саройидаги фиску фужурларнинг наҳс-касофатига қолган бўлиши мумкин.

Султон Масъуд мирзонинг гуноҳ дегулик иши айтилмаган бўлса-да, лекин у жиддий хатога йўл кўйган эди. Бобурнинг ёзишича, «Султон Хусайн мирзо Султон Масъуд мирзони яхши кўруб, куёвликка юкундириб, иноят ва шафқат мақомида бўлуб эдиким, Хусравшоҳнинг иниси Боқи Чағониёний... ангизи била Хурсонда турмай, бир баҳона била чиқиб, Султон Хусайн мирзодин берухсат Хусравшоҳга борди» (116). Буни камида нонкўрлик, ношукрлик, дўсту душманни, яхши-ёмонни ажратолмаслик деб баҳолаш мумкин. Султон Хусайн мирзонинг ўғиллари ота вафотидан кейин Шайбонийхонга қарши биргаликда курашиш режасини тузиб олиш учун барча мирзоларни йиққанларида, Кепак мирзо Музаффар мирзога таассуб қилиб, Машҳаддан келмади. Бу ишдан Бобур қаттиқ газабланган эди. Бобур фикрича, бу ишини ўзи таассубга йўйса-да, бошқалар номардлик ҳисоблади. Оқибат шу бўлдики, кўп ўтмай Шайбонийхон Кепак мирзо ва унинг суюкли акаси Абулмуҳсин мирзонинг ҳам бошига етди.

Малик Муҳаммад мирзода ҳам «андак гуноҳе бор эди», у ўз кучини тўғри чамаламай, Самарқанд тахтига даъвогарлик қилди. Сухроб мирзо эса табиатидаги «беътидоллик» — субутсизлик, ирода-сизлик қурбони бўлди.

Бу мирзолар ичида энг шармандали тарзда жазога мустаҳиқ бўлгани, дунёдан ёмон от билан кетгани Султон Али мирзо эди. Унинг ўлимига ачинош ҳам қийин. Шунинг учун Бобур Самарқандда анча муддат салтанат юритганлигига қарамай, бу мирзо ҳукмронлигига махсус тавсифнома бағишламайди. Ўлими тарихини айтиб, гапни қисқа қилади: «Бу беш кунлик ўлар жон учун ёмон от била борди. Хотун сўзига кириб, ўзини неқномлар чаргасидин чиқарди. Мундоқ кишининг вақойини мундин ортуқ битиб бўлмас. Бу йўсунлуқ шаниъ ҳаракотни мундин ортуқ эшитиб бўлмас» (137).

Султон Маҳмудхон, унинг ўғли Бобохон ва улар билан бирга ўзбаклар (шайбонийлар) томонидан зое қилинган неча норасида ҳам беғуноҳ эди. Агар гуноҳ дейиш мумкин бўлса, Султон Маҳмудхоннинг бирдан-бир гуноҳи шу эдики, у «уруш кишиси эмас эди, сипоҳийликдин бисёр орий (бебахра — **М.О.**) эди» (149).

Бобур қаламининг сехр-жозибаси

Улуғбек мирзо фожиасининг даҳшати Навоийда ҳам, Бобурда ҳам фақат қатл воқеасигина эмас, балки Улуғбек шахсияти ва фаолиятининг таърифи орқали ҳам очилади. Зеро, ҳар қандай ўлим бу фожа эмас ёки, ҳеч бўлмаса, ҳар қандай ўлимнинг фожиаси ҳам кишиларни бир зайлда ларзага солмайди. Чинакам фожа — гўзаллик, эзгулик ва улуғворликнинг, табиат ато этган ёки инсон ўзи эришган камолотнинг ҳалокатга юз тутмоғидир.

Алишер Навоий Абдуллатиф зикридан сал олдин Улуғбек мирзо таърифига ўрин ажратиб, шундай ёзади: «Донишманд подшоҳ эрди. Камолоти бағоят кўп эрди. Етти қироат била «Қуръон»и мажид ёдида эрди. Ҳайъат ва риёзийни хўб билур эрди. Андоққим, ваз битиди ва расад боғлади ва ҳоло анинг жижи арода шоъедур. Бовужуди бу камолот гоҳи назмға майл килур. Бу матлаъ анингдурким:

*Ҳарчанд мулки ҳусн ба зери нигини туст,
Шўхий макунки, чашми бадон дар камини
туст».*

Байтнинг мазмуни: гўзаллик мулки қанчалик қўл остингда бўлса-да, шўхлик

қилмагинки, ёмонларнинг кўзи сени қузатиб турибди («*Мажолис ун-нафоис*», 166-бет.)

Алишер Навоий Абдуллатиф мирзо ҳақида «Аммо таъби назм эрди ва шеърни ободон айтур эрди» деган сўзларни илова қилганки, улар шахзодайи жавонбахтни иблис одам сифатида эмас, балки шайтон васвасасига тушиб қолган фожиавий шахс сифатида тушунишимизга ёрдам беради.

Бобур ўша мудҳиш воқеа баёнидан сал олдинроқ «Темурбекнинг ва Улуғбек мирзонинг имороти ва боғоти Самарқанд маҳаллотида кўптур», деб уларни нават билан бирма-бир санаб ўтади ва расадхона таърифига келиб, ёзади: «Яна бир олий иморати Пуштайи Қўҳак доманасида расаддурким, зич битмакнинг олатидур. Уч ошёнлиқдур. Улуғбек мирзо бу расад била «Зичи Қўрагоний»ни битибтурким, оламда ҳоло бу зич мустаъмалдур» (105-106).

Бу қайдлар Улуғбек мирзони кўз ўнгимизда улкан олим ва бунёдкор подшоҳ сифатида гавдалантиради ва фожианинг мудҳишлик даражасини чуқурроқ ҳис этишга ёрдам беради.

Муҳаммад Мўмин мирзонинг фожиаси Бобурнинг тақдир тасодифлари олдига ҳайрати орқали чуқурлаштирилади, қуюқлаштирилади: «Бу ғариб воқеоттиндурким, ўшал чаҳоршанба куниким, Султон Ҳусайн мирзо Бадиуззамон мирзони босар, ўшул куни Астрободта Музаффар мирзо Муҳаммад Мўмин мирзони босар. Яна бу ажаброққим, Чаҳоршанба отлиқ киши Муҳаммад Мўмин мирзони тушуруб келтурур» (101).

Султон Али мирзо ва Фаридун Ҳусайн мирзо ҳақида Бобур шунчаки «ўлтурдилар» деган сўз билан чекланган. Биринчисининг ўлими шармандали эканлиги ва Бобурнинг унга муносабати салбий бўлганлигини кўриб ўтдик. Лекин Фаридун Ҳусайн мирзога нисбатан айтилган «ўлтурдилар» деган сўзнинг залвори оғир. Чунки у фазилатли шахзода эди. Ўша «ўлтурдилар» деган сўздан сал юқориоқда ўқиймиз: «Яна бир Фаридун Ҳусайн мирзо эди. Ёйни кучлук тортиб, ўқни яхши отар эди. Камон гуруҳасини, дерларким, қирқ ботмон экандур. Ўзи хили мардона эди, вале ферузжанг

(Ғолиб чиқадиған — **М.О.**) эмас эди. Ҳар ердаким урушти, мағлуб бўлди. Работи Дударда Фаридун Ҳусайн мирзо ва иниси Ибни Ҳусайн мирзо Темур Султон ва Убайд Султон — Шайбоқхоннинг илғори била уруштилар, мағлуб бўлдилар. Анда Фаридун Ҳусайн хили яхшилар борибтур» (225).

Бу фазилатлар баёни фожианинг таъсир кучини оширади.

Абулмуҳсин мирзо билан Кепак мирзонинг ўлими тасвири уч-тўрт сатр сўз орқали гавдалантириб берилган, лекин ҳаётийлигига, фожианинг энг муҳим, энг хос нуқталарини қамраб олганлигига кўра, уни Шекспир фожиаларига яқин турадиған манзара деб баҳолашимиз мумкин. Фофил ўтирган, кутилмаған ҳужумга қарши нима қилишини билмай қолған икки ёш, тажрибасиз, маъсум шаҳзодани тутиб келтирадилар.

Бир наадан туғилған икки ўғилнинг сўнги дамда бир-бири билан кучоқлашиб, ўпишиб видолашгани, ҳаётини энди бошлаган мирзоларнинг ногоҳ келған муқаррар ўлим қаршисидаги руҳий ҳолатлари, иккала мирзонинг бошларини Шайбонийхон Пули Солорда эканда юборишлари — бу воқеаларни кимлардандир эшитиш, кўз олдига келтириш, қоғозга тушириш фақат айтишгагина осон. Аслида, Бобур учун булар тақдирнинг темурийлар хонадони кўксига урган оғир зарбалари эди.

Султон Маҳмудхон ва унга кўшиб қатл этилған хонзодалар зикрида келған «неча норасида» ва «зойиъ қилмоқ» каби сўзлар ўқувчи юрагини туб-тубларигача ҳам ўрташга қодир.

Қотилларнинг кейинги тақдири бу қилмишларнинг Оллоҳ олдига ҳам қанчалар оғир маъсият, гуноҳ эканлигини очишга ёрдам беради. Абдуллатиф мирзо, Султон Маҳмуд мирзо, Хусравшоҳ, Хадичабегим, Шайбонийхон каби қотиллар ва зулмкорлардан фақат бири — Султон Маҳмуд мирзогина касаллик туфайли, лекин ҳар ҳолда, ўз ажали билан ўлди. Қолғанларни ўз қилмишлари бўғизларидан олди.

Лекин...

Шулар билан ҳам Бобурнинг алами босилмайди. У Султон Маҳмуд мирзонинг беқлари ҳақидаги қисмда Хусрав-

шоҳ тўғрисида гапириб, ёзади: «Беш кун ўтар дунё учун бир ўзи ўстурғон валинеъматзодасини кўр қилди. Яна бири-ни ўлтурди. Тенгри қошида осий ва халқ олдига мардуд бўлубтур. Домани қиёматгача лаънат ва нафрин сазовори бўлди. Бу ўтар дунё учун мундоқ ёмон ишлар қилди» (84).

Бу нафрат муаллифда Хусравшоҳнинг баттол укаси Валининг зикрида яна кўзгалади: «Султон Маъсуд мирзонинг кўзига мил тортмоғига ва Бойсунғур мирзонинг ўлтурмакига боис ул эди. Жамий элни ғийбат қилур эди» (87).

Султон Маъсуд мирзонинг ногирон этилиши воқеаси баёнидан сўнги Бобур ёзади: «Ҳар кимким, мундоқ шаниъ ҳаракатга иқдом қилғай ва ул кишигаким, бу навъ ишга эҳтимом қилғай, юз минг лаънатдур қиёматқачаким, ҳар ким Хусравшоҳнинг бу афъолини эшитса, лаънат қилсун. Бу афъолини эшитуб лаънат қилмагон ҳам сазовори лаънат бўлсун» (116).

Бу нафрат ва ғазаб Бойсунғур мирзо воқеаси тасвирида ўзининг энг юқори чўққисига кўтарилади.

Қадриятлар пиллапоёси

Инсоннинг ҳар бир қадами, ўй-кечинмаси, воқеликка муносабати у суянған қадриятларга боғлиқ.

Инсон учун энг азиз қадриятлардан бири унинг ўз вужуди, тўрт мучасининг бутунлиги ва соғлиғидир. Бу қадриятни америкалик амалиётчи психолог Дейл Карнеги ниҳоятда ихчам ва аниқ ифода-лаб берған: «Сиз икки кўзингизни миллиард долларга сотармидингиз? Икки оёғингиз учун қанча маблағ талаб қилған бўлар эдингиз? Қўлларингиз учун-чи? Қулоғингиз учун-чи?.. Ўзингиз эга бўлған ҳамма нарсани фикран бир жойга жамланг, шунда тушунасизки, сиз уларни барча Рокфеллер, Форд, Морганларнинг биргаликда олинған бутун бойлигига ҳам алишмас эдингиз» (Д. Карнеги. «Как завоевывать друзей и оказывать влияние на людей». М., «Прогресс», 1990. 620-бет.) Мана шу қадриятни ҳис қилганимиз учун ҳам Султон Маъсуд мирзонинг кўзларига тиқилған наштарни чидаш қийин бўлған жабр-зулм, ваҳшийлик сифатида қабул қиламиз.

Булардан ҳам муҳимроқ қадрият эса ҳаёт, тирикликдир. Улуғ рус ёзувчиси Ф.М.Достоевский «Телба» романидаги ўлимга ҳукм қилинган қаҳрамоннинг руҳий кечинмаларини, жумладан, унинг «Яшаш учун узоғи билан беш дақиқалар қолган эди. Бу беш дақиқа менга сира туганмасдай чексиз бўлиб кўринди, назаримда, у бебаҳо бойлик эди» (Ф.М. Достоевский. «Телба». Тошкент, Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. 63-бет.), деган сўзларини эслайлик. Фақат инсоният учун эмас, бутун тириклик олами учун ҳаёт энг азиз ва энг муқаддас қадрият эканлигини билганимиз учун ҳам ака-уканинг ўлим олдидан видолашишлари юракларни ўткир тигдай тилиб ўтади. Шунинг учун Улуғбек мирзо, Муҳаммад Мўмин мирзо, Малик Муҳаммад мирзо ва Бойсунгур мирзоларнинг шахид этилиши бизни ларзага солади.

Аммо, Бобур наздида, тирикликдан ҳам улуғроқ қадриятлар бор. Чунки тириклик, ҳаёт — аслида «тўрт кунлик ўлар жон». Ундан улуғроқ қадриятлардан бири инсонлик шаънидир. Жонни сақлайман деб инсонлик шаънини ерга уриш, номни булғаш, Бобур фикрича, яхши иш эмас. Султон Али мирзо жонни сақлаш умидида Самарқандни Шайбонийхонга топшириб, тахтдан ҳам, номи ва шаънидан ҳам, жонидан ҳам мосуво бўлди.

Навбатдаги улуғ қадрият бу — салтанат, подшоҳлик. Лекин салтанат учун ҳам бошқа ҳамма қадриятларни қурбон айлаб, оёқости қилиб бўлмайди. Чунки салтанат тўрт кунлик ўтар дунёнинггина саодати, холос. Тож-тахт учун падаркушлик, биродаркушлик, фарзандкушлик каби оғир гуноҳларга ботмоқ Тангри олдида ҳам, банда олдида ҳам юз тубан кетмоқдир. Абдуллатиф мирзо, Султон Маҳмуд мирзо, Хусравшоҳ ва Хадичабегим шайтоннинг шу хил васвасасига учган рўсиёх (юзи қаро) одамлар эдилар.

Савол туғилиши мумкин: Хўш, Бобурнинг ўзи шундай қотилликлар ва зolimликлар қилмаганми? Ўша муҳитдаги шоҳ ва саркарда ҳаётини буларсиз тасаввур қилиш қийин. Бобур қариндошлари билан курашган, вақти билан Бойсунгур мирзо каби ҳукмдорларнинг

тахтини тортиб олган. Лекин ҳар қанча қони қайнаган вазиятларда ҳам уларни ўлимга ёки кўзига мил тортмоққа ҳукм қилмаган: кечирган, юзхотир қилган. Худонинг газабидан кўрққан. Ҳатто, мамлакатни эгаллаган бегона ҳукмдор ва амалдорларнинг ҳам жони ва молига омонлик берган.

Лекин бу — алоҳида масала, бошқа бир мақоланинг мавзуси.

Сўнгги сўз

Бу фожиали қисматлар тасвирида, қотиллар ва мақтуллар, зolimлар ва мазлумлар шахсиятига берилган баҳоларда қанчалар дард яширин! Булар — ҳали ўша дардларнинг воқеалар баёнида ўз-ўзидан юзага қалқиб чиққан қисми. Куррайи арзимизнинг кутбларидаги уммонларида сузиб юрган муз тоғлари (айсберглар) фақат сув юзидаги қисмлардан иборатми? Уларнинг нечоғлиқ салмоқли қисми сув остида? Бобур дарду изтироблари ҳам ўша муз тоғларини эслатмайдими?!

«Хусравшоҳ бизнинг хонводага (оилага, сулолага — **М.О.**) не миқдор хайфлар ўтқариб эди» (137); «Юз қирқ йилга ёвуқ Самарқанд пойтахти бизнинг хонводада эди» (141); «Ўзбек ва Шайбоқхондек ёт эл ва қари душман Темурбекнинг авлодининг илигидаги вилоятқа мутасарриф бўлдилар. Турк ва чигатойдин ҳар гўша ва канорда ҳам ким қолиб эдилар, баъзи рағбат била, баъзи қарх (ночорлик — **М.О.**) била ўзбакка пайваста бўлдилар. Бир мен Кобулда қолиб эдим» (276) — булар Бобурнинг ўзи ва ўз тақдири учунгина эмас, сулола тақдири ва шаъни учун ҳам куйинганидан далолат эмасми?!

Хуллас, бу ёруғ оламда ҳеч ким темурийлар сулоласининг ҳалокатини Бобурчалик чуқур ҳис қилмаган, Бобурчалик оғир кечинмаган бўлса керак. Шу боис бу ҳалокатнинг олдини олиш, ҳеч бўлмаса, унинг синиклари, бурдаларини сақлаб қолиш учун ҳам Бобур гўё сўнгги томчи қони қолгунча курашди. Сўнгги темурий ҳукмдор пойдеворини яратиб кетган бобурийлар салтанати ағдарилган улкан чинорнинг узилиб қолган илдизидан униб чиққан ниҳол тақдирининг шу курашлар эвазига ато этилган инояти эди.

Manfaatli hamkorlik istigbollari

Мустабид шўролар иттифоқи парчаланиб кетганидан сўнг унинг ўрнида барпо бўлган янги мустақил давлатларда сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ислохотлар асосан жаҳон сиёсий саҳнасида ўз ўрнини мустаҳкамлаш, бозор иқтисодиётига йўналтирилган миллий иқтисодиётни ривожлантириш, унга чет эл сармоясини жалб этиш, интеграция жараёнини тезлаштириш, давлат хавфсизлигини таъминлаш каби йўналишларда амалга оширилмоқда. Мустақил давлатлардан бири бўлган Ўзбекистон ҳам бу борада кенг қамровли ишларни олиб бормоқда. Мазкур мақсадларга эришиш учун ҳам минтақавий, ҳам халқаро алоқалар йўлга қўйилаёпти. Хусусан, мамлакатимизнинг Осиё-Тинч океани минтақасидаги давлатлар ўртасидаги муносабатлари бунинг ёрқин далилидир.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон ташқи сиёсатининг Осиё-Тинч океани минтақаси йўналиши Япония, Жанубий Корея, Хитой каби айрим давлатлар ва бутун минтақа давлатлари ўртасидаги ҳамкорликни ўз ичига олади.

Осиё-Тинч океани минтақаси давлатлари билан мамлакатимиз ўртасидаги муносабатларнинг замонавий технологиялар, мақсадли сармояларни жалб этиш, транспорт коммуникацияларини кенгайтириш, Ўзбекистондаги мавжуд энергия захираларидан унумли фойдаланиш каби бир қанча асосий омиллари мавжуд. Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, Осиё-Тинч океани минтақаси ва Марказий Осиё худудидаги давлатлар орасидаги муносабатлар узоқ тарихга эга. Бунга мисол тариқасида биргина Буюк ипак йўлини эслаш kifоя. Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг Осиё-Тинч океани минтақасининг кўпгина давлатлари билан дипломатик алоқалар йўлга қўйилди. Юртимиз билан тенг шерикчилик ва ўзаро ёрдам тамойилига асосан ҳамкорлик қилаётган давлатлар сирасига Жанубий Корея, Хитой ва Япония ҳам киради. Бу мамлакатларнинг Ўзбекистон билан амалга ошираётган ҳамкорлигини бир қанча ёндашувлар асосида баҳолаш мумкин. Жумладан, мамлакатимизнинг Жанубий Корея билан ўрнатган ҳамкорлигини стратегик шериклик, деб аташ ўринлидир. Бундай дейишнинг биринчи сабаби шундан иборатки, бугунги кунда Ўзбекистон ташқи савдо бўйича Жанубий Кореянинг собиқ шўро давлати худудидаги иккинчи йирик ҳамкори ҳисоблана-

ди. Бунга мисол тариқасида юксак технологияли замонавий автомобиль заводи ва тўқимачилик саноатидаги қўшма корхоналар фаолиятини кўрсатиш мумкин.

Бу икки мамлакат ўртасидаги ҳамкорликнинг иккинчи жиҳати эса Ўзбекистонда корейс миллига мансуб икки юз минг нафардан ортиқ кишининг истиқомат қилишидир. Ушбу омил икки давлатнинг ташқи сиёсатида муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон билан Хитой ўртасидаги ҳамкорликнинг асосини транспорт коммуникациясининг ривожланиши ташкил этмоқда. Ҳозирги пайтда бу икки мамлакатни қуруқликда боғловчи Андижон — Ўш — Эргаштам — Қошғар автомагистралнинг қурилиши жадал сурьатда давом этяпти. Мазкур автомагистралнинг қуриб битказилиши Ўзбекистон ва Марказий Осиё мамлакатларининг ташқи иқтисодий алоқаларини амалга ошириш учун имкониятларини янада кенгайтиради, Осиё-Тинч океани минтақаси мамлакатларидан транзит юк ва йўловчилар ташиш ҳажмининг ортишига сабаб бўлади. Бир сўз билан айтганда, Марказий Осиё минтақасидаги давлатлар учун жаҳон бозорига чиқишга «жанубий йўл»нинг очилиши ҳар томонлама фойдалидир.

Хукумат бошига янги сиёсатчилар авлодининг келиши ва Марказий Осиё бозори учун Жанубий Корея ва Хитой ўртасидаги рақобат Япониянинг Ўзбекистон билан бўлган муносабатларини янги сифат босқичига кўтарди. Иқтисодий маълумотларнинг кўрсатишича, Япония 1997-99 йиллар мобайнида Ўзбекистон иқтисодиётига бир миллиард АҚШ доллари миқдоридан зиёд маблағ ажратган. 1998 йилда икки мамлакат ўртасидаги товар айланмаси 1997 йилга қараганда 27 фоизга ўсган.

Япония Ўзбекистоннинг ёқилғи-энергетик мажмуаси, телекоммуникация, темир йўл линиялари, аэропорт иншоотларини қайта таъмирлаш каби иқтисодиёт тармоқларига сармоя жалб этмоқда. Ҳозирги кунда юртимизда Ўзбекистон-Япония қўшма корхоналари ва Япония савдо компанияларининг кўплаб ваколатхоналари ишлаб турибди. Бундан ташқари, икки томонлама маданий алоқалар кўлами ҳам кенгайиб бораёпти. Хусусан, ўзбекистонлик талабалар таълим олиш учун Япониядаги нуфузли олий ўқув юртарига жўнатилмоқда.

Бундай манфаатли муносабатлар халқаро доирада ҳам амалга ошириляпти. Нью-Йорк шаҳрида бўлиб ўтган минг йиллик саммитда Ўзбекистон Президентни Ислон Каримовнинг БМТ Хавфсизлик Кенгашини ислоҳ қилиш зарурлиги тўғрисидаги таклиф билан мурожаат этгани Ўзбекистон ва Япониянинг нафақат иқтисодий, балки сиёсий манфаатлари ҳам бир-бирига мос келишидан дарак беради. Бу заруратни Япония Бош вазири ҳам эътироф этди.

Умуман олганда, Ўзбекистон билан Осиё-Тинч океани минтақаси давлатлари ҳамкорлигининг санаб ўтилган жиҳатлари ичида ёқилги-энергия соҳасидаги ҳамкорлик ўз долзарблиги ва стратегик хусусияти билан алоҳида ажралиб туради. Чунки Ўзбекистон ҳудудида бугунга келиб 155 та истиқболли нефть ва газ конденсати, табиий газ, 40 дан ортиқ турдаги қимматбаҳо маъдан конлари қидириб топилди. Қидириб топилган газ захиралари икки триллион куб метрни, кўмир захиралари икки миллиард тоннадан зиёдни ташкил этади. Бундан ташқари, мамлакатда 160 дан ортиқ нефть конлари бор. Нефть ва газ захиралари бир триллиондан ортиқ АҚШ долларлари миқдорига баҳоланмоқда. Ўзбекистон умумий узунлиги 12 минг квадрат метрга тенг бўлган ривожланган газ узатиш тизимига эга. Келгусида Туркманис-

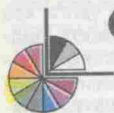
тон — Ўзбекистон — Қозоғистон — Хитой халқаро газ қувурлари магистралини куриш режалаштирилган.

Буларнинг бари Осиё-Тинч океани минтақаси мамлакатларида Ўзбекистонга нисбатан қизиқиш пайдо қилади. Ўз навбатида, уларнинг нефть ва газ инфратизими, геологик тадқиқотлар, конларни ўзлаштириш, саноат қазилмалари, юк ташишга йирик маблағларни сарф этиш эҳтимоли Ўзбекистон учун гоёта маъқул имкониятдир.

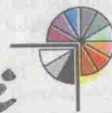
Хулоса ўрнида шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Ўзбекистон ҳудуди табиий хомашё захираларига бой экани баробарида кўптомонлама манфаатли муносабатларни йўлга қўйиш учун гоёта қулай бўлган бозор вазифасини ўтайди. Бу хусусиятларга юртимизнинг ноёб жўғрофий шароитини ҳам қўшсак, улар кўпқутблилик хусусиятига эга бўлган янги жаҳон ҳамжамиятининг Ўзбекистонга нисбатан бўлган геополитик қизиқишининг қанчалик ортишига хизмат қилишини англаб етамиз.

Анри ШАРОПОВ,

Тошкент давлат Шарқшунослик институтининг аспиранти

Siyosiy bilim samarasi

Мамлакатимиз ҳуқуқий демократик жамият барпо этиш сари интиломда. Бу вазифани амалга оширишда шахснинг том маънодаги сиёсий эътиқоди беқиёс ўрин тутаяди. Шу боис шахс тушунчасининг таркибий қисми ҳисобланган сиёсий эътиқод моҳияти ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш фойдадан холи эмас. Илмий адабиётда сиёсий эътиқод тушунчасига шахс руҳий, ақлий ва амалий-сиёсий фаолиятининг натижаси сифатида таъриф берилган. Сиёсий эътиқоднинг муҳим хусусиятларидан бири шундан иборатки, у шахснинг сиёсий ҳокимиятга, давлатнинг ички ва ташқи сиёсатига муносабатини ифода этади. Шунингдек, у шахс сиёсий маданиятнинг негизи ҳисобланади.

Сиёсий эътиқод тушунчасининг диалектик таҳлили шуни кўрсатадики, унинг асосий таркибий қисми сиёсий билимдан иборат. Зеро, сиёсий билим сиёсий воқеаларни теран англаш ҳамда мустақил таҳлил этиш имконини беради. Шу боис ҳам у шахс сиёсий фаолиятида ўз аксини топа-

ди. Бу ҳол, ўз навбатида, сиёсий эътиқоднинг вужудга келиши учун муҳим замин вазифасини ўтайди. Бироқ эътиқодни билим билан чалқаштирмаслик лозим. Чунки билимнинг тўғри ёки нотўғрилигини аниқлаш мумкин бўлгани боис уни ахлоқ категориялари билан ўлчаб бўлмайди. Эътиқод эса, билимдан фарқли ўлароқ, ўз моҳиятига кўра ахлоқий ҳолатлар билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам у тараққийпарвар ёки турғун, инсоний ёки ғайриинсоний бўлиши мумкин.

Билим бир ҳолатда ҳақиқатни, иккинчи ҳолатда хатоларни, учинчи бир ҳолатда эса қисман ҳақиқатни акс эттиради. Ахборотнинг сифати эътиқоднинг шаклланишига катта таъсир ўтказаяди, лекин буни ягона ва ҳал қилувчи омил деб баҳолаб бўлмайди. Ушбу мулоҳазалардан кўриниб турибдики, шахс онгида ўзининг иккинчи умрини яшаётган, инсон ўз манфаатларига асосан янгитдан кашф этган сиёсий билимгина сиёсий эътиқод даражасига кўтарилади. Бирор бир ҳақиқат инсон томонидан аллақачонлар кашф эти-

либ, англаб олинган бўлиши мумкин, аммо шахс бу ҳақиқатни ўзи учун қайта ихтиро этиши, унга қатъий ишониши лозим. Агар ушбу сиёсий билим шахс эҳтиёжлари ва манфаатларига мос тўша, уни сиёсий фаолиятга қўллаш истаги туғилади.

Билим инсон эътиқодига айланганидан кейингина амалий хусусиятга эга бўлади, яъни у инсон фаолияти орқали амалиётга кўчади. Худди шунинг учун ҳам сиёсий билимнинг ўзлаштирилиши ва сиёсий эътиқодга айланиши шахс ижтимоий-сиёсий амалиётининг даражаси билан аниқланади, чунки ижтимоий амалиёт шахс дунёқарашини шакллантиришда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Инсоннинг сиёсий эътиқоди у яшаётган муҳитда содир бўлаётган воқеалар ва ижтимоий жараёнларга муносабат билдириш, яъни уни баҳолаш билан ҳам боғлиқ. Лекин шунинг унутмаслик зарурки, сиёсий билим ва сиёсий эътиқод орасида маълум тафовут мавжуд. Сиёсий билимлар ижтимоий-сиёсий амалиётнинг умумлаштирилиши натижаси бўлса-да, содир бўлаётган сиёсий воқеаларга шахснинг субъектив муносабатини ифодалайди. Улардан фаркли ўлароқ, сиёсий эътиқод баҳолаш муносабатини ҳам ўз ичига олади. Чунки шахс у ёки бу сиёсий билимга ўз эҳтиёж ва манфаатларидан келиб чиққан ҳолда баҳо беради.

Қайд этилган мулоҳазаларга асосланиб, сиёсий эътиқод таркибини қуйидаги қисмлардан иборат, деб айтиш мумкин: биринчиси — сиёсий билимлар, ғоялар, назариялар; иккинчиси — инсоннинг ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ушбу билимларга бўлган муносабати; учинчиси — сиёсий билимга асосланган ижтимоий фаолият кўрсатиш истагининг ҳосил бўлишидир.

Табиики, шахснинг сиёсий эътиқоди ўз-ўзидан вужудга келмайди. Сиёсий эътиқод биринчи навбатда шахс турмуш тарзи учун яратилган шарт-шароитлар таъсири остида шаклланиб борадиган жараёндир. Ушбу жараёнга турли омиллар — жамиятдаги мулкчилик шакллари, кишиларнинг моддий ва маънавий ишлаб чиқариш жараёнидаги ўзаро муносабатлари, меҳнатнинг хусусияти, моддий бойликларнинг тақсимланиши, кишиларнинг мамлакат сиёсий ҳаётидаги иштироки, мавжуд ҳуқуқий тартибот, сиёсий тарбия даражаси ва бошқалар ўз таъсирини ўтказишади. Инсонда мустақкам сиёсий эътиқодни шакллантиришда мамлакат тарихини; аждодлар тажрибасини ўрганишнинг ҳам аҳамияти катта.

Шахс сиёсий эътиқоди ўз-ўзини тарбиялаш, ўз-ўзига таълим бериш, ўз-ўзини такомиллаштириш жараёнида ривожланиб ва мустақкамланиб боради.

Сиёсий эътиқод — сиёсий тарбия самарасини, шахс томонидан миллий истиқлол мафқурасининг ўзлаштириш даражасини белгиловчи ижтимоий фазилатдир. У нафақат шахс сиёсий етуқлиги даражасидан, балки сиёсий фаолиятининг

таъсир кучидан ҳам дарак беради. Шунинг учун демократик жамият қуриш жараёнида миллий истиқлол мафқураси ва миллий истиқлол ғоясининг шахс сиёсий эътиқодини шакллантиришга таъсири кучайиб боради. Чунки содир бўлаётган сиёсий воқеаларни илмий баҳолашнинг узлуксиз ўсиб бориши сиёсий муносабатларнинг шаклланишига ўз таъсирини ўтказишади. Сиёсий муносабатлар эса шахсдан қатъий сиёсий мўлжалларга эга бўлишни талаб этади. Бинобарин, сиёсий эътиқод ҳар қандай сиёсий куч ва мақсаднинг асосини ташкил этади.

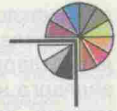
Боя таъкидлаб ўтганимиздек, мамлакатимизда туб ўзгаришлар содир бўлаётган ҳозирги шароитда шахснинг сиёсий эътиқодини шакллантиришда миллий истиқлол мафқурасининг аҳамияти кундан кунга ортиб бормоқда. Зеро, миллий истиқлол мафқураси мамлакатимиз фуқароларига миллий эҳтиёж ва манфаатларни англаб етиш, ижтимоий тараққиёт қонуниятларини тушуниб олиш имконини бермоқда, янги жамият бунёдкорларининг миллий ва умуминсоний қадриятлар бирлигига асосланган сиёсий маданиятини юксалтириш учун мустақкам пойдевор яратмоқда.

Энди олдимизда турган муҳим вазифалардан бири шуки, у фуқароларнинг сиёсий эътиқодини шакллантириш учун, энг аввало, шахс онги ва фаолиятига узлуксиз таъсир ўтказувчи, жамият, давлат, миллат манфаатларига мос тушадиган сиёсий билимларни яратиш, уларни шахс сиёсий эътиқодига айлантириш услублари, усуллари ва воситаларини излаб топишдан иборат. Бунинг учун эса мафқуравий ишларнинг ўзига хос шакллари бўлган маъруза, суҳбат, тарғибот, ташвиқот, мунозара ва бошқалардан унумли фойдаланиш зарур. Бу шакллари ягона тизимга бирлаштириш ва ушбу тизимнинг узлуксиз тарбиявий таъсир кўрсатиб туришини таъминлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Зеро, мафқуравий таъсир тизимининг ҳар бир бўлаги ўз хусусиятларига эга бўлса-да, ягона тарбиявий вазифани бажаради. Бундай узлуксиз ғоявий таъсир оқибатида шахснинг жамият талабларига жавоб берадиган сиёсий эътиқоди шакллана боради.

Мустақкам сиёсий эътиқоди бўлмаган шахс демократик жамият қуриш шароитида ҳам фақат ўзининг моддий эҳтиёжларини қондириш, ўз қобиғига ўрналиб яшайдиган нарига ўтмайди. Шунинг учун ҳам янги жамият қурилаётган ҳозирги шароитда фуқароларда сиёсий эътиқодни шакллантириш жараёнини жадаллаштириш долзарб аҳамият касб этмоқда. Сиёсий эътиқодни шакллантириш жараёни самарадорлигини ошириш эса сиёсий билимларни шахс онгига маҳорат билан сингдирадиган интеллектуал савиядаги сиёсий тарғибот ва ташвиқот тизимини вужудга келтиради.

Санжар ЧОРИЕВ,
фалсафа фанлари номзоди

Ayollar huquqi va taragqiyot

Аёллар ҳуқуқи тушунчаси кўпқиррали муаммолар сирасига киради ва у инсонларнинг ижтимоий ҳаёти, жамияттаги муносабатлар ҳамда шахснинг ҳаёт кечириш тарзига чамбарчас боғлиқдир. Шу боис аёлларга бўлган муносабат кишиларнинг бир-бирига нисбатан намоён этадиган хулқ-атвори, доимо такрорланиб турувчи одат ва ақидалар, мустақкам ўрнашиб қолган қарашлар ҳамда маънавият билан белгиланади. Қолаверса, аёллар ҳуқуқига бўлган муносабат — инсон ва давлат ўртасидаги энг муҳим аломат бўлиб, у орқали тараққиётнинг қай даражада эканини, жамиятнинг маънавий ҳолатини аниқлаш имконияти мавжуд. Шу сабабли аёлларга бўлган муносабат инсон ҳуқуқларининг бир бўлаги сифатида минтақалар, маданиятлар, фалсафа, адабиёт, дин ва одатларда турлича — баъзида бири-бирига зид бўлган ҳолатларда, баъзан эса жуда ўхшаш кўринишларда намоён бўлган. Тарих шунини кўрсатадики, ҳар бир давр аёллар ҳуқуқига ўзига хос равишда ёндашган. Асрлар давомида турли минтақаларда яшовчи аёллар ўзларининг инсоний ҳуқуқларини поймол этишга қарши курашиб келган. Шунга қарамай, ҳанузгача аёллар ҳуқуқи том маънода таъминланмаган ва ушбу масала бўйича халқаро миқёсда қабул қилинган ягона умумий қоида мавжуд эмас.

Бу ҳолнинг вужудга келишига сабаб шуки, аёллар ҳуқуқи масаласини муайян ижтимоий босқич ёхуд замон билан боғлаш мушкул. Чунки бир хил шароит ва замонда аёллар ҳуқуқига муносабат турлича бўлган. Антик жамиятда вужудга келган инсон қадри, аёл шаъни каби тушунчаларнинг асосида дастлаб шаҳар маданияти турган бўлса, эллинизм даврига келиб унинг ўрнини индивид эгаллаган.

Феодализм даврида эса индивид ўз ўрнини онгга бўшатиб беради ва жамиятнинг қонунқоидаларида аёлни ижтимоий, маънавий жиҳатдан камситиш, инсон сифатида эркаклардан паст турувчи «мавжудот» деб қараш аънанаси шаклланади. Бунинг оқибатида аёлларга нисбатан турли тақиқлар пайдо бўлган. Масалан, Ҳиндистонда ҳинд аёлларини вафот этган эри билан қўшиб ёқиб юборишдек мудҳиш одат вужудга келган бўлса, Африка қитъасида эса балоғатга етганларнинг жинсий аъзоларини кесиб ташлаш одати шаклланган.

Аёллар ҳуқуқини поймол этувчи қоидалар турли дин ва мамлакатларда мавжуд бўлган. Мисол

тариқасида айтадиган бўлсак, конфуцийлик хотиннинг эрга сўзсиз бўйсунушини қатъий талаб қилган ва бундан бир қанча ҳуқуқий оқибатлар келиб чиққан. Хотин кишининг бирон мулкка эгаллик қилиши мумкин эмаслиги, йигирма ёшида отаси танлаган эрга турмушга чиқиши ва қаршилик кўрсатмаслиги лозимлиги шулар жумласидандир.

Хитой аёлларининг ижтимоий-ҳуқуқий ҳолати ҳам эрлари томонидан белгиланган. Юқори табақага мансуб аёллар ҳуқуқий жиҳатдан қарам бўлса-да, ижтимоий жиҳатдан бир қанча ваколатларга эга эди. Лекин паст табақали аёллар учун деярли ҳеч қандай ҳуқуқ мавжуд бўлмаган. Улар отаси ёки эри томонидан сотиб юборилиши мумкин бўлган. Бунинг учун сотувчи ва харидор ўртасида шартнома тузилиб, унда сотилиш нархи ва шартлари кўрсатилган ҳамда томонлар ўнг кўлининг кафтини ва ўнг оёғининг тагини қора сиёҳга ботириб, шартнома тагига муҳр қўйиш орқали олди-соттини расмийлаштирган. Энг биринчи маданият соҳиби бўлган қадимги Мисрда эса бу борада бутунлай бошқа одатлар мавжуд бўлган. Қадимги юнон тарихчиси Ҳеродотнинг ёзишича, мисрлик аёллар зиммасига бозор-ўчар ишлари юкланган бўлса, эркаклар мато тўқиш билан шуғулланган. Шунингдек, қари ота-оналарни қиз фарзанд, яъни аёл киши боққан. Қадимги Мисрда ҳозирги пайтда «фуқаровий никоҳ» деб аталадиган ҳолат — эркак киши ўзига бирон қизни олиши, яъни оила қуришдан олдинги синовдан ўтиши мумкин бўлган. Бундай иттифоқ бир йил давом этиб, синовдан ўтган аёл оила бекаси сифатида кўплаб ҳуқуқлардан фйдаланган. Синовдан ўтолмаган аёлга эса уйига кетишга рухсат берилган. Бунинг эвазига у сепи, совғаларини қайтариб олган ва ўзаро келишув асосида эркак унга тоvon пули тўлаган.

Қайд этилган мисоллар кишиларнинг ҳаёт тарзи ва эътиқод шакллари турлича бўлгани боис уларнинг одатлари ҳам ранг-баранг бўлганини кўрсатади. Шу жумладан, аёлга бўлган муносабат ҳам ҳар ерда ва ҳар замонда ҳар хил бўлган. Ҳозирги замонавий қонунчилик жаҳон тажрибасидан ўтган энг илғор ғояларни ўзида мужассам этган бўлиб, кўплаб давлатларда универсал, яъни умумий қонунлар жорий этилмоқда. Лекин ҳар бир халқнинг миллий урф-одатлари яшовчан хусусиятга эга бўлгани сабабли зарарли одатлар ҳам сақланиб қоляпти. Таъкидлаш жоизки, аёл ҳуқуқла-

рини чекловчи, камситувчи ҳолатлар айнан ана шу одатларда мужассамлашган. Шу боис кўп давлатларда, жумладан, мамлакатимизда ҳам аёлларга нисбатан икки хил муносабат мезони мавжуд. Улардан бири замонавий қонунлар — конституциявий меъёрлар бўлса, иккинчиси эса ҳалқ орасида амал қилаётган эскича одатлардир.

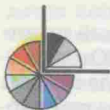
Ана шу иккиёқламалик ёш аёллар ҳуқуқлари бузилишининг асосий омили бўлмоқда. Масалан, никоҳ ёши қонунда қизлар учун 17 ёш белгиланган, амалда эса баъзан уларни 16 ёшда эрга

бериш ҳоллари учраб туради. Бу каби ҳолатлар аёллар ҳуқуқи масаласига ғоят жиддий ва эҳтиёткорлик билан ёндашиш лозимлигини кўрсатади. Шунингдек, бу масала жамият тараққиёти билан ҳам чамбарчас боғлиқдир. Чунки маданий жиҳатдан ривожланган жамиятдагина аёл шаъни қадрланади ва унинг ҳуқуқлари тўла таъминланади.

Гулчеҳра МАТКАРИМОВА,

ҳуқуқшунослик фанлари номзоди

Milliy pedagogika va zamonaviylik

Ҳар бир инсон муайян миллатга мансуб бўлиб, унда ана шу миллатга хос хусусиятлар ўз аксини топади. Бу ҳолни миллийлик тушунчаси билан изоҳлаш мумкин. Шу билан бирга, миллийлик тушунчаси муҳит, тил, урф-одатлар, мафкура, таълим-тарбия каби кўпдан-кўп омиллар билан ҳам чамбарчас боғлиқ ва шу боис алоҳида таърифлашни тақозо этади. Шу маънода таъкидлаш жоизки, миллийлик тушунчаси ҳар бир халқ, миллатнинг илғор, муттасил ривожланишга интилишини белгиловчи ўзига хос кўрсаткич, яъни мезон ҳисобланади. Яна бир жиҳати шундан иборатки, мазкур жараён бошқа миллатларнинг ҳуқуқларини чекламасдан амалга оширилади. Бу миллийликнинг бунёдкорлик хусусиятидир. Шунингдек, миллийликка тарихийлик ҳам хос бўлиб, у ёки миллат вакилларининг тил, аънаналар, одатлар, бадий меросдан эришилган ютуқларни авлоддан авлодга мерос қилиб қолдириш, ўзлаштириш, сақлаш, бойитишни ўзида акс эттиради. Миллийликнинг истиқболи кўп жиҳатдан ёш авлодни миллий аънаналарга ҳурмат ва садқат руҳида тарбиялаш, унинг бошқа миллий маданиятлар билан бойиши ҳамда миллатлараро ҳамжиҳатликка боғлиқ. Бу эса миллатлараро мулоқат маданияти деган тушунчани юзага келтиради. Ушбу тушунча шахснинг ижтимоий, интегратив сифати вазифасини бажаради. Бу сифат рационал, эмоционал ва фаолият каби таркибий қисмлардан иборат. Рационал таркибий қисм билим, тушунча ва тасаввурларни ўз ичига олса, эмоционал таркибий қисм туйғу ҳамда кечинмалар жамулжамидир. Хатти-ҳаракатлар ва муоамала амалиёти фаолият қисмини ташкил этади. Ана шу нуқтаи назардан ёндашганда педагогик жараёнда миллийлик ва замонавийлик тушунчасини куйидагича изоҳлаш мумкин.

Шу ўринда айтиш жоизки, мамлакатимизда таълим-тарбия тизимини миллийлаштириш масаласида баҳс ва мунозаралар анчадан буён давом этапти. Бу баҳсларда асосан зиёлилар, ўқитувчилар, жамоатчилик вакиллари иштирок этапти. Улар ёшлар орасида ахлоқ, меҳнат, билим олиш каби кўпдан-кўп қадриятларга бўлган муносабатнинг ўзгариб бораётганига собиқ шўро даврида вужудга келган миллийликдан узоқ таълим-тарбия тизимини сабаб қилиб кўрсатмоқда. Оммавий ахборот воситаларида миллий мактаб ҳақида, маорифда миллий-маданий қадриятларни тиклаш ҳақида кўплаб фикр ва истаклар билдирилдики, уларни илмий асосда ўрганиб чиқиш педагогика фани олдига яна бир вазифани кўнда-ланг қўяди.

Бу бежиз эмас, чунки жаҳон педагогика тажрибасида дунёвий, миллий ва диний тафаккур уйғунлигига эришишнинг ажойиб намуналари қайд этилган. Мисол учун айтадиган бўлсак, 1983 йили АҚШ конгрессининг махсус комиссияси «Миллат хавф остида» номли ҳужжатни қабул қилди. Бу ҳужжат мактаб таълим-тарбия тизимини ислоҳ этишга қаратилган бўлиб, унда ўқувчилар орасидаги бошбодқлик, ўқув фанларини танлаб ўрганилиши ва ўқув-тарбия жараёнида ўқитувчининг ташкилотчилик хусусияти йўқолиб бораётгани натижасида ўқувчиларнинг назарий тайёргарлик даражаси кескин суръатда пасайиб кетгани эътироф этилди. Мазкур ҳужжат қабул қилинган, АҚШда таълим тизими ислоҳоти бошланди ва ўқув-тарбия жараёнида ташкилий асосга қуриш ишлари амалга оширилди.

Осиё ва Африканинг миллий истиқлолга эришган мамлакатларида таълим ва тарбия мазмуни асосан уч йўналишда янгиланган. Биринчи йўналишда тарбия ва таълим режалари, дастурлари

миллийлаштирилган. Иккинчисида эса таълим она тилида олиб борила бошланган. Табiiй-математик фанларнинг ўқитилишига алоҳида эътиборнинг қаратилиши учинчи йўналишни вужудга келтирган. Бу борада дастлаб мавжуд таълим тизимини сақлаб қолган ҳолда, тарбиявий жараёни миллий асосга қуриш усули амалга оширилди. Жумладан, таълимнинг она тилида берилишига эришилади. Шу билан бирга, айрим хатоликларга ҳам йўл қўйилади. Айримлар Африкада таълимни ислох қилишни вьетнамлик тадқиқотчи Ле Тхан Кхой таъкидлаганидек, дарсликларда Пьер ёки Жон номларини Мамаду, жавдарни эса тарик дейиш ёки африка адабиёти ва тарихини ўрганиш бўйича соатларни кўпайтириш деб тушунган эди.

Бундай юзаки қарашлар Ҳабашистон, Гвинея, Танзания, Сенегал мамлакатларида амалга оширилган ислохотлар жараёнида ҳам кузатилган.

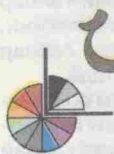
Ўтган асрнинг 60-70-йилларида Жанубий Осиё мамлакатлари таълим тизимида ислохотлар бошланди. Ўшанда бу мамлакатларнинг айрим зиёлилари жамият эътиборини Фарб тараққиётига қаратиб, миллий-маданий ҳаётнинг бундан кейинги истиқболи Фарбга эргашиш орқали амалга ошади, деган фикрни қўллаб-қувватлашди. Маърифатпарвар зиёлилар эса миллийликни унутиб, Фарбга кўр-кўрона сажда қилиш миллатни ҳалокатга олиб боради, деган ғояни илгари суришди. Ушбу ғоя тарафдори бўлган ёзувчи ва педагог Жалол Али Аҳмаднинг «Фарбийлик» китобида миллийлигини йўқотган киши шундай тасвирланади: «Миллатнинг ўтмиши, ҳозирги ҳаёти, келажаги ҳақида ҳатто тушунчаларга ҳам эга эмас. У кўпинча интеллигент. У тўлқин устидаги ҳасдек бекарор, оёғини қўйиб таянадиган ери йўқ. Шу сабабли шамол қаёққа эсса, у ҳам шундай ўзгариб туради. Унда мустақил фикрнинг ўзи йўқ... У дунёда ўз шахсий манфаатидан ташқари барча нарсага бефарқ қарайди. У масжитда ҳам, кинотеатрда ҳам, партия йиғилишларида ҳам худди футбол ўйинининг томошабинига ўхшайди.

Унинг чуқур ўйга толганини ҳеч қачон кўрмайсиз. У дўстининг вафотида ҳам қатра кўзёш тўкмайди. У ҳар қандай кичик ўлжани қўлдан чиқармайди. У ўзига хосликдан маҳрум. Ўзига ҳаддан ташқари оро бериб, пойафзали, машинаси, уйи, кийимининг қандай кўриниши устида тинмай қайғуради. Уни мактаб, масжид, касалхона муаммолари эмас, ўз уйидаги электрли кир ювиш машинаси, озонаторларнинг яхши ишлаши қизиқтиради. У ўз ҳамқишлоқларининг урф-одатлари ҳақида бирор нарса айтиб бера олмайди. Аммо у сизга Буюк Британия лейбористлар партияси ўнг қанотида бўлиб ўтган сезилар-сезилмас ўзгаришларни оқизмай-томизмай етказиб туради».

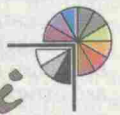
Бу каби мисоллар шунини кўрсатадики, таълим-тарбия тизимини миллийлаштириш кенг қамровли тушунча бўлиб, бу масалага ғоят эҳтиёткорлик билан ёндашиш зарур. Чунки бу борада йўл қўйилган салгина хато ҳам миллат ва халқ тақдирида оғир асоратларни вужудга келтиради. Ҳозирги пайтда мамлакатимизда тарбия жараёнини ислох қилиш давом этяпти. Эътиборли жиҳати шундаки, бу жараёнда умумжаҳон педагогик ютуқлари билан миллий педагогикамиз тажрибалари уйғунлаштирилмоқда. Ана шу уйғунликни миллий истиқлол мафқурасининг тарбиявий талабларини бажаришга сафарбар этиш соғлом авлоднинг маънавий камолатига педагогик замин яратиш билан бир қаторда халқимизнинг умуммиллий онгини шакллантиришга хизмат қилади. Умуммиллий бирлик ғоясининг педагогик асосга қурилиши эса буюк келажак яратишда беқиёс аҳамият касб этади. Шу маънода миллий педагогикамизни замонавий ютуқлар билан бойитиб бориш, бу борада жаҳон тажрибасидан унумли фойдаланиш таълим-тарбия тизими ислохотида хал қилувчи омил вазифасини ўтайди.

Убайдулла ОЛТИНОВ,

Миллий мафкура илмий тарғибот марказининг ходими

Uogelikning tildagi aksi

Инсондаги ақл-заковатни, дунёқарашу тафаккурни ифодаловчи восита тил ҳисобланади. Сўз бойлиги шоир ёки ёзувчининг бадиий салоҳиятини кўрсатувчи омил бўлиши баробарида ҳар бир одамнинг маърифий-маънавий оламини ўзида акс эттиради. Мазкур таърифни муайян халқ ёхуд миллатга нисбатан ҳам истифода этиш мум-

кин. Жумладан, ўзбек тилининг қудрати ва мавқени, яшовчанлиги ва муттасил ривожланиб боришини кўрсатувчи омиллар шу қадар кўпки, уларнинг бари тилимизнинг бой имкониятларидан дарак беради. Тилшунослик фанининг равнақи, бу соҳадаги назарий ва амалий изланишлар самараси ҳам фикримизни исботлайди.

Шундай бўлса-да, тилшунослик муаммоларини амалиётдан йироқ, дея талқин этувчилар, ҳатто қўйилаётган муаммолар, мавзуларга истеҳзоли қаровчилар ҳам учраб туради. Бирок оддий кундалик муомала тили, расмий-ижтимоий тил, илмий тил, касб-хунарга оид тил — буларни турли илмий аспектларда ўрганиш тилимиз сеҳрини, жозибасини, имкониятлари доирасининг нақадар кенглигини кўрсатади. Илмий тадқиқотлар илмнинг ички манфаатлари билан чегараланибгина қолмай, пировард натижада бевосита тилимизнинг сайқал топишига, ривожланишига ёрдам беради. Мисол учун айтадиган бўлсак, тилимизда воқелик белги-хусусиятларининг мавжуд ёки йўқлигини ифодаловчи, уларга ишора қилувчи гап турлари мавжудки, бу борада қизиқарли ва илмий жиҳатдан қимматли кузатишлар олиб бориш, хулосалар чиқариш мумкин.

Хўш, йўқликни билдирувчи ҳамда мавжудликни билдирувчи гаплар деганда нимани тушуниш лозим?

Йўқликни билдирувчи гаплар воқелик унсурлари ва уларга хос белги-хусусиятларнинг реал ҳолатда мавжуд эмаслигини билдирса, мавжудликни билдирувчи гаплар, аксинча, нарса-предметлар ва уларга хос белги-хусусиятларнинг мавжудлигини ифодалайди. Мазкур икки гап тури шаклий-мазмуний тузилиши жиҳатдан фарқланиб, мавжудлик ва йўқликни ифодалашига кўра зидлик муносабатига киришади.

Ўзбек тилшунослигида йўқликни билдирувчи гаплар алоҳида гап тури сифатида фарқланмаган. Мавжудликни билдирувчи гаплар эса от асосли гапларнинг мазмуний тури сифатида ўрганилган. Бундай гапларнинг шаклий-мазмуний тузилиши «Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси» китобида (А.Нурмонов, Н.Маҳмудов, А.Аҳмедов, С.Солиҳўжаева. «Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси», Т., «Фан» нашриёти, 1992 йил) қисман ёритилган. Унда «мавжудликни билдирувчи гапларда объектив олам ёки унинг айрим парчасидаги маълум белгига эга бўлган объектнинг мавжуд эканлиги тасдиқ ёки инкор қилинади» деб кўрсатилган. Бу хулосадан англашиладики, мавжудликни билдирувчи гаплар нафақат мавжудликни, балки мавжудликнинг инкори — йўқликни ҳам акс эттиради. Шу нуқтаи назардан китобда «йўқ» сўзи мавжудликни билдирувчи сўзлар қаторига киритилган. Фикримизча, масалага бундай ёндашув гапнинг мазмуний гуруҳлари таснифи бўйича жаҳон тилшунослигида илгари сурилган қарашлар асосида юзага келган. Чунончи, тилшунос олим В.Гакнинг «Теоретическая грамматика французского языка» номли китоби ҳамда рус тилшунослари Н.Арутюнова ва Е.Ширяевнинг «Русское предложение. Бытийный тип» тадқиқот ишида предметнинг мавжуд ёки йўқлиги ҳақида хабар берувчи гаплар «Бытийные предложения» атамаси билан бир ном остида

ўрганилган. Бизнингча эса, «Мавжудликни билдирувчи гаплар» атамаси ўзбек тилидаги йўқлик ва мавжудликни ифодаловчи гапларга умумий ном ва зифасини ўтай олмайди. Назаримизда, мавжудликни ифодаловчи гапларга нисбатан «Мавжудликни билдирувчи гаплар» атамасини, воқелик унсурлари ва уларга хос белги-хусусиятларнинг йўқлигини ифодаловчи гапларга нисбатан «Йўқликни билдирувчи гаплар» атамасини қўллаш мақсадга мувофиқ.

Қизиғи шундаки, ўзбек тилшунослигида ҳозирга қадар йўқлик маъносининг ифодаланиши, айрим ишларни мустасно этганда, асосан инкор маъноси сифатида, йўқликни билдирувчи гаплар эса инкор гаплар сифатида талқин этиб келинмоқда. Тўғри, инкор ва йўқлик маънолари, уларни ҳосил қилувчи воситалар ўртасида ўхшашлик ҳамда боғлиқлик мавжуд, бироқ бу маънолар ва уларнинг ифодаланиши масаласи бир-бирдан фарқланади. Туркменистонлик олим С.Гуджиқов инкор ва йўқлик ўртасидан аниқ чиқиқ тортиш мумкин эмаслигини, улар ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлса-да, бир тушунчани англатмаслигини ёзади. Олим инкор ва йўқликнинг фарқланишини ҳозирги уйғур тили мисолида ўрганилган.

Инкор ва йўқлик ўзбек тилида ҳам воқеликнинг турли томонларини акс эттиради. Инкор борлиқдаги нарса-предметлар орасида реал алоқа-боғланишнинг мавжуд эмаслигини билдирса, йўқлик тўғридан-тўғри борлиқда нарса-предметларнинг йўқ эканлигини кўрсатади. Масалан, «Бола ухлаган эмас» инкор гапи бола ва ухламоқлик ўртасида боғланишнинг мавжуд эмаслигини ифодалайди. Демак, инкор гапларда мавжуд бўлган предмет ва ҳодисалар ўртасидаги реал алоқа-боғланишлар ҳақида фикр юритилади.

Йўқликни билдирувчи гапларда эса объектив борлиқнинг мавжуд бўлмаган жиҳати ҳақида хабар берилади. Шу сабабли бундай гапларда воқеликнинг мавжуд бўлмаган жиҳатининг бошқа бир томон билан алоқаси ҳақида гапириб бўлмайди. Чунки ҳар қандай ўзаро алоқа-боғланиш икки томоннинг мавжуд бўлишини тақозо этади. Бундай мулоҳазалар йўқликни билдирувчи гаплар инкор гаплар билан айнан бир эмаслигини, йўқликни билдирувчи гапларни инкор гаплар тарзида изоҳлаб бўлмаслигини англатади.

Гапда йўқликнинг ифодаланиши ҳам воқеликнинг тил воситалари орқали акс этиши саналади. Бироқ йўқликнинг ифодаланиши ҳар қандай гап қурилишининг зарурий узви ҳисобланмайди. Ҳар бир гап йўқлик ёки мавжудликни ифодалаш шарт эмас. Аммо ҳар қандай гап тасдиқ ёки инкор характерида шаклланади. Йўқлик ва мавжудликни ифодаловчи гаплар эса доимо тасдиқ маъносида бўлади.

Ўзбек тилшунослигида йўқ сўзи моҳиятига

кўра аввало йўқликни ифодаловчи восита бўлса-да, инкор маъносини ҳам ифодалай олади. Йўқ сўзи предметлик тушунчасига эга бўлган сўзларга боғланиб, кесим вазифасида қўлланганда нарсас-предметнинг макон ва замонда йўқ эканлигини англатади ва йўқликни билдирувчи тасдиқ гапни шакллантиради.

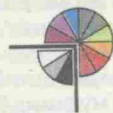
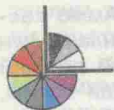
Хулоса шуки, йўқликни билдирувчи гаплар ва

инкор гаплар воқеликнинг турли жиҳатларини акс эттириши жиҳатидан ўзаро фарқланса-да, бу икки гап тури ўзаро боғлиқликда ўрганилиши лозим.

Дурдона ЛУТФУЛЛАЕВА,

Ангрэн давлат Педагогика
институтининг тадқиқотчиси

Kasbiy tarbiya yo'nalishlari

Илмий жиҳатдан қараганда, касб танлаш касбий шаклланиш даврининг дастлабки босқичи бўлиб, ривожланаётган шахснинг муҳит ва жамият билан ҳамкорлигида узок вақт давом этадиган мураккаб психологик жараён дир. Бошқача айтганда, нафақат умумий ва махсус қобилиятлар, шахс хусусиятлари, балки шу билан бирга, шахсга моддий ва маънавий, ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан таъсир этувчи ташқи муҳит ҳам касб танлашга ўз таъсирини ўтказади. Ушбу жараёнда ҳар бир ўсмир бўлажак касбни онгли ва тўғри танлашда маълум имкониятларга эга бўлади, унда мактабдан кейинги таълимга, муайян соҳага нисбатан озми-кўпми интилиш, ижобий муносабат шаклланади. Шу сабабли ўқувчининг касб танлашга тайёрлиги деганда, касбни тўғри танлашга имкон берадиган, касбий таълимнинг муваффақиятини таъминлайдиган, қулай имкониятларни юзага келтирадиган шахс ривожланишининг муайян босқичи ёки ҳолати тушунилади. Бу эса касбга йўналтириш фаолиятининг мақсади асосан ўқувчи ёшларнинг бўлажак касбни онгли ва мустақил равишда тўғри танлашларига қаратилган бўлиши керак, деган тўхтамга келишга асос бўлади.

Касбий тарбиянинг давлат аҳамиятига молик бўлган яна бир муҳим жиҳати — уни мамлакат миқёсида ташкил этиш, назорат қилиш ва бошқариш масаласидир. Яъни касбга йўналтиришнинг мақсад ва вазифаларига асосланиб, ишлаб чиқилган ягона давлат сиёсати ҳамда жойлардаги шарт-шароит, амалиётчи мутахассисларнинг салоҳияти ҳамда имкониятларидан келиб чиқиб, касбий тарбияни йўлга қўйиш, тартибга солиш жараёнида кўплаб муаммолар юзага келади.

Уларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

Биринчидан, ҳозирги пайтда мамлакат халқ таълими тизимида касбий ташхис ва касбга йўналтириш фаолияти билан шуғулланаётган мутахассисларнинг аксарияти бошланғич маълумот берадиган курсларда малака оширган, холос. Табиийки, мутахассисларнинг салоҳияти кўпчилик ҳолларда улардан талаб қилинадиган фаолиятга мос эмаслигини кузатиш мумкин. Иккинчидан, ҳалигача кўпчилик мактаблар касбга йўналтирувчи мутахассислар билан тўлиқ таъминланмаган. Ачинарлиси, уларнинг таълим тизимидаги молиявий ҳамда ҳуқуқий мавқеи, фаолият доираси белгиланмаган. Шунингдек, касбга йўналтирувчи мутахассисларнинг пухта билим олиши, уларни методик қўлланма, ташхис воситалари ва тегишли адабиётлар билан таъминлаш масаласи ҳам кўндан-кўн бўлиб турибди.

Касбга йўналтириш соҳасининг назарий-ғоявий ҳамда ташкилий жиҳатлари қанчалик муҳим ва долзарб муаммолар бўлишидан қатъи назар, асосий масъулият жойларда фаолият юритаётган муаллим ҳамда амалиётчи психологлар зиммасига юкланади. Мазкур жараёни амалиётга жорий этадиган, ўқувчини касблар оламига олиб кирадиган, унинг лаёқат ва қизиқишига қараб муайян соҳага йўналтирадиган мутахассис мактаб психологи ҳисобланади.

Шу ўринда мактаб психологининг касбга йўналтириш соҳасидаги амалий фаолиятининг тўрт йўналишига тўхталиб ўтиш жоиз. Аввало, мактаб психологи ўқувчиларни касблар олами, касбий талаблар билан таъиништириш билан бир қаторда уларнинг тегишли соҳага қизиқиши ва интилиши, тур-

ли-туман касблар ҳақидаги билими ва бошқа маълумотларни ўқувчиларга иншо ёхуд баён ёздирish йўли билан аниқлаб бериши даркор. Бундан кўзланган мақсад шуки, боланинг ҳаёлини эртага шу касб менга нима беради, деган савол эмас, балки «мен шу касбни эгаллаб, халқимга, миллатимга нима бераман» деган гоё чулғаб олиши керак.

Иккинчидан, болани психологик жиҳатдан касб танлашга тайёрлашга доир дастурларни ишлаб чиқиш жараёнида унинг саломатлиги, ақлий қобилияти, ўқув предметларига қизиқиши ва лаёқати каби хислатлар ҳам эътиборга олинади лозим. Бу ҳолатда муҳими, ўқувчи руҳиятидаги автоцентризм (ўз истаги ва имкониятларига таяниш) ва алт-роцентризм (жамият талаблари ва эҳтиёжларига мослашув) ёндашувларни уйғунлаштириш керак. Бунинг учун синф раҳбарлари ва педагоглар ёшларнинг ўз касбий лаёқатини ҳолисона баҳолаш, касбий ташхис ва маслаҳат ишларини ўқувчиларнинг ўз қобилияти ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилишига йўналтириши мақсадга мувофиқдир.

Масаланинг учинчи жиҳати шундан иборатки, ёшларнинг маънавий қиёфасини шакллантиришда ёш ва жинсий хусусиятлар асосида баҳолаш тизими ҳам катта аҳамият касб этади. Чунки ўсмир ёшдаги бола ҳиссий жиҳатдан гоёт сезгир ва шу билан бирга, беқарор бўлиши боис бўлажак касбга нисбатан ижобий муносабатни шакллантиришда унинг ички ҳис-туйғулари, эҳтирослари, аъмол ва ҳаёлотидан (фантазиясидан) самарали фойдаланишнинг аҳамияти беқиёсдир. Лекин ҳис-туйғуларни ақл-идрок билан бошқаришга ўргатиш, яъни ботиний ҳис-туйғулардан ташқари теварак-атроф шарт-шароити, ижтимоий талаб ва зарурат омилларини ҳам ҳисобга олиш лозим.

Ўтказилган тадқиқотлар касб танлаш жараёнида муйян жинсий фарқ мавжудлигини тасдиқлайди. Жумладан, ўғил болаларда баҳолашга етгани сайин тобора эркин фикрлаш, ҳар томонлама мустақилликка эришиш майли кучайиб борса, қизларда, аксинча, дугоналарига бўлган интилиш кучлироқ сезила бошлайди — улар бошқа қизлар билан бирга бўлиш, уларга эргашиш орқали ҳис-туйғуларини муҳофаза этади. Бу эса уларнинг ақлий имкониятларига мос касбни тўғри танлашига бир оз халал бериши мумкин.

Ўғил болаларни касбга йўналтиришда уларнинг турли касб соҳаларида ўзларини синаб кўриш, амалий тажриба орттиришга бўлган эҳтиёжини қондиришга шарт-шаро-

ит яратиш яхши самара беради. Қизлар учун эса бўлажак касбни танлашда амалий тажрибадан кўра ижтимоий муҳит, атрофдагиларнинг муносабати, оила ҳақидаги тасаввурлари каттароқ ўрин тутаети.

Касбга йўналтириш амалиётида яна бир муҳим йўналиш боланинг ўзига мос касбни мустақил ва тўғри танлаши билан боғлиқ масала ҳисобланади. Аслини олганда, касб танлашга тайёрликнинг психологик шарт-шароити сифатида эътироф этилган касбий билим, малака ва касбий ўзликни англаш даражаси ҳамда шахснинг маънавий баркамоллиги касбий қарорнинг тўғрилигини таъмин этувчи асосий омиллардир. Аммо касбий қарорнинг тўғрилигини таъминлаш учун ёшларнинг касб танлаш мотивлари доимий равишда шакллантирилиб борилиши лозим. Бунда ўқитувчи ва мураббийлар қуйидагиларга алоҳида эътибор беришлари шарт: қизиқишларнинг асосли, жиддий ва онгли бўлишини таъминлаш; ҳар бир ўқувчининг диққатини ўз қизиқиш йўналишига жалб этиш, чуқурлаштириш, шу соҳадаги фаолиятини рағбатлантириш; ўқувчига унинг қизиқиш йўналишлари билан бўлажак касб орасидаги боғлиқликни англаштиш.

Ушбу вазифаларни амалга оширишнинг энг муҳим шартли, шубҳасиз, ўқувчилар билан мунтазам равишда амалий машғулот ўтказиб туришдир. Шу маънода психолог касбга йўналтирувчи ёки синф раҳбарининг аниқ режа асосида моҳир мутахассислар, ўз касбининг усталари билан учрашувлар ташкил этиши, ишлаб чиқариш корхоналарига тез-тез экскурсиялар ўтказиб туриш ўқувчининг бўлғуси касбни танлашига кўмаклашган бўлур эди.

Ривожланган мамлакатларнинг касбга йўналтириш тизимида бу борада катта тажриба тўпланган. Масалан, Японияда 13-14 ёшли (8-синф) мактаб ўқувчилари бир йил давомида 16 та касб соҳасида амалий машғулотларда иштирок этади ва ўзларини синаб кўриш имкониятига эга бўлади. Мазкур жараённинг ҳар бир босқичи махсус дафтарчада қайд этилади ва ҳар бир касб бўйича олинган натижалар таҳлил этиб борилади. Бу амалиёт 9-синфда яна бир карра такрорланади. Охирида ҳар бир ўқувчи нимага қодир экани ва дафтарчадаги якуний натижаларига кўра қайси соҳада қандай ютуққа эришгани ўқувчига ҳам, ўқитувчига ҳам равшан бўлиб қолади. Эҳтимол, бундай амалиётни Ўзбекистонда тўлиқ амалга ошириш учун кўпгина ижтимоий-иқтисодий, ташкилий

ва молиявий шарт-шароит етарлича бўлмаслиги мумкин. Лекин бундай муваффақиятга эришиш учун мавжуд маҳаллий шароитдан келиб чиққан ҳолда ҳаракат қилишимиз зарур.

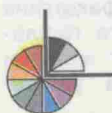
Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ҳар бир ўқувчининг касбий шаклланишини назорат қилиш, бошқариш, тўғри йўналишга солиш жуда мураккаб, серқирра ва айни дамда масъулиятли вазифа бўлиб, амалиётчи психологлардан, ҳар бир ўқитувчи ва тарбиячидан юксак маҳорат, илмий ва амалий салоҳият ҳамда тинимсиз меҳнат, ижодий изланиш талаб этади. Шу билан бирга касбий таълим-тарбия фақатгина ўқитувчи ва ўқувчи орасида амалга оширилиши лозим бўлган жараён эмас. Зеро, касбга йўналтириш муаммосининг аҳамияти жамият ҳамда ижтимоий муҳит талаблари билан ҳар бир шахснинг ўзига хос ва мураккаб ички эҳти-

ёжлари орасида маълум бир мутаносибликни таъминлаш, давлат ва жамият қурилишида инсоннинг бунёдкорлик фаолиятдан самарали фойдаланиш зарурати билан белгиланади. Буюк келажак яратувчилари бўлган ёшларнинг ҳаётда ўз ўринини топиши, ўзларига муносиб касб-корларни танлаши ва эгаллаши кўпқиррали мураккаб ижтимоий-психологик жараёндир. Шу боис бу борада жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси ўз бурчига масъулият билан ёндашиши зарур. Чунки ёшларни мустақил ҳаётга, бўлажак касбий фаолиятга тайёрлаш бутун жамиятнинг диққат-эътиборида бўлгандагина ўзининг ижобий самарасини беради.

Камолитдин КОДИРОВ,

ЎзМУ Психология ва психофизиология
лабораториясининг илмий ходими

Халқ руҳияти ifodasi

Сўз санъатида ҳар бир жанрнинг ўз ички имкониятларидан келиб чиқадиган муайян вазифалари мавжуд. Жумладан, дostonчиликнинг туб моҳияти халқнинг турмуш тарзи, руҳияти, аъмолини акс эттиришдан иборат. Бундай қатъий хулосага келишимизга сабаб шуки, юзлаб йиллар давомида дostonларнинг шакли, ҳажми, ифода тарзи янги-лаиб борган бўлса-да, бироқ унинг сийрати, яъни халқ ҳаётини тасвирлаш вазифаси ўзгарган эмас. Шу боис халқнинг ўтмиши, бугуни, келажигига даҳлдор масалаларнинг талқин этилиши дostonларнинг ички табиатини шакллантирган. Бу эса дoston қаҳрамонларининг (лирик дostonларда муаллиф) мурод-мақсадларини эл-халқ тақдири билан чамбарчас боғлай олган:

*Ёримни олиб Кўнғиротга кетмадим,
Элга бориб муродимга етмадим,
Элга бориб катта тўйлар қилмадим,
Халойиқнинг дуосини олмадим.*

«Алпомиш» дostonида тасвирланган ушбу фикрлар эл-юрт куч-қудратига бўлган мустаҳкам ишончнинг бир намунаси.

Халқ руҳиятини акс эттириш, халқ дарди билан ҳамнафас бўлиш ҳазрат Алишер Наво-

ий шеърятининг ҳам ўзагидир. Бу руҳ, айниқса, унинг дostonларида бўртиброқ намоён бўлади. «Илми ким воситаи жоҳ этар, ўзини-ю халқни гумроҳ этар», дея хулосага келган улўғ шоир халқ келажигига масъуллиқ ҳар бир олимнинг бош аъмоли бўлиши керак, деган ғояни илгари суради. Мазкур ғоя ўз даврида қанчалик аҳамият касб этган бўлса, бугун ҳам шунчалик диққатга молиқдир. Зеро, улўғ мутафаккир «Одавий эрсанг демагил одами, оники йўқ халқ ғамидин ғами», дея халқ ғами билан яшашни одавийликнинг бош белгиси сифатида талқин этган.

Адабиётшунос Иззат Султоннинг фикрича, бош қаҳрамон билан жамият (қабилла, элат, юрт) орасида зиддиятнинг йўқлиги қадимий эпоснинг муҳим хусусиятидир. Бироқ анги давр, айниқса, бугунги дostonчилик хусусида бундай хулосага келиш мушкул. Боиси қаҳрамон (муаллиф) кўпинча оломон ҳатти-ҳаракатидан изтироб чекади, озор топади, ўксинади. Шоир Эркин Воҳидовнинг «Рухлар исёни» дostonида шахс, яъни қаҳрамон фожиаси чигал ҳаёт сахнида намоён бўлади. Қаҳрамон (шахс) баъзан халққа мурожаат қилади, гоҳида халқ номидан сўзлайди.

Дoston қаҳрамони бўлган Назрул Ислом-

ни истибдоддан ҳам кўра халқ руҳиятида илдиз отган жоҳиллик ва гумроҳлик қийнайди. Чунки шахс ва муҳит ўртасидаги муносаблик бузилса, орада маънавий жарлик ҳосил бўлади. Шахс эса маънавий таназзулнинг олдини олишга уринади. Лекин инсон шахси муҳит таъсири остида ўз табиати имкониятлари доирасида ўзгаради. Шу сабабли кучли ва собит феъл-атвор соҳибигина ўткинчи муҳит таъсирини ёриб чиқишга қодирдир. Назрул Ислон ана шундай кучли ва собит табиат эгаси эди. Унинг бахти ҳам, бахтсизлиги ҳам шунда. Эркин Воҳидов жаҳолат тўғрисидаги ривоят билан Назрул шоир фожиасини янада бўрттиради.

Бугунги ўзбек дostonчилигига салмоқли хисса қўшаётган шоирлардан бири бўлган Асқар Маҳкамнинг «Таважжуҳ» дostonидаги алоҳида бир боб «Мирзо Бобурнинг улусга арзи» деб номланади. Асарнинг бу қисмида шахс ва халқ муносабати фалсафийлик ҳамда оташин эҳтирослар омухталигида бадийлаштирилган. Мазкур «арз»да Бобурнинг подшолиги ҳам, шоирлиги ҳам мужассам: гоҳ аразлагандек бўлади, гоҳ ҳақ йўлига даъват этади, гоҳ кайфиятнинг мискин ва ночор ҳолатларига тушади. У кайфиятнинг баҳор ҳавосидек ўзгарувчи қайси бир иқлимга тушмасин, унда диний-тасаввуфий дунёқараши кўриниб туради:

*Мен Темурхон эмас, шоҳ Бобур эдим,
Ҳақ субҳон-таолло кўрмишдир раво.
Эй, Халқ, ни доларим тўкилиб кетди,
Эй, Халқ, кетдим оёқ этгунгача то...
Пушти камарларим кетар белимда,
То қиёмат бўлдим уларга зомин.
Эй, Халқ, ичганим захр бўлган элимда,
Эй, Халқ, ошаганинг ош бўлсин, омийн!*

Достон адабий турлар уйғунлашувининг натижаси ўлароқ халқ ҳаётини кенг, батафсил, эҳтирослар куршовида ва драматик мураккабликлари билан акс эттиришда катта имкониятларга эга. Шу боис унда туйғу-кечинмалар манзарасини ҳам, воқеа-ҳодисалар тасвири ҳам, жоғеий-драматик ҳолатларни ҳам учратиш мумкин.

Халқ — миқёси кенг тушунча. Бизнингча, XX аср адабиётшунослигида «халқ» атамасига бирёқлама муносабатда бўлиб келинди, яъни «халқ» дейилганда фақат ижобий хислат касб этган хулқ-атворлар, шахслар англашилди. Ваҳоланки, «халқ» калимаси оқни ҳам, қорани ҳам, оқилни ҳам, нодонни ҳам, яхшини ҳам, ёмонни ҳам англантишга қодир. Собик шўро адабиётшунослигида-

ижобий образларга халқ вакили, салбий образларга эса халқ душмани сифатида ёндашиш ҳукмронлик қилиб келди. Бугунги дostonчилик ана шу нуқсонларни бартараф этиш мақсадида халқ ҳаётининг ичига тобора чуқурроқ кириб борапти, ютуқ ва камчиликларни рўй-рост очишга интиляпти. Шоир Асқар Маҳкамнинг «Ишқ» дostonи ана шундай асарлар сирасига мансуб:

*Кўргиликлар одам шаклин олди бунда,
Тирикликлар одам шаклин олди бунда,
Ҳарбу зарблар одам шаклин олди бунда,
Бунда Одам бўлди фиску фужурлар ҳам,
Одам бўлди хиёнат ҳам, диёнат ҳам,
Одам бўлди хоинлику мунофиқлик,
Жумла эзгу,
Жумла ёвуз
Эҳтирослар...*

«Ишқ» дostonидаги шафқатсиз реалистик услуб халқ ҳаётининг бутун чигалликлари ва қарама-қаршиликларини ҳам ўз тасвир объектига тортаверади. Унда халқ ҳаёти, турмуш тарзи бир томонлама — фақатгина фазилатли томонлари билан кўзга ташланавермайди. Аксинча, ҳаётнинг жамики оғриқлари ва залворли асар руҳига ўз таъсирини ўтказди.

Сўнгги йиллар ўзбек дostonчилигининг энг муҳим хусусиятларидан бири халқ ҳаётининг шоир шахсияти ички кечинмалари орқали ифодаланишидир. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, дostonларда ҳаётни воқеа-ҳодисалар оқимида акс эттириш бир қадар сусайди. Шоир «мен»ининг фаоллиги кучайди. Ифода этиш тарзидаги бундай ўзгариш шоирга халқ номидан сўзлаш имтиёзини берди. Бугунги дostonларда шоир халқнинг етуқ, интеллектуал хусусиятлари камолга етган вакили сифатида элнинг орзу-интилишларини, қувонч-ташвишларини, каму кўстини ўз сўзида ифода этмоқда. Бинобарин, адабий ёлғонлар ўрнида аччиқ бўлса-да, ростгўйликнинг тобора теранроқ томир отиб бораётганлиги истиқлол даври ўзбек дostonчилигининг жиддий ютуғидир.

Бугунги дoston миллий ўзлиқни англаш гоясини мустаҳкамлашда ахлоқий масалаларга алоҳида эътибор қаратмоқда.

*Севган қизимни алдаб кетганлигимни
эсладим,
Онамни ранжитганлигимни хотираладим.
Ўз элимдан уялганлигим ёдимга келди,
Овоз чиқаришдан кўрққанлигимни
эсладим.*

Шоир Абдували Кутбиддиннинг «Изоҳсиз луғат» дostonидаги ушбу ифодалар, гарчи мустаҳкам оҳангдорликка суянмаган бўлса-да, кечинманинг ростлиги, самимияти билан хотирага муҳрланади.

Салим Ашурнинг «Атиргул» дostonи шахсий-интим мавзуда. Бироқ дoston шу мавзу доирасида қолиб кетмаган. Шоир шахсий туйғу-кечинмалари воситасида ватан, халқ ҳақида фикрлашга, ўйлашга масъулият сезади. Ўз бахтини, интилишларини эл саодати ва орзуларидан айри тасаввур этолмайди:

*Ватан, юрт, халқ дея қайғуролмасам,
Қалбимни ўша қиз банд этса яна,
Ўлимимга рози севсам мен уни,
Қандай кунлар учун тукқандинг, она!*

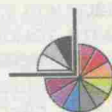
Санаб ўтилган мисоллар шуни кўрсатадики, бугунги дostonчиликда лиризм фаоллашган, субъективизм кучайган бўлса-да, бироқ дoston ўзининг умумий масалаларни акс эттириш ва умумхалққа дахлдор гоёларни кўтариб чиқиш аънанасига содиқ қолмоқда. Бу хусусият эса халқ образини яратиш дoston жанрининг қадимий ва муҳим вазифаларидан бири бўлиб, бу аънана бугунги кунда ҳам давом этиб келмоқда, деган тугал хулосага келишимизга асос бўлади.

Шавкат ҲАСАНОВ,

Самарқанд Давлат университетининг докторанти

Sayohatda bitilgan tarix

Марказий Осиё халқлари тарихи, этнографияси, маданияти, тили ва адабиётининг йирик тадқиқотчиси бўлган тарихчи олим Аҳмад Заки Валидий Тўғон илмий фаолияти давомида Марка зий Осиё ва туркий халқлар ўтмишига оид кўплаб муҳим манбаларни излаб топган ҳамда уларни илмий жамоатчиликка маълум қилган. Хусусан, у 1913-14 йилларда Туркистонда олиб борган илмий сафари чоғида Куръони каримнинг X асрга мансуб бўлган илк туркийча тафсири, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутадғу билиг» асари каби ноёб қўлёзмаларни излаб топиб, илмий муассаса ва кутубхоналар ихтиёрига топширади. Олимнинг хизматлари ўша даврда муносиб баҳоланган. Шу муносабат билан «Садои Фарғона» газетаси ўз саҳифасида қуйидаги хабарни берган: «Фарғона музофотидан сўнг Русия илмий идоралари ҳам Заки Валидий афандининг мазкур хизматларидан мамнун бўлиб, унга ташаккурлар билдирибди». Мазкур қўлёзма ва асарларнинг манбавий коллекцияси «Валидов тўпламлари» деган шартли ном остида ҳозир Санкт-Петербург шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Олим кашф этган ноёб қўлёзмалардан

бири араб сайёҳи ва ёзувчиси Ибн Фадлон Аҳмад ал-Аббоснинг «Саёҳатнома» (X аср) асаридир. Заки Валидий 1923 йили Машҳаддаги машҳур имом Ризо кутубхонасида қарийб бир ой давомида қўлёзма асарлар билан муфассал танишиш имконига эга бўлади. Олим мазкур улкан китоб хазинасидаги юзлаб ноёб асарлар ичидан Ибн Фадлон қаламига мансуб «Саёҳатнома» асарининг қўлёзмасини топишга эришади. У IX асрнинг охири — X асрнинг ярмида яшаган араб сайёҳлари Ибн ал-Фақиҳ ва Абу Дулаф (X аср) асарлари билан бирга сақланиб қолган экан. Заки Валидий қўлёзма билан бир неча кун жиддий шуғулланади. Чунки «Саёҳатнома» Марказий Осиё ва Идилбўйи туркийзабон халқлари ҳамда славянларнинг этнографияси, урф-одатлари, дини, маънавий қадриятлари, кундалик турмуш тарзидан гувохлик берувчи энг қадимги ёзма ёдгорлик ҳисобланади. Кутубхона хизматчиси Заки Валидийга қўлёзмалардан бирини сотиб олишни таклиф қилганда, у «Мен бу китобни шу ердалигида ҳам дунёга танитаман» дея жавоб берган экан. Заки Валидий ноёб асарларнинг кутубхоналарда сақланиши тарафдори бўлган. Зеро, хусусий ҳолда сақлан-

ган ноёб китоблар кўпинча йўқолиб кетганига мисоллар бисёр. Заки Валидий ҳам ўз фаолияти давомида бир неча марта шундай хатоликларга йўл қўйганини ачинаб эслаган: «Шарқий Бухорога илмий сафарим чоғида (1914 йил) Сариосиё беги Исҳоқбек менга туркий сўфийларга оид бўлган ноёб бир қўлёзмани ва Аҳмад Яссавий асарини совға қилган эди. Совға шахсан менга тегишли бўлгани учун Фанлар академиясига топширмаган эдим... Хато қилган эканман, бу китоблар йўқолиб кетди».

Ёзилганига минг йил тўлган «Саёҳатнома» ҳақида Заки Валидий дастлаб 1924 йил Париждаги «Осиё жамияти» адабий йигинида маъруза қилади. Маъруза матнининг эълон этилиши эса «Саёҳатнома»нинг Оврўполик олимлар ўртасида муҳокама қилинишига сабаб бўлди. Жумладан, олмон шарқшуноси Иосиф Марквард бу топилмани юксак баҳолайди. Ўша йилдаёқ Россия Фанлар академияси хабарномасида «Саёҳатнома» ҳақида Заки Валидийнинг илмий мақоласи чоп этилади. Бу пайтда олим шўро ҳукумати томонидан таъқиб этилгани боис Берлин шаҳрида кўним топган эди. Афсуски, бу мақола олимнинг шўро матбуотидаги биринчи ва сўнгги мақоласи эди. Буни олимнинг ўзи шундай изоҳлаган: «Бартольд, Самойлович ва Крачковский каби олимлар менга мактаб йўллаб, бундан кейин ҳам Русия Фанлар академияси бундай мақолаларни мамнуният билан эълон қилишини билдирди. Крачковский эса Беруни ҳақидаги тадқиқотимни жўнатишни сўраган эди. Бу борада дастлаб ҳеч қандай тўсиқ йўқдай туюлди, бироқ менинг большевикларнинг Туркистонда олиб браётган миллий сиёсатига қарши, аниқроғи, миллатга қарши олиб бораётган миллий найрангларинои фош қилувчи сиёсий чиқишларимдан кейин вазият кескин ўзгарди». Шу тарихга ўта муҳим тарихий маълумотларга эга бўлган ноёб қўлёзма асари илмий жамоатчиликка маълум бўла боради. Шўро матбуотида эса 1924 йилдан эътиборан қўлёзма ҳақида ёзилар эди-ю, лекин унинг ким томонидан топилгани ҳақида ҳеч нарса дейилмасди. Тез орада шўро ҳукумати Крачковский бошлиқ олимларга «Саёҳатнома»ни русчага таржима қилиш вазифасини юклайди. Крачковский шўро раҳбарларидан украиналик арабшунос А. Ковалевскийни бу ишга жалб этишга рухсат олишга муваффақ бўлади. Чунки ўша пайтда Ковалевский хибсхонада жазо муддатини ўтаётган эди. Шундай бўлса-да, Ковалевский Пе-

тербургга олиб келинади. Кундуз кунлари у «Саёҳатнома»ни таржима қилар, кечкурун эса яна қамоққа олиб кетилар эди. Шу алфозда икки йил узлуксиз тадқиқот ишлари олиб борилади.

Бу вақтда Олмонияда Заки Валидий Ибн Фадлон «Саёҳатнома»си устида олиб борган қарийб 14 йиллик илмий тадқиқот ишларини якунлайди. Олим «Саёҳатнома» асосида докторлик диссертациясини ҳимоя қилади ва сал кейинроқ уни китоб ҳолида нашр эттиради.

Заки Валидий тадқиқоти Оврўпонинг энг таниқли шарқшунослари таҳсинига сазовор бўлди. У ҳақида бир неча ижобий тақризлар чоп этилади. Таниқли олмон шарқшуноси Б. Шпулер мазкур тадқиқотни «туркийлар тарихининг кичик энциклопедияси», деб атайди.

Энди шундай фаройиб тарих ва юксак эътирофларга сазовор бўлган қўлёзманинг қисқача мазмунига тўхталадиган бўлсак, булғор хоқони Олмиш 921 йили Бағдодга Абдуллоҳ ибн Бешто бошчилигида элчилар юборади. Бундан бир қанча сиёсий мақсадлар кўзланган. Элчилар ичида араб ёзувчиси ва сайёҳи Аҳмад ибн Фадлон ҳам қатнашган. 921 йил 2 апрелида бошланган дипломатик саёҳат Наҳравон, Ҳамадон, Рай, Нишопур, Марв, Бухоро, Хоразм, Орол денгизи, Устюрт, Ёйиқ орқали 922 йил 12 майда Булғор хоқонлигига етиб келади. Ёз фаслини хоқон ўрдасида ўтказган қарвон кузда яна ортига қайтган. Саёҳат давомида Аҳмад ибн Фадлон кўрган, эшитган ва сурштириб билган хабарларни батафсил ёзиб борган. Шу боис унинг қўлёзмасида ўша даврга ойда сиёсий, иқтисодий, маданий, диний масалаларни қамраб олган муҳим тарихий маълумотлар ўз аксини топган.

Эътиборли жиҳати шундаки, Ибн Фадлон «Саёҳатнома»си X асрда яшаган туркий қабилаларнинг урф-одатлари, маданияти, дини, яшаш тарзи, маънавияти, ижтимоий ҳаётидан хабар берувчи ягона ёзма манба ҳисобланади. Бу эса илмий жамоатчилик, хусусан, тарихчи олимлар зиммасига ушбу ноёб қўлёзма асарини илмий асосда ўрганиш ва тарғиб этиш вазифасини юклайди. Чунки у халқимиз тарихининг янги саҳифаларини тиклашда беқиёс аҳамият касб этади.

Муҳаммаджон АБДУРАҲМОНОВ,
тарих фанлари номзоди

SUMMARY

In his article "Truth for Everybody" Abdurahim Erkaev, candidate of philosophical sciences, narrates about the terrorism as one of the most crucial issues of the present time. The article contains a detailed analysis of the terrorism and its background. According to the author, the world is now experiencing a new stage in geopolitics, so the matter should be perceived in a new way. Only in this case, struggle against the terrorism can give expected results.

In the article "Might Be Too Late Tomorrow", philosopher Saidmurod Mamashokirov describes people's improper behavior, imprudent use of natural resources resulting in a universal environmental retrogression and its negative consequences. The article contains a number of proposals regarding development of ecological approach and environmental culture of the people, especially the youth of our country.

In the article «Days of Preaching» professor Abduqodir Haitmetov recollects his past when he was a lecturer in the last century. He tells about public propaganda, social environment and people's mode of life and spirituality during the time of former Soviet Union. These memories can impress the reader about the regime that prevailed at that time.

In his article dedicated to Alisher Navoi's poem "Layli and Majnoon", professor Abdulla Azam analyzes the idea of love at his own understanding. Most of scientists described the poem as a fiction while Abdulla Azam considers it to be a work where imaginative and ideological points of view harmonize each other.

Literary critics Nurboy Abdulhakim and Naim Karimov dedicated their articles to the life and creative work of Zokirjon ibn Kholmammad Furqat, an Uzbek poet of XIX century. It is well known that Furqat spent most of his life abroad – far away from his Motherland.

These articles recount the background of Furqat's move to a foreign country, his overseas activities, and the overall atmosphere that predominated that time. As a result of a perusal of archival documents, the authors conclude that Furqat was forced to live overseas by the Russian Monarchial Government.

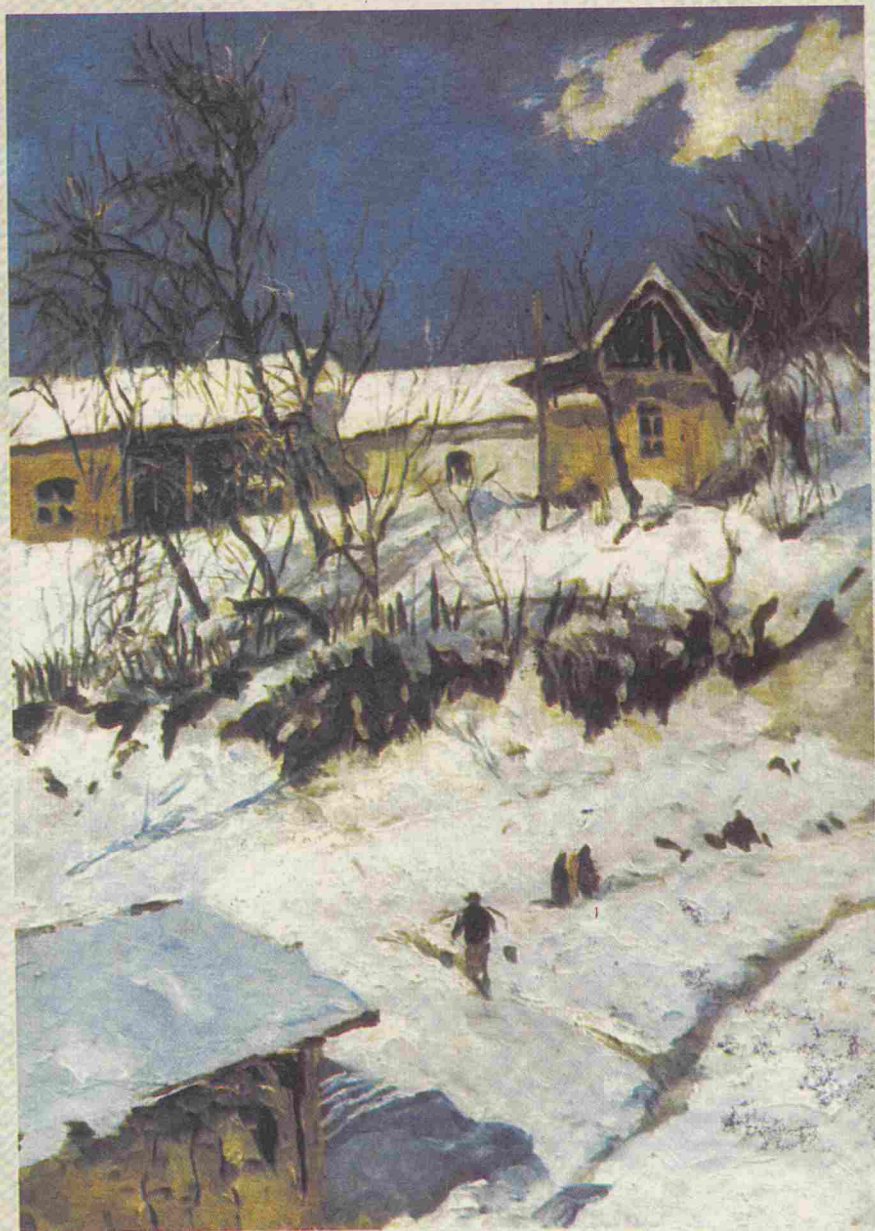
No wonder that the Ideas analyzed in these articles may initiate a new stage in the study of Furqat's works.

Historian Nozim Habibullaev relates about historic items of the exhibition titled as "Pearls of the Past" that took place at the National Museum of Temurians' Epoch for the tenth anniversary of Uzbekistan independence. Each exhibit can be considered as the cultural wealth that confirms our ancient history.

In the article "Gift him a speech", Shedlikh narrates about ancient fabulist Aesop. As known, Aesop remained in the history by his quick wit and intellect. His amazing aphorisms will never fade away, as they are rare values of human thinking.

Professor Usmon Koraboev narrates about customs and traditions of the religion of zoroastrism in his article called "Traditions of Zoroastr". The information compiled in the book of "Avesto", one of the most ancient manuscripts, is very important for studying our history. Studying the mode of life, traditions, ideology and philosophy of our ancestors will undoubtedly result in the prosperous future of the country.

The article of "Heads of Clerks" by literary critic Mirzaahmad Olimov contains an information about the fate of Temurian princes that were killed due to various reasons. The article contains many interesting historical facts unknown to most of readers.

«Изгирин». Раҳим Аҳмедов асари.

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоми келишилган нархда

ТАФАККУР

ТАФАККУР 1/2002

